

ISSN 0372-5375

ВЕСНІК

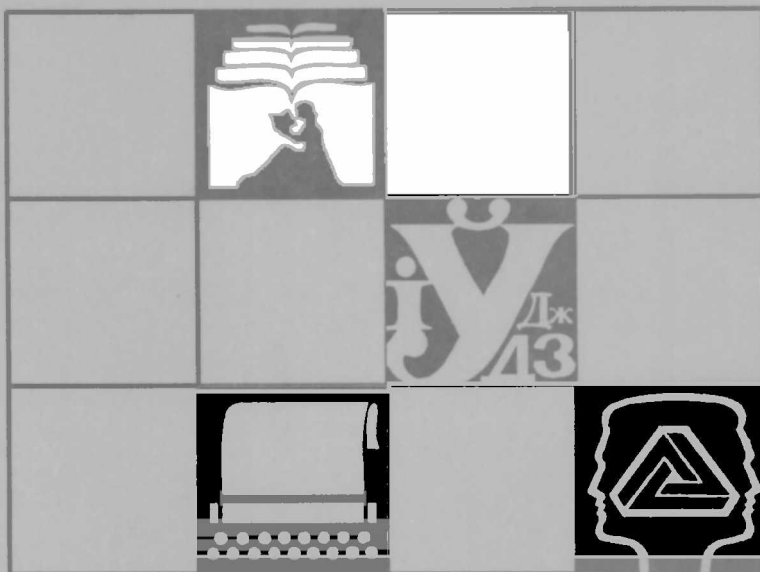
Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

7

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка

1/2000

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з сакавіка 1969 года
Адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка

1/2000

КРАСАВІК

МІНСК
“УНІВЕРСІТЭЦКАЕ”

Галоўны рэдактар В.Р. РУДЗЬ

Рэдакцыйная калегія серыі:

І.С. РОЎДА (адказны рэдактар),
В.П. ВАРАБ'ЁЎ, У.Б. ЖУРАВЕЛЬ (адказны сакратар), А.А. ЛОЙКА,
Л.А. МУРЫНА, В.П. КРАСНЕЙ (нам. адказнага рэдактара),
М.Р. ПРЫГОДЗІЧ, В.П. РАГОЙША, А.Г. СЛУКА, А.П. СМАНЦАР
(нам. адказнага рэдактара), І.А. ЧАРОТА, І.В. ШАБЛОЎСКАЯ,
П.П. ШУБА

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4. №1. 2000.

Заснавальнік: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Рэгістрацыйнае пасведчанне №805.

Издательство "Універспэцкае".

220048, Минск, пр.Машерова, 11, Дом книги.

Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 206-64-52.

На белорусском языке

Рэдактар *Л.К. Баццошкая*

Мастацкі рэдактар *В.Р. Мішчанка*

Тэхнічны рэдактар і карэктар *Г.І. Хмарун*

Набор і вёрстка выкананы ў рэдакцыі часопіса *Ю.І. Дзянісавым*

Падпісана да друку 06.01.00. Фармат 70х108 1/16. Папера афс. Друк афсет. Ум. друк.
арк. 8,4. Ум. фарб.-адб. 8,75. Ул.-выд. арк. 10,21. Тыраж 430 экз. Заказ 326. Цана 250р.

Адрас рэдакцыі: 220080, Мінск, Універсітэцкі гарадок, тэл. 206-64-52.

Выдавецтва "Універспэцкае". 220048. Мінск, праспект Машэрава, 11, Дом кніг.

Надрукавана з гатовых дыяпазітываў заказчыка ў Выдавецкім цэнтры БДУ.
220030, Мінск, вул. Чырвонаармейская, 6.

© Веснік БДУ, 2000

Літаратуразнаўства

Л.У. КАРПАВА

СТЫЛЁВЫ ДЫЯПАЗОН ВАЕННАЙ РАМАНІСТЫКІ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА (Да 100-годдзя К.Чорнага)

Ваенная проза Кузьмы Чорнага, 100 гадоў з дня нараджэння якога сёлет адзначае грамадскасць Беларусі, несумненна з'яўляецца вышэйшым творчым дасягненнем знакамітага мастака-мысліцеля. Менавіта ў «Пошуках будучыні», «Млечным шляху», «Вялікім дні», творах, якія значна пашырылі сацыяльна-філасофскую аснову нацыянальнага рамана, спрыялі паглыбленню яго інтэлектуалізму, зрабіліся пучыводнай зоркай для наступных пакаленняў беларускіх прэзаікаў пры спасціжэнні сакрэтаў класічнай дасканаласці, і сінтэзаваліся лепшыя мастакоўскія здабыткі пісьменніка.

Імкнучыся адлюстроўваць вайну з пазіцыі міру, паказваючы народы ў вайне, Чорны разгортвае перад чытачом шырокую карціну эндэмічнага, у сэнсе яго ўнікальнасці і бясконцай прыгажосці, свету, што акаляе працаўніка-беларуса. У тым мірным свеце «ўсяго было многа. Многа дрэў і зямлі, і травы, і вады, і неба». У ім хутка загойваліся «раны чалавечай душы», і «ўсё існавала на вялікую радасць» (277). Выяўляючы маральна-этычную сутнасць асобы, выступаючы ў гарманічным адзінстве з чалавекам, яго духоўным станам, поўная хараства прырода як бы сцвярджае ненатуральнасць вайны, якая ўварвалася ў гэты бласлаўлены Богам куток.

Іншым разам «мілыя вобразы роднага краю», дзякуючы асобным штрихам-дэталю, пад пяром пісьменніка атрымліваюць «імпрэсіяністычную» знешнасць. Блізкія па тэхніцы выканання да прэзінтэльных узораў нарвежца К. Гамсуна ці французцаў братоў Ганкураў, чорнаўскія малюнкі выразна перадаюць стан беларускай натуры, нюансавую зменнасць колераў пад уплывам тутэйшага святла і ценяў. Ясным днём вісіць над зямлёй духмянае цяпло, ружавее каржакаватая хвойка на фоне сіняга лесу, нудзіцца «стомленае ад лета сонца». А калі сплываюць за небакрай спякотны дзень і доўгі цёплы вечар, адразу «густа ўзыходзяць зоры», «зорная цішыня ночы вісіць, як пакутны сум аб мінулым» (334), і Млечны шлях вабіць чорнаўскіх герояў прыцягальнай магічнасцю сусветнай бясконцасці.

Праецыруючы падзеі ваеннага часу на лёс асобнага чалавека, Чорны дасягае вялікіх абагульненняў, і тады – вузкая рэгіянальная межы парушаюцца, а ідэйна-праблемная скіраванасць набывае адзнакі не толькі нацыянальнай, але і агульначалавечай значнасці. Мастацкая дэталю пейзажу, якая застаецца канкрэтнай, ёмістай, перастае выконваць функцыю дэкаратыўнай і напаўняецца глыбокім філасофскім падтэкстам. Вялікі Маскоўска-Варшаўскі шлях і шматлікія дарогі, сцяжынкі, што крыжуюцца з ім («Пошукі будучыні»), успрымаюцца ў апісанні прэзаіка не толькі самі па сабе, але і як перапляценні пакутніцкіх чалавечых лёсаў на скрыжалях гісторыі.

Пейзажная ж прэлюдыя ў «Млечным шляху» дае магчымасць зразумець, што свет ахоплены неспакоем, што адбываецца нешта жудаснае, што прырода пакутуе ад вялікага зла і такім чынам папярэджвае аб наступных драматычных падзеях. Міжволі згадваецца вядомы раман Кафкі «Замак», дзе з першых старонак таксама ствараецца атмасфера трывожнага чакання і затоенай насцярожанасці.

Чорнаўскі аповед, як правіла, падпарадкаваны класічным законам непарыўных сувязяў знешняй, прычым храналагічнай паслядоўнасці выкладу і найбольш важнай для самога творцы каузальнай, глыбока ўнутранай абымоўленасці цяперашняга і наступнага – папярэднім. Асэнсоўваючы час, як усеагульную форму матэрыі, што «выражае працягласць існавання і паслядоўнасць змены становішча ўсіх матэрыяльных сістэм і працэсаў у свеце», пісьменнік надае гэтай філасофскай катэгорыі канкрэтны змест – Айчынная вайна. Сацыяльныя паводзіны чалавека асабліва ў дылемнай сітуацыі, прадыхтаванай часам, як даводзіць аўтар, залежаць не толькі ад яго сённяшняга становішча, але і ад яго мінулага вопыту жыцця, ад характару засвоеных ім культурных каштоўнасцей. Таму супрацьлеглыя маральныя пазіцыі герояў робяць немагчымым іх суіснаванне ў агульнай прасторы.

Выключнай знітанасці прасторы і часу адпавядае і форма чорнаўскага псіхалагізму. Уяўленне пра «брыдкі час, не варты чалавека», у «Млечным шляху», напрыклад, з фатаграфічнай дакладнасцю аднаўляе не толькі фрагменты прасторы-пейзажу, але і псіхалагічныя дэталі іншага плану. Вялікае зло, што пануе на планеце, кладзе адбітак і на знешні воблік дзейных асоб. Сведчаннем перажытых жыццёвых стрэсаў з'яўляецца і старое, ушчэнт зашмальцаванае, яўна з чужога пляча, адзенне персанажаў, і іх натапыраныя паставы, і сам выраз твараў, вачэй. Зусім нечакана з-пад «броду, шчэцця і курадыму» выступае вяснушкаваты белы твар аднаго са згладалых незнаёмцаў, што збіраюцца на рык здзічэлага быка, яшчэ не старога чалавека, але да апошняй мяжы апушчанага і неахайнага. Недарэчны па восеньскім часе летні пінжак, надта вялікая кашуля, хутчэй за ўсё жаночая шапка на галаве і нямецкія боты на нагах – увесь яго няхітры гардэроб.

Другі бадзяга, ледзь перабіраючы нагамі ў салдацкіх чаравіках без абмотак, хутаецца ў рускі салдацкі кажух. Дзіўна выглядаюць на ім вузкія і кароткія «сялянскія нагавіцы з рудага саматканага сукна» (167), а таксама абкручаны вакол шыі ручнік. Па ўсіх прыкметах немагчыма нават прыблізна вызначыць узрост гэтай істоты-пудзіла.

Самы малады з усіх, але і самы змардаваны, апрануты ў амаль сатлелую летнюю чырвонаармейскую форму, якая здавалася «павінна неўзабаве спрахнуць пылам» (169), а босыя ногі ўціснуты ў лапці.

Пры апісанні яшчэ адной асобы аўтар зусім адмаўляецца ад канкрэтызацыі. Адзіная невялікая дэталёвая нагадвае пра таксама дыскамфортнае становішча гэтага чалавека ў часе (вяроўка, якой былі падпяразаны яго штаны). І можна толькі здагадацца, што і ён быў апрануты не па сезоне, бо моцны кашаль душыў яго.

Розныя па ўсіх параметрах, але абсалютна роўныя перад пагрозай галоднай смерці няшчасныя абадранцы збіраюцца разам і палююць на здзічэлую жывёліну – сваю апошнюю рэальную надзею на выжыванне. Так падзейная прастора «Млечнага шляху» канцэнтруе ў сабе трагізм часу.

У сацыяльна-псіхалагічных раманах «Пошукі будучыні» і «Вялікі дзень» (традыцыйнай для пісьменніка жанравай мадыфікацыі) цялесную абалонку, завершанасць асобе героя звычайна надае партрэт. Прадыхтаванае ж жанравай прыродай філасофскага рамана, дзе ствараецца асабліва ўмоўная рэальнасць, вонкавае аблічча персанажаў «Млечнага шляху» набывае публіцыстычна-псіхалагічны і адначасова шмат у чым сімвалічны характар, асноўная задача якога – падкрэсліць ідэю, носьбітам якой з'яўляецца той ці

іншы персанаж. Застаючыся глыбока адзінкавым, дасканала выпісаным, партрэт дае мажлівасць акрэсліць і тое агульнае, што прымушае рабіць вывады для іншых падобных рэалій чалавечага быцця. Пісьменнік стараецца гранічна «агаліць» інстынктыўныя пачуцці, якія валодаюць кожным са згаладалых, амаль непрытомных людзей. Створанае канкрэтна-пачуццёвае ўяўленне служыць аўтару не столькі інфармацыйным сродкам, колькі прызначана выклікаць адпаведныя эмацыянальныя ўражанні. Засяроджваючы ўвагу на позах, рухах, пільных апаслівых позірках дзейных асоб, Чорны выяўляе іх усёперамагаючае жаданне наталіць нясцерпны голад, што суседнічае з боязю ператварыцца з паляўнічага ў аб'ект лалявання. «Чалавек не верыць сабе падобнаму» (175).

Тым не менш прышэльцы, як іх называе аўтар, аб'ядноўваюцца, бо разумеюць, што інакш не выратавацца. Калі ж яны гуртам гоняцца за быком, які здолеў збегчы ад іх, аўтар для ўзмацнення эфекту яшчэ раз дае мажлівасць заўважыць шматлікія знакі бяды, пакінутыя ваеннай віхурай, што пракацілася па гэтай зямлі, праз успрыняцце ўжо саміх персанажаў. «Перад імі зачарнелася пажарышча. Абкурадымленыя печышчы тырчэлі з халодных асмолкаў» (173). І раптам сярод жажлівага спусташэння – адзінокая, цудам уцалелая хаціна, якая «здавалася сумнаму воку беспрытульнага чалавека дасягнутым шчасцем» (173). Так пісьменніцкая фантазія факусіруе на праставым абсягу часавую антытэзу (мінулае – перспектыва будучыні). Іменна яна, беларуская хата – сімвал зямлі абетаванай, дае прытулак, саграе, суцішае голад і трохі супакойвае сабраных пад яе дахам беларусаў і іх «еўрапейскіх суседзяў».

Філасофскі сэнс «Млечнага шляху» складаны і шматпланавы. Яго рамная прастора, некалькі разоў лакалізаваная фабулай (лясная паляна, хутар Сямагі, папалішча хаты Ярмаліцкага), а таксама сціслы прамежак часу (каля двух сутак), дзякуючы так званым «адкрытым» вобразам (неба, зоры, Млечны шлях і інш.), пашыраецца, размыкаючы хранатапічныя рамкі да маштабу сусвету, даючы мажлівасць філасофскага асэнсавання ладзей, адначасова пашыраючы і стылёвы дыяпазон усёй чорнаўскай прозы.

Ва ўнутранай структуры ваенных раманаў Чорнага можна заўважыць адзнакі парабалічнасці і блізкай да яе прытчападобнасці, якія спрыяюць глыбейшаму філасофскаму напавненню вобразаў, вызначэнню іх сацыяльна-гістарычнай шматзначнасці і якія, дарэчы, зрабіліся пазней адной з якасных прыкмет твораў В.Быкава, А.Адамовіча, В.Казько і інш. Чорны ж усё часцей апеліруе да вобразаў-сімвалаў, якія, «апрача выразнасці, змяшчаюць ідэю, што выходзіць за межы твора, абагульняюць істотныя бакі рэчаіснасці». Так, вобраз Млечнага шляху ў аднайменным рамана пачынае асацыявацца не толькі з жыццядайным элексірам-малаком багіні Геры, што разліла яго, калі прыкладала да грудзей сына Геракла, не толькі з уяўленнем старажытных беларусаў пра Млечны шлях, паводле В.Ластоўскага, як дарогу продкаў-ваяроў, а і з найвялікшым справядлівым суддзёй, што сцвярджае часовасць і ганебнасць усялякіх войнаў, а таксама і неабходнасць яднання ўсіх людзей Зямлі перад тварам вайны.

Аналізуючы ваенныя творы Чорнага, становіцца бачна, як арганічна сплаўлены ў іх асаблівасці адлюстравання рэчаіснасці, абраныя сацыяльныя калізій, ідэйная праблематыка, сюжэт, тыпаж і іншыя кампаненты твораў з асаблівасцямі яго мовы, дакладней, як цудоўна выявілася праз яе аўтарская індывідуальнасць.

Стыль Чорнага – аналітычны, псіхалагічны, што выцякае з характару яго таленту пісьменніка-псіхолога і аналітыка. Чорнаўскі псіхалагізм яскрава адбіваецца на яго ўласнай мове і мове персанажаў, на выяўленні сродкамі мовы ўнутранага стану чалавека.

Таленавіты паслядоўнік школы «ўнутранай логікі» Талстога і Дастаеўскага, Чорны тонка і дакладна адчувае і перадае ход думак, перажыванняў героя, яго глыбіннае жыццё, выпрацоўваючы ўсё новыя прыёмы і спосабы пранікнення ў псіхалагічны свет чалавека. Асабліва неабходна падкрэсліць характэрныя ў гэтых адносінах унутраныя маналогі герояў, іх размовы саміх з сабой, няўласна простая мова (аўтарскі каментарый вельмі блізкі да мовы самога героя), дзе адбілася імкненне празаіка прасачыць найтанчэйшыя рухі чалавечай душы, прааналізаваць стан асобы ў пэўны канкрэтны момант.

Дзякуючы ўнутраным маналагам, раскрываецца сам стрыжань такіх чорнаўскіх вобразаў, як Кастусь Лукашэвіч, стары Нявада, Сымон Ракуцька («Пошукі будучыні»), Максім Астаповіч і Ксавэр Блецка («Вялікі дзень»), Уладзімір Ярмаліцкі («Млечны шлях»).

Удалыя моўныя характарыстыкі персанажаў наогул характэрныя для чорнаўскіх твораў. Тыповае і індывідуальнае ярка выяўляецца праз мову ўсіх дзейных асоб яго твораў.

Аднак, не толькі ўнутраныя маналогі, развагі сам-насам, з рэчамі, маналогі-споведзі, выдумкі-былі, расказаныя героямі твораў, але і дыялогі дзеючых асоб настолькі шматзначныя, дынамічныя, інтанацыйна багатыя, што ствараюць многагалоссе.

Разам з гэтым думкі герояў час ад часу як бы ідуць за іх словамі. Прыкладам таму могуць служыць багатыя псіхалагічным падтэкстам сцэны, дзе размаўляюць між сабой незнаёмыя ў раманах «Млечны шлях». Скаваны няўпэўненасцю, як успрыме яго словы субяседнік, ці кіруючыся нейкімі сваімі меркаваннямі, персанаж Чорнага гаворыць няпраўду, цягне, каб паведаміць пра тое, што хоча, і тады як бы прасвятляючы дыялог, аўтар звяртаецца да ўнутранага маналогу героя ці пачынае каменціраваць словы персанажа сам. Гэта надзвычай паглыбляе псіхалагічны аналіз, робіць яго шматгранным, дае пісьменніку магчымасць сказаць праўду аб сваім героі, паказаць яго сумненні, падсвядомы свет.

Звычайна дыялогам папярэднічае апісанне. Аўтарскія ж заўвагі даволі скупыя. Часта дыялог уяўляе сабой простую мову, якую перабіваюць кароткія аўтарскія рэмаркі, што нагадвае драматургічны твор. У дыялогах праяўляюцца жыццёвы вопыт, прафесія дзейных асоб, асяродак, у якім яны выраслі, іх душэўны стан, пачуцці, што выпяваюць ў іх, адносіны, якія ўсталёўваюцца паміж субяседнікамі, матывіроўка ўчынкаў. Праз дыялог можна ўлавіць, што робіць ў гэту хвіліну той ці іншы герой, што акаляе яго.

Такім чынам, карціны народнага жыцця, мастацкія вобразы, характары-тыпы створаны Чорным пры дапамозе мовы – магутнага матэрыялу мастацкай літаратуры. У мове Чорны выяўляе душу, нацыянальны характар, гісторыю народа. Мастак тонка адчувае ўсе адценні і фарбы слоў, умее зрабіць так, каб слова ў фразе «грала і свяцілася» (М.Горкі), бо ён «браў сваю родную мову такой, якая яна ёсць, якой гаварыла яго маці, якой гаварылі родныя, блізкія і няблізкія, знаёмыя, ён браў яе свежай, сакавітай, з неатрэсенай зямелькай»⁴.

Сваімі творамі, і ваеннымі раманами ў прыватнасці, Кузьма Чорны заклікаў мастакоў слова развіваць літаратуру як мастацтва вялікіх пачуццяў, глыбокіх думак, шчырых парыванняў сэрца. Пісьменнік неўтаймаванай творчай страсці, ён нястомна шукаў лепшага, найлепшага, дасканаласці, працуючы гэтым на будучыню Літаратуры.

¹ Чорны К. Збор твораў: У 6 т. Мн., 1992. Т.6. С. 227. (У далейшым спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксце з пазначэннем у дужках нумара старонкі).

² Философский энциклопедический словарь. 2 изд., доп. М., 1975. С. 109.

³ Цыт. па: А н и с и м о в а Е. А. Номенации лица как средство формирования смысла художественного произведения (на материале рассказов В.Маканина): Автореф. дис... канд. филол. наук. Гродно, 1997. С. 14.

⁴ Лобан М. Жывіца зямлі // Польша, 1970. № 6. С. 192.

В. ЛАСТОЎСКИ ЯК КУЛЬТУРОЛАГ ВА ЁТОПІІ “ЛАБІРЫНТЫ”

У адрозненне ад заходнееўрапейскай, беларуская філасофская думка XIX – пач. XX ст. не мае распрацаваных сістэм. Яны яшчэ знаходзяцца ў фальклору, побыце, мастацтве, у прыватнасці, у літаратуры. “Як правіла, вядучыя пісьменнікі выступалі не толькі як мастакі слова, але і як публіцысты, крытыкі, асветнікі, карэспандэнты, палітыкі і, бясспрэчна, як мысліцелі. Літаратура, мастацтва, публіцыстыка, навука і філасофія, палітычная дзейнасць, накіраваная на ператварэнне Беларусі з аб’екта гісторыі ў яе суб’ект, ці, выражаючыся юрыдычнай мовай, у міжнародна-прававы суб’ект, – уся гэтая шматгранная дзейнасць па развіцці нацыянальнай самасвядомасці дзейснілася, як правіла, не прафесійнымі палітыкамі, мастакамі, пісьменнікамі, вучонымі, філосафамі, а “на грамадскіх пачатках”¹. Сапраўды, беларускія пісьменнікі пач. XX ст. былі больш філосафамі, чым літаратурнаўцамі. Фактам мастацкай структуры, яе эстэтычнай дамінантай выступае ідэя нацыянальнага адраджэння.

У 1923 г. ў часопісе “Крывіч” быў апублікаваны твор Вацлава Ластоўскага “Лабірынты”. Аўтар не даў яму жанравага азначэння. Сённяшнія даследчыкі літаратуры разышліся ў яго вызначэнні. Я. Лецка пісаў, што гэта – фантастычная аповесць, А. Сідарэвіч – прыгодніцка-гістарычная, а Ю. Пацюпа лічыць, што “Лабірынты”, у найбольш вузкім і канкрэтным сэнсе, ёсць нацыянальная ўтопія”².

Сам тэрмін “ўтопія” перакладаецца з грэчаскай мовы як месца, якога не існуе. У філасофіі ўтопіяй называецца выява мадэлі прыдуманнага грамадства, якое ўвасабляе пэўны сацыяльны або тэхнічны ідэал.

Першыя ўтапічныя матывы маюцца ў старажытнагрэчаскага паэта Гесіёда ў міфе пра “залаты век”. Тэрмін “ўтопія” як абазначэнне ідэальнага грамадства ўпершыню ўжыў Т. Мор у 1516 г. Наша краіна ў той час падтрымлівала вельмі цесныя сувязі з заходняй Еўропай. Пацвярджэннем гэтаму можа служыць выхад у 1625 г. у кракаўскай друкарні Францыска Цэзарыя філасофска-публіцыстычнай, ці ўтапічнай, паэмы на польскай мове беларускага аўтара Тамаша Іяўлевіча. Твор меў назву: “Лабірынт, або Заблытаная дарога”.

“Назва паэмы “Лабірынт”... узнікла як вынік адметнага аўтарскага ўяўлення пра Сусвет, які нагадваў яму заблытаны клубок супярэчнасцяў, з якога заблуднае чалавецтва не знаходзіць выйсця”³. У паэме створаны алегарычны вобраз Мудрасці, ад імя якой і вядзецца апавяданне.

Супадаюць назвы аповесці В. Ластоўскага і паэмы Т. Іяўлевіча. Мы таксама назіраем паміж творамі пэўную тэматычную і ідэйную пераемнасць. На нашу думку, гэта тлумачыцца тым, што абодва аўтары працавалі ў адным і тым жа жанры – жанры літаратурнай утопіі.

Пачынае ж сваё існаванне ўтапічная мадэль ужо з назвы твора. Лабірынт – не проста месца дзеяння. У пэўным сэнсе гэта – ключ да разгадкі зместу твора, лаканічная формула, якая звязвае наяўнае і прыхаванае, тэкстуальнае і па-за тэкстуальнае. Лабірынт у егіпцянаў і старажытных грэкаў – палац, падземнае пахавальна-храмавае збудаванне са складанай сеткай хадоў, з якога вельмі цяжка знайсці выйсце. У аповесці Вацлава Ластоўскага лабірынт сімвалізуе непарыўную, яўную сувязь жывых і іх памерлых продкаў. Неабходна адзначыць яшчэ адзін узровень гэтага сімвала. У лабірынтах схавана тайна вечнага жыцця. Безумоўна, маецца на ўвазе не вечнае фізічнае існаванне чалавека, а вечнае духоўнае жыццё нацыі, якое ніколі не перарываецца, незалежна ад знешніх умоў. Менавіта гэтая тайна становіцца вядомай герою В. Ластоўскага. Але яму прыйдзеца прайсці самыя розныя выпрабаванні, каб вынесці яе “на паверхню”. Дапамагай на

гэтым шляху могуць быць толькі Мудрасць, Любоў і Веды (ідэйная пераемнасць з паэмай Т. Іаўлевіча).

Для эпохі Асветніцтва характэрна вялікая колькасць утапічных твораў. Новая беларуская літаратура таксама стварыла міф пра свой, уласна беларускі, “залаты век”. К. Каліноўскі ў “Мужыцкай праўдзе” пісаў: “Быў то калісьці народ наш вольны і багаты. Не помняць гэтага нашы бацькі і дзеды, но я вычытаў у старых ксёнжках, што так калісьці бывала”⁴. У Францішка Багушэвіча чытаем у прадмове да “Дудкі беларускай”, як жыла вялікая Літва 500 гадоў таму назад: “А ў сярэдзіне Літвы, як тое зярно ў гарэху, была наша зямліца – Беларусь”⁵. Ужо ў XX ст. у Алеся Гаруна знаходзім:

У старыну беларус, не падданы,
Гаспадарыў быў сам над сабою
І далека ў свеце быў званы
За літоўскай і ляшскай зямлёю⁶.

Узгадаем яшчэ раз Багушэвіча: “Можна, хто спытае: гдзе ж цяпер Беларусь? Там, братцы, яна, гдзе наша мова живець”...⁷. Для сённяшняга чытача-беларуса паўстае сапраўдны казачны вобраз краіны, якая знаходзіцца тут, у знаёмых мясцінах, але ж у ёй наша мова живе. Вось мы ўжо маем сюррэалістычны вобраз Беларусі – краіны-мары, краіны-казкі. Ці не пра яе пісаў М. Багдановіч у “Вянку” у раздзеле “У зачараваным царстве”? У гэтай краіне ляціць безупынку старадаўняя “Пагоня”⁸.

Можна гаварыць пра вельмі спецыфічную трансфармацыю ўтапічнай ідэі пра “залаты век” на беларускай глебе. Ідэальнае мінулае не прайшло. “Залаты век” вечна працягваецца, толькі краіна-мара знаходзіцца ў іншым вымярэнні.

В. Ластоўскі дапаўняе, канкрэтызуе гэтую нацыянальную ўтопію. Ён называе месца знаходжання фата-марганы. Яна – у полацкіх падземных лабірынтах. Пад зямлёй – вечна жывыя старцы, якіх, кажучы словамі Янкі Купалы, “не кранулі косы змен”.

Чаму ж ўсё-такі аповесць В. Ластоўскага “Лабірынты” мы адносім да ўтопіі, а не да твораў навукова-фантастычных? “Свет “Утопіі” Т. Мора – гэта не літаратурны свет, аўтар хацеў не здзіўляць уяўленне, а даць пажытак для разважання. Адсюль твор Т. Мора – гэта сплаў некалькіх публіцыстычных жанраў, а ў апісанні дамінуе сацыяльны пачатак”⁹. Дадзеныя словы можна аднесці і да твора В. Ластоўскага. Зацікавіўшы чытача, завалодаўшы яго ўвагай незвычайнымі прыгодамі, аўтар дае даволі няпростую навуковую інфармацыю, каб прымусіць разважаць. Толькі ў апісаннях В. Ластоўскага дамінуе не столькі сацыяльны, колькі культурна-нацыянальны пачатак.

Праект В. Ластоўскага меў на мэце шырокую праграму дзейнасці, “якую можна назваць “археалогіяй культуры”¹⁰. Адсюль пытанне веры невыпадкова падыхваецца ў аповесці.

З часоў Асветніцтва інтэлігенцыя Еўропы выходзіла на скептыцызм, крытыцызм і атэізм. Таму ў XX ст. асноўныя хрысціянскія паняцці – Ісціна, Бог, Вера – страчваюць свой першасны сэнс. Цяпер у свеце ставяцца да хрысціянства проста як да этапа гісторыі ідэі. “Рэлігія ёсць форма грамадскай свядомасці і з’ява культурная. Узнікненне рэлігіі як з’явы культуры ўяўляе сабой гістарычную неабходнасць”¹¹. Цяпер культура, а не рэлігія з’яўляецца сукупнасцю вышэйшых духоўных каштоўнасцяў. Хрысціянства становіцца толькі часткай культуры пэўнага народа. Калі ўзнікае неабходнасць знайсці карані адметнасці пэўнай нацыянальнай культуры, то прыходзіцца глядзець глыбей, у дахрысціянскія часы. Выяўляецца, што архетыпы старадаўняй міфалогіі – аснова нацыянальнай ментальнасці.

В. Ластоўскі, імкнучыся адрадыць беларускую культуру і мову, прапануе сапраўды ўтапічнае выйсце. Калі нельга вярнуць паганскую веру, трэба аб’яднаць яе з хрысціянствам. Ідэі хрысціянскага экуменізму не новыя, дастаткова ўгадаць уніі Фларэнтыйскую і Берасцейскую. У XX ст. з’яўля-

еца ідэя экуменізму сусветнага – аб'яднання ўсіх сусветных рэлігій. Па В. Ластоўскім, у мінуўшчыне – не толькі карані нашай ментальнасці, там і аснова сённяшніх навуковых адкрыццяў. Па сутнасці, мы зараз вымушаны «вынаходзіць веласіпед». Старцам з аповесці «Лабірынты» вядомыя цудоўныя рэчывы, якія даюць магчымасць вечнага жыцця. Сімвалічныя іх назвы – гетын і крывін – утвораны ад старажытных назваў беларусаў: геты і крывічы. Гетын перапыняе акісляльныя працэсы, а пры дапамозе крывіна кожную рэч можна разлажыць на першапачатковыя высходы і з першапачатковых высходаў злажыць любую рэч»¹². Назвы гэтых рэчываў адсылаюць нас яшчэ да адной ідэі В. Ластоўскага. Ён стаў, можна сказаць, хросным бацькам тэрміну «Крывія». Прапануючы яго, пісьменнік нават марыў аб замене ім назвы «Беларусь» на афіцыйным узроўні.

Ідэі В. Ластоўскага аказаліся вельмі жыццяздольнымі. Гэта датычыцца і самога тэрміна «Крывія», і кельцкага паходжання беларусаў, ды і спробы рэканструкцыі нацыянальнага менталітэту, увогуле культуры, праз рэканструкцыю нацыянальнага слова. Ідэі пісьменніка знайшлі сваё адлюстраванне найперш у літаратуры. «О, Вільня, крывіцкая Мекка»... – усклікаў Ул. Жылка. «Ад Крывіцкіх балотаў, да тундраў Сібіры», – пісаў Ул. Дубоўка. Зарэцкі называе свой гістарычны раман «Крывічы». Іван Навуменка паўтарае спробу рэканструкцыі нацыянальнай мовы і гісторыі. «Пры дапамозе мовы можна даказаць, што народы, якія насяляюць старую Еўропу, блізкія, родныя, няма сярод іх вышэйшых, якія верхаводзілі, і ніжэйшых, што падпарадкоўваліся»¹³. У 1997 г. у часопісе «Малодосць» была надрукавана апавесць Алега Лойкі «Кельты не паміраюць...» Аўтар, выкарыстоўваючы прыгодніцка-дэтэктыўны сюжэт, падмае пытанні паходжання беларусаў і нават абапіраецца на апавесць В. Ластоўскага «Лабірынты». «А то найбольш, што мяне ўразіла: думка героя Влада, што і грэкі і траянцы – не тварцы Элады, што і яны – пераймальшчыкі культуры сваіх паўночных суседзяў, памяць пра якіх яны таксама, як маглі, зацэрлі. Гэта значыць – зацэралася імі паўночнае – гоцкае, венедаўскае, кельцкае. Паварот нечаканы!»¹⁴

Такім чынам, мы можам назіраць развіццё ў беларускай літаратуры жанру філасофскай утопіі. «Утопія нараджаецца з веры ў рэальнасць свету, які рэальны толькі ў найбольш глыбокіх памкненнях чалавека, але менавіта дзякуючы гэтай веры утопіі становяцца з часам гісторыяй, або па крайняй меры прыкметна ўздзейнічаюць на ход гісторыі»¹⁵. Культуралагічная ўтопія В. Ластоўскага займае у гэтай традыцыі значнае этапнае месца.

¹ Конон В. Демократическая эстетика Белоруссии (1905 – 1917 гг.). Мн., 1971. С.12.

² Пацюпа Ю. Моўная ўтопія В. Ластоўскага як славянская трансфармацыя футурызму // Крыніца. 1994. №8. С.21.

³ Саверчанка І. Старажытная паэзія Беларусі. Мн., 1992. С.113.

⁴ Каліноўскі К. Мужыцкая праўда. №2 // Беларуская літаратура XIX ст. Хрэстаматыя. Мн., 1971. С.170.

⁵ Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, апавяданні, артыкулы, лісты. Мн., 1991. С.17.

⁶ Гарун А. Сэрцам пачуты звон: Паэзія, проза, драматургія, публіцыстыка. Мн., 1991. С. 38.

⁷ Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, апавяданні, артыкулы, лісты. Мн., 1991. С.17.

⁸ Багдановіч М. Поўны збор твораў: У 3 т. Т.1 Мн., 1991. С. 315.

⁹ Мышко О. Судьба антиутопий в славянских и западноевропейских литературах в XX в. // Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе (проблемы исторической и теоретической поэтики): Материалы международной научн. конф. Гродно, 1996. С. 124.

¹⁰ Пацюпа Ю. Моўная ўтопія В.Ластоўскага як славянская трансфармацыя футурызму // Крыніца. 1994. №8. С.21.

¹¹ Тэнасэ А. Культура і рэлігія. М., 1975. С.16.

¹² Ластоўскі В. Выбраныя творы. Мн., 1997. С.70.

¹³ Навуменка І. Замяць жаўталісця. Аповесці і апавяданні. Мн., 1977. С. 165.

¹⁴ Лойка А. Кельты не ўміраюць ... Амаль дэтэктыўная паэма-аповесць // Малодосць. 1997. №2. С. 62.

¹⁵ Грачиотти С. Функция утопии в русской литературе второй половины XVIII в. // Славянские культуры и мировой культурный процесс: Материалы Международной научной конференции ЮНЕСКО. Мн., 1985. С.150.

КАНЦЭПЦЫІ АЎТАРА Ў ЗАМЕЖНЫМ ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВЕ XX СТАГОДДЗЯ

У дваццатым стагоддзі з'явілася мноства разнастайных літаратуразнаўчых канцэпцый адносна сутнасці творчай асобы, працэсу стварэння мастацкага тэксту, праблем аўтарства і стасункаў паміж аўтарам, творам і чытачом. Аналізуючы гэтыя канцэпцыі, трэба ўлічыць, што сёння немагчыма выдзеліць так званае «чыстае» літаратуразнаўства: сучасная навука пра літаратурныя тэксты базуецца на комплексе прынцыпаў філасофіі, літаратуразнаўства, псіхалогіі, гісторыі, культуралогіі і іншых дысцыплін. У цяперашні перыяд назіраецца моцнае ўзаемадзеянне, нават узаемапрапранікненне філасофіі і літаратуразнаўства. Пацверджанне таму – наяўнасць такіх філасофскіх напрамкаў, як герменеўтыка, структуралізм, дэканструктывізм і іншых.

На думку аўтара, сітуацыя XX стагоддзя цікавая тым, што гістарычна адносна малы прамежак часу змяшчае ў сабе дзве абсалютна супрацьлеглыя канцэпцыі аўтара – мадэрнісцкае і постмадэрнісцкае. Адно, першае, лічыць аўтара вытокамі і стваральнікам мастацкіх феноменаў; другое, наадварот, адмаўляе нават само існаванне аўтара, што знайшло сваё выяўленне ў паняцці «смерць аўтара».

Усведамленне ролі творчай асобы прыйшло да чалавецтва не так даўно – з пачаткам Адраджэння. Антычнасць і Сярэднявечча надавалі аўтару якасці медыума. Аўтар успрымаўся як выказнік волі больш высокіх сіл. Гэтыя погляды значна пашырыліся ў перыяд Сярэднявечча, калі амаль уся мастацкая дзейнасць ахоплівалася рэлігійнай тэматыкай. Магчыма, такая блізкасць да Бога надала творцам смеласць лічыць сябе раўнымі яму. Новае, рэнэсанснае разуменне чалавека як «меры ўсіх рэчаў» прывяло да сваеасаблівага збліжэння функцый суб'екта і аб'екта стварэння ў адным канкрэтным індывідууме. Такім чынам, чалавек стаў аўтарам самога сябе і навакольнага свету, а сістэма ўзаемадачынэнняў паміж элементамі універсуму ўскладнілася і набыла ўзаемаадваротны характар. Калі раней ланцуг быў іерархічным і аднаскіраваным – ад Бога да чалавека і свету, дык у новым варыянце ён стаў выглядаць наступным чынам: Бог – чалавек – свет з магчымасцю адваротнага кірунку і вельмі ўмоўнай і плыткай іерархіяй.

Мадэрнісцкае разуменне аўтара лагічна завяршае развіццё гэтых ідэяў. Аўтар – суб'ект стварэння стаў адзіным сродкам аналізу мастацкага твора. Росквіт так званага біяграфічнага падыходу сведчыць пра надзвычайную цікавасць крытыкаў да асобы аўтара. Аднак гэты апагей культа аўтарства парадаксальным чынам ўжо хаваў у сабе перадумовы новага, постмадэрнісцкага разумення. У значнай ступені іх фармаванню паспрыяла станаўленне псіхааналізу. Адкрыццё несвядомых і падсвядомых механізмаў псіхікі ставіла пад сумненне ўсемагутнасць аўтара і сцвярджала залежнасць творчасці ад прыхаваных, глыбінных псіхічных працэсаў. З гэтага пункту гледжання асабліва цікавымі ўяўляюцца працы Зігмунда Фрэйдэ «Дастаеўскі і бацьказабойства», «Па той бок асалоды», «Дасціпнасць і яе адносіны да несвядомага».

Даволі значны ўклад у разбурэнне мадэрнісцкай канцэпцыі аўтарства зрабілі сюррэалісты, якія ставілі эксперыменты па даследаванні працэсу творчасці. Адным з цікавых вынікаў гэтых эксперыментаў стала адкрыццё прынцыпу аўтаматычнага пісьма, што заключаўся ў адасабленні рэфлексійнага і крэатыўнага працэсаў. У творчасці найбольш вядомых мадэрністаў таксама можна знайсці пачаткі новага разумення аўтара. Такое разуменне можна заўважыць у творчасці Г. Джэймса, М. Пруста, Ж.-К. Гюісманса, Г. Стайн і інш. Асобнае месца займае Джэймс Джойс, творы якога можна разглядаць як канцэнтраваны ўзор развіцця літаратуры XX стагоддзя. Так,

«Партрэт мастака ў юнацтве» вызначаецца як мадэрнісцкі тэкст; «Уліс» знаходзіцца на мяжы мадэрнізму і постмадэрнізму, а «Памінкі па Фінегану» прызнаныя цалкам постмадэрнісцкімі.

Сама значная, абгрунтаваная і разгорнутая канцэпцыя аўтара першай паловы XX стагоддзя была створана Міхаілам Бахціным (1895–1975). Яна выкладзена ў рабоце «Аўтар і герой у эстэтычнай дзейнасці» (пачатак 20-х гадоў) і часткова ў манаграфіі «Праблемы паэтыкі Дастаеўскага (першы варыянт выйшаў у 1929 годзе, перапрацаваны – у 1963). Калі гаварыць дакладна, дык аўтар і герой цікавяць Бахціна толькі ў дачыненні да прадукта іх узаемадзеяння – мастацкага твора. Прадметам даследавання становіцца дзейнасць аўтара і героя ў працэсе стварэння, якое, па тэрміналогіі Бахціна, названа «эстэтычнай падзеяй». Вялікай заслугай даследчыка застаецца сістэма жанраў, распрацаваная на аснове розных відаў стасункаў паміж аўтарам і героем.

Сэнсавым стрыжнем бахцінскай канцэпцыі з'яўляецца ўзаемадзеянне аўтара і героя, што, па сутнасці, і складае творчы акт. Гэтае ўзаемадзеянне развіваецца на фоне такіх базавых філасофскіх паняццяў, як «я» і «іншы». Аўтар са сваёй уласнай волі павінен паставіць сябе ў становішча «па-за быццём» (адзін з ключавых тэрмінаў М.Бахціна) свайму герою, уяўляць яго як «іншага», і толькі гэта можа забяспечыць стварэнне сапраўднага эстэтычнага феномену.

Бахціным былі сфармуляваны новыя прынцыпы творчасці. Так, ён не лічыць, што аўтар павінен думаць вобразамі, тыпажамі, характарамі, і сцвярджае, што адзінай магчымай формай рэалізацыі героя ў з'яўляецца слова. Такім чынам, асноўная функцыя аўтара заключаецца ў наданні герою адпаведнага маўлення. Сутыкненне слова аўтара і слова героя складае ўласна твор. У «Праблемах паэтыкі Дастаеўскага» Бахцін кажа: «Ідэя аўтара пра героя – *ідэя пра слова*. Таму і слова аўтара пра героя – слова пра слова. Яно арыентавана на героя як на слова і таму *дыялагічна звярнута* да яго. Аўтар гаворыць усёй канструкцыяй свайго рамана не пра героя, але з ім».¹

Бахцін адстойвае ідэю першаснасці аўтара, такім чынам падкрэсліваючы вырашальную функцыю аўтарскай волі. У гэтым аспекце вельмі цікавымі падаюцца ягоныя думкі наконт ідэі і ідэалогіі твора. Некаторыя выказванні Бахціна нават супярэчаць прынцыпу па-за быццём аўтара і героя. Аднак трэба абавязкова адзначыць, што ў працы «Аўтар і герой у эстэтычнай дзейнасці» упершыню былі дэталёва распрацаваны магчымасці асобнага існавання аўтара і героя, а таксама ўплыва героя на аўтара. Пэўнае замірэнне адбываецца шляхам выкарыстання тэрміна «аўтарскі круггляд», які ахоплівае ўвесь створаны індывідуум свет (не толькі мастацкі). Паняцце «лішак аўтарскага кругагляду» тлумачыць не толькі сутнасць кожнага асобнага героя, але і асэнсоўвае яго значэнне і значэнне твора ў цэлым, надае ім канчатковы быццёвы сэнс. Бахцін кажа: «Такім чынам, завяршальны татальны сэнс жыцця і смерці кожнага персанажа раскрываецца толькі ў аўтарскім кругаглядзе і толькі за кошт лішку гэтага кругагляду над кожным з персанажаў, гэта значыць за кошт таго, што сам персанаж ані бачыць, ані разумець не можа. У гэтым завяршальная маналагічная функцыя аўтарскага кругагляду».²

Такое разуменне функцый аўтара прыводзіць да таго, што Бахцін амаль не надае ўвагі чытачу як асноўнаму аб'екту эстэтычнай дзейнасці. Роля чытача ў такім выпадку заключаецца ў тым, каб правільна разгадаць тыя схаваныя сэнсы, якія былі закладзены ў твор аўтарам ці ўтварыліся пры ўзаемадзеянні аўтара і героя. Для чытача аўтар застаецца адзіным аўтарызмам, што валодае мастацкай ісцінай.

Такім чынам, Бахцін прапануе іерархічную сістэму стасункаў паміж тымі, хто ажыццяўляе эстэтычную дзейнасць. Галоўную ролю адыгрывае аўтар; узаемадзеянне са створаным ім (а значыць, апрыёрна падуладным яму) ге-

роем мае вынікам з'яўленне мастацкага твора; а чытач, які знаходзіцца на самым нізкім іерархічным узроўні, пазбаўлены волі і магчымасці дзеяння.

Мы разгледзелі аўтарскую канцэпцыю М.Бахціна як найбольш дасканалы ўзор апалогіі аўтара ў літаратуразнаўстве XX стагоддзя. Зараз паспрабуем супаставіць з ёй абсалютна супрацьлеглыя канцэпцыі, створаныя ў другой палове стагоддзя і прадстаўленыя ў працах Ралана Барта (1915–1980) і Мішэля Фуко (1926–1984). Постмадэрнісцкая канцэпцыя прадугледжвае знікненне суб'екта падчас пісьма, а само стварэнне мае на мэце не выяўленне і не адлюстраванне падзей, а пабудову сваеасаблівай мадэлі універсуму з вельмі эластычнымі межамі. Стасункі паміж аўтарам, тэкстам і чытачом рэалізуюцца як гульня, правілы якой адвольна ўсталёўваюцца і мяняюцца.

Напрыклад, Барт бачыў сваю задачу ў дэсакралізацыі імперыі Аўтара. Многія з ягоных работ былі прысвечаны праблеме пісьма і пісьменніка. Сярод іх «Літаратура і метамова» (1959), «Пісьменнікі і тыя, хто пішуць» (1960), «Што такое крытыка» (1963), «Смерць аўтара» (1968) і інш. Менавіта Барт увёў у сучасную літаратуразнаўчую практыку такія тэрміны, як «пісьмо», «скрыптар», «смерць аўтара».

Згодна з Бартам, на замену колішняму Аўтару-мадэрністу прыйшоў сучасны Скрыптар. Адначасова з гэтым памянялася мадэль часу для твора і для чытача. Так, стваральнік ужо не існуе да з'яўлення твора, не становіцца ягонай першапрычынай, а нараджаецца разам з творам і памірае з яго завяршэннем. Скрыптар ужо не здольны прадукваць суб'ектыўныя сэнсы, вобразы, мастацкія канструкцыі, а толькі манціруе тыя, што ўжо ёсць ў на-яўнасці, працуе са сваеасаблівым культурным слоўнікам. Барт кажа: «Скрыптар, што прыйшоў пасля Аўтара, не мае ў сабе ягоных страсцей, настрояў, пачуццяў ды ўражанняў – толькі гэты велізарны слоўнік, з якога і паходзіць сучаснае пісьмо, што не ведае перапынку: жыццё толькі імітуе кнігу, але і сама кніга з'яўляецца толькі тканінай знакаў, забытых паўтарэнняў, аддаленых у бясконцасць».³

На нашу думку, асноўная супярэчнасць канцэпцыі Барта з канцэпцыяй Бахціна заключаецца ў ролі чытача. Барт сцвярджае бясконцую магчымасць інтэрпрэтавання тэкста, што ажыццяўляецца ў не малой ступені менавіта чытачом. Такая пазіцыя адмаўляе існаванне канчатковага мастацкага сэнсу, носьбітам якога для Бахціна быў аўтар. Дзве канцэпцыі разыходзяцца ў пункце ўспрымання тэкста. Бахцін лічыць, што твор раскрываецца і існуе, калі чытач разгадвае сэнс, закладзены аўтарам, а згодна з Бартам, наданне тэксту Аўтара «замыкае пісьмо», забівае яго. Такім чынам, для Барта тэкст атрымлівае паўнаважнасць жыццё толькі праз чытача, і распрацаваны Бахціным прынцып узаемадзеяння змяшчаецца ў бок узаемадзеяння тэксту і чытача.

Канцэпцыя Мішэля Фуко паслядоўна рэабілітуе аўтара. Падтрымліваючы тэзіс знікнення аўтара, даследчык распрацоўвае формы гэтага знікнення. Так ён вылучае тры тыпы аўтара – аўтара-функцыю, аўтара-заснавальніка дыскурсіўнасці і трансдыскурсіўнага аўтара. У якасці галоўнага прызначэння аўтара Фуко называе замацаванне сэнсу, абмежаванне свабоднай інтэрпрэтацыі, гэта значыць абмежаванне сааўтарства.

Фуко параўноўвае пісьмо з ахвяраваннем. Пісьменнік паступова ахвяруе сваімі суб'ектыўнымі якасцямі, сваёй індывідуальнасцю і, нарэшце, знікае ў тэксце. Прымаючы за зыходны пункт смерць аўтара, Фуко ў сваім даследаванні апынуўся перад пытаннямі пра тое, што такое тэкст і што такое пісьмо. Разважанні над гэтым прыводзяць яго да пэўнай рэанімацыі аўтара, прынамсі ў дачыненні да ўласнага імя. Так, Фуко лічыць, што імя пісьменніка дазваляе згрупаваць пэўныя тэксты, кадыфікаваць іх і такім чынам адрозніваць ад усіх астатніх. Уласнае імя аўтара становіцца азначэннем асобнага дыскурсу. З гэтага выводзіцца новае паняцце «аўтар-функцыя», які Фуко інтэрпрэтуе наступным чынам: «Аўтар-функцыя... характарызуе

лад існавання, выкарыстання і функцыянавання пэўных дыскурсаў унутры грамадства»⁴.

Аўтар-функцыя мае чатыры найважнейшыя характарыстыкі. Па-першае, ён заяўляе свае правы на валоданне тэкстам; па-другое, такі аўтар не можа татальна мець дачыненне да ўсіх дыскурсаў (што выяўляецца ў існаванні ананімных твораў). Трэцяй адзнакай лічыцца тое, што аўтар-функцыя не набывае свайго статусу спантанна, а толькі ў выніку складаных працэсаў, якія адбываюцца падчас комплекснага ўспрымання і аналізу тэкстаў. І па-чацвертае, аўтар-функцыя мае здольнасць адначасова ствараць некалькі суб'ектаў, за якімі могуць стаяць розныя групы індывідаў.

Трансдыкурсійны аўтар становіцца стваральнікам пэўнага стылю, які потым можа быць выкарыстаны іншымі аўтарамі, але абавязкова вызначаны як прыналежны трансдыкурсійнаму аўтару. Такі аўтар можа ўспрымацца як сааўтар.

Аўтары-заснавальнікі дыкурсійнасці аб'ядноўваюць у сабе два папярэднія тыпы аўтара і, апроч таго, ствараюць магчымасць для з'яўлення іншых тэкстаў і іншых тэкставых прастораў. Такія аўтары здольныя паспрыяць нараджэнню разнастайных, абсалютна супрацьлеглых канцэпцый.

Разгледзеўшы найбольш значныя канцэпцыі аўтарства, якія з'явіліся ў замежным літаратуразнаўстве XX стагоддзя, мы можам зрабіць наступныя высновы. Існуюць два абсалютна супрацьлеглыя разуменні сутнасці аўтара. Першае, што атрымала лагічнае гістарычнае завяршэнне ў культурным полі мадэрнізму, прадстаўляе аўтара як першакрыніцу мастацкага твора і асобу, што валодае канчатковым разуменнем сэнсу эстэтычнай з'явы. Канцэпцыі такога кшталту звычайна не надаюць шмат увагі чытачу як члену мастацкага працэсу. Другое разуменне, прадстаўленае ў дадзеным артыкуле канцэпцыямі Ралана Барта і Мішэля Фуко, сцвярджае знікненне аўтара з працэсу пісьма і аддае перавагу чытачу як галоўнаму суб'екту стварэння.

¹ Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Киев, 1994. С.270.

² Там жа. С.278.

³ Барт Ралан. Смерць аўтара / Пер. І. Бабкова // Фрагменты. 1997. № 1–2. С.8.

⁴ Мішэль Фуко. Чым ёсць аўтар / Пер. А. Дынька // Фрагменты. 1997. № 1–2. С.17.

Т.А.ІВАХНЕНКА

ГЕНЕЗІС СІСТЭМЫ ТРОПІКІ БЕЛАРУСКІХ АБРАДАВЫХ ПЕСЕНЬ ПЕРЫЯДУ КАЛЯНДАРНЫХ ПЕРАХОДАЎ

Пад тропікай мы разумеем сукупнасць усіх сродкаў мастацкага маўлення (ці вобразна-выяўленчых сродкаў), з'яўленне якіх звязана з пераўтварэннем адзінак мовы шляхам лераносу традыцыйных найменняў у іншую прадметную сферу. Усебаковае вывучэнне тэорыі тропаў мае на ўвазе даследаванне не толькі структурных, семантычных і функцыянальных асаблівасцей сродкаў слоўнай вобразнасці і выразнасці, але і іх генезісу і эвалюцыі, што заўсёды з'яўлялася актуальнай задачай літаратуразнаўства.

На сённяшні дзень ужо даказана існаванне сувязі паходжання тропаў з мысленнем старажытнага чалавека. Прынамсі, менавіта такія меркаванні былі пакладзены ў аснову канцэпцыі гістарычнай паэтыкі А.М. Вёсялоўскага, а таксама сталі прычынай з'яўлення шэрагу прац А.А. Пацябні па тэарэтычнай паэтыцы, грунтоўных даследаванняў Д.К. Зяленіна, Б.М. і Ю.М. Сакаловых, Н.С. Гілевіча, В.І. Яромінай і інш. Яны схіляліся да думкі, што тропы з'явіліся яшчэ на глебе анімістычных уяўленняў, і толькі пазней, прайшоўшы шлях праз фальклор і міфатворчасць, сталі сродкамі асэнсаванага выкарыстання пісьменнікамі дзеля стварэння семантычнай слоўнай вобразнасці і выразнасці.

Некаторыя з сучасных даследчыкаў нават абсалютызуюць ролю тропай у працэсе станаўлення апарату свядомасці чалавека. Так, і.М. Дзяканаў указвае, што для абстрактнага абагульнення з'яў свету, якія ўжо былі асэнсаваны і класіфікаваны старажытным чалавекам па прынцыпу бінарнасці ("цёмны" – "светлы", "стары" – "малады", "мужчына" – "жанчына" і г. д.), чаму садзейнічала фізіялогія чалавека, як лічыць даследчык, "троп можна ахарактарызаваць як абагульненне шляхам супастаўлення"¹. Гэта пацвердзіў і праведзены намі аналіз абрадавых песень перыяду каляндарных пераходаў, на аснове якіх можна прасачыць працэс станаўлення першасных сродкаў слоўнай вобразнасці і выразнасці, а таксама выявіць асаблівасці структуры і семантыкі тропай у святле міфалагічнай свядомасці нашых продкаў, паколькі менавіта ў фальклоры фарміраваліся, склаліся першапачатковыя шляхі паэтычнага засваення рэчаіснасці. Акрамя таго, вызначэнне функцыянальна-семантычных асаблівасцей тропай абрадавых песень немагчыма без уліку кантэкстуальнага асяроддзя абраду, якое абумоўлівае выкарыстанне тых ці іншых вобразна-выяўленчых сродкаў.

Адзначым, што да абрадавых песень перыяду каляндарных пераходаў адносіцца паэзія свят, час правядзення якіх прыпадае, з аднаго боку, на канец зімы–пачатак вясны (комплекс Масленічнага тыдня), з другога – на канец вясны–пачатак лета (комплекс "зялёных" святаў – Тройца (Сёмуха), Куст, Русальны тыдзень). Часавая няпэўнасць і ўзаемная тэрміновая сіметрычнасць (за сем тыдняў да Вялікадня і праз сем тыдняў пасля яго), набліжанасць то да папярэдняга цыкла, то да наступнага, а таксама іх функцыянальна-семантычная звязанасць далі падставы аб'яднаць названыя фальклорна-этнаграфічныя комплексы ў асобны перыяд каляндарных пераходаў (ці ПКП), сама назва якога адразу ўказвае на своеасаблівасць названых з'яў. Аб'ектам нашага вывучэння з'яўляюцца масленічныя, траецкія, куставыя і русальныя песні.

У сувязі з гэтым неабходна сказаць, што спецыфіку абрадавых песень – у параўнанні з лірычнымі – складае адносная "беднасць" тропай, звязаных з іх функцыянальна-семантычнымі асаблівасцямі. "Сітуацыйнасць і функцыянальнасць, – падкрэслівае Б.М. Пуцілаў, – зыходная якасць абрадавай песні і абавязковая ўмова яе ўзнікнення і існавання"². Калі ў лірычных песнях вялікая роля надаецца адлюстраванню знешняга выгляду чалавека, прадметаў, прыроды, унутранага стану, то ў абрадавых асноўная ўвага сканцэнтравана на апісаннях **дзеянняў** абраду, што само па сабе значна звужае ўжыванне тропай. Многія фалькларысты (А.М. Вёсёлаўскі, А.А. Пацябня, Б.М. Пуцілаў, Н.С. Гілевіч) бачылі ў гэтым пацверджанне старажытнасці абрадавых песень, паколькі галоўнай іх функцыяй было магічнае ўздзеянне на з'явы прыроды і акаляючага свету (у процілегласць эстэтычнай функцыі лірычных песень, якія ўзніклі значна пазней).

Даследчыца куставой абраднасці Р.М. Кавалёва падкрэслівае, што "ў абрадавай паэзіі мастацкае засваенне свету праз стварэнне паэтычных вобразаў ішло ў цеснай сувязі з пазнаннем самой рэчаіснасці"³. На прыкладзе беларускіх абрадавых песень ПКП можна пераканацца, што эвалюцыя тропай знаходзіцца ў залежнасці ад паглыблення ведаў чалавека пра свет і сваё месца ў ім. Выкарыстанне вобразнага паралелізму з'яўляецца агульнай рысай, характэрнай для тропікі масленічных, траецкіх і куставых песень. Аднак праведзены функцыянальны аналіз дадзенага тропа ў даследуемых тэкстах паказаў, што калі ў адных траецкіх і куставых песнях у вобразным паралелізме адчуваецца ўласцівая першабытнаму мысленню **залежнасць** паміж прыродным і чалавечым светам як у траецкай: "Заўём бярозку з сасёнкаю – Звянчаем Сашачку з Алёнкаю"⁴ і у куставой: "Наш Сямёнка сачавічаньку парве, Ён сабе красную панну вазьме"⁵, то ў другіх тэкстах адносіны паміж часткамі вобразнага паралелізму маюць ужо толькі характар **супастаўлення**, што абумоўлена эвалюцыяй свядомасці старажытнага чалавека (напрыклад, у траецкай: "Выхвалялася бяроза, Што ў яе

лісточак зялёненькі, Што ў яе вецейкі да долу. Як пачуў, пачуў шэры дуб: – Не хваліся, – кажа бярозе, – Не сама бяроза расцілася, Расціў бярозу Гасподзь Бог. Выхвалялася дзевачка, Што ў яе спадніца да долу. Як зачуў, зачуў дзяцінка: – Не сама, дзевачка, спраўляла, Спраўляла табе мамачка”⁹.

Старажытныя творцы не былі шчодрыя на паэтычныя ўпрыгожванні, аднак тым больш важная роля адводзілася таму ці іншаму сродку ў кожным канкрэтным выпадку. Так, Е.М. Меляцінскі датыкальна старажытнейшых форм паэзіі адзначаў, што “з пункту погляду вытанчанасці стылёвай структуры на першым месцы знаходзіцца абрадавая паэзія, затым ідуць уласна лірычныя песні”, маючы на ўвазе функцыянальнае напавненне вобразна-выяўленчых сродкаў.

У тэкстах масленічных, траецкіх, куставых і русальных песень былі выяўлены такія сродкі сістэмы тропікі, як эпітэт, увасабленне, вобразны паралелізм (акрамя русальных), параўнанне (акрамя масленічных і куставых), сімволіка. Адсутнасць у дадзеным радзе метафары дазваляе выказаць меркаванне наконт многавектарнасці развіцця паэтычнага мастацтва. Такім чынам, атрымліваецца, што знакамітая канцэпцыя, згодна з якой эвалюцыя тропікаў пачыналася з метафары (псіхалагічная школа – В. Вундт, Л. Леві-Бруль, К.Г. Юнг, Г. Вагнер; Д.К. Зяленін, Б.М. і Ю.М. Сакаловы, І.М. Дзяканаў), “не працуе” на даследуемым матэрыяле, і, адпаведна, яна не можа лічыцца ўніверсальнай. Між тым дадзеная акалічнасць не з’яўляецца выпадковасцю, паколькі метафара адсутнічае ва ўсіх чатырох групам песень ПКП, а для тэкстаў такога кшталту (маецца на ўвазе іх старажытнасць) гэта ні што іншае, як указанне на пэўную прычынасць.

Неабходна адзначыць, што ў навуцы досыць распаўсюджана канцэпцыя метафарычнасці мовы старажытнага чалавека (Ф.І. Буслаеў, А.М. Афанасьев, А.А. Пацябня, В.М. Фрэйдэнберг, І.М. Дзяканаў і інш.), паколькі менавіта метафара мае, на думку Ф.І. Буслаева, “шырокае выкарыстанне ва ўтварэнні мовы”⁸. Яе выгокі схаваныя, “з аднаго боку, ва ўнутрымоўных працэсах, а з другога – у міфалагічных вераваннях і асобым успрыняцці прыроды”, “суадносінах “духоўнай прыроды” чалавека з сіламі “прыроды фізічнай”⁹. Паводле А.М. Афанасьева, слова спрадвечна мела вобразны характар і было, з пункту погляду свайго зместу, метафарай¹⁰. Аднак В.М. Фрэйдэнберг, падкрэсліваючы, што ў першабытным мысленні метафары ўяўляюць сабой перш за ўсё раўнапраўныя разнавіднасці вобраза, тым не менш зазначае, што для яе зараджэння была неабходна адна ўмова: “...два тоесных канкрэтных сэнса павінны былі аказацца разарванымі, і адзін з іх працягваў бы заставацца канкрэтным, а другі – яго ўласным пералажэннем у паняцце”¹¹. На нашу думку, дадзеная заўвага ўказвае на значна больш позні этап развіцця свядомасці – на эвалюцыю міфалагічнага светаўспрыняцця, пачатак фарміравання адцягненага мыслення.

Адсутнасць метафар у тэкстах абрадавых песень ПКП не можа быць аргументавана тэзісам пра іх больш старажытны перыяд узнікнення, паколькі ў названых творах досыць распаўсюджана сімволіка. Датушчэнне, што развіццё паэтычнай вобразнасці ішло ад эпітэтаў і вобразнага паралелізму да сімволікі, робіць актуальнай канцэпцыю А.М. Весялоўскага, згодна якой тропы ўзыходзяць да свайго першапродка – двухчленнага паралелізму: калі ў першай частцы паралелі мог прасвечваць другі, апушчаны рад, тады формула набывала сімвалічны характар; калі такія сімвалы прасякаюцца рэальнымі бытавымі адносінамі, яны становяцца паэтычнымі метафарамі¹². Аднак мы прытрымліваемся меркавання, што станаўленне сістэмы тропікі адбывалася ў накірунку ад эпітэта і увасаблення праз вобразны паралелізм і параўнанне да метафары і сімволікі. Каб праілюстраваць дадзены тэзіс, неабходна ўявіць сабе свет старажытнага чалавека. На нашу думку, выдатнай характарыстыкай яго светаўспрыняцця з’яўляюцца словы эскімоскага шамана Аюа, зафіксаваныя на пачатку XX ст. і змешчаныя ў знакамітым даследаванні Л. Леві-Бруля “Першабытнае мысленне”: “Усе нашы звычаі ідуць ад жыцця і накіраваны да яго (другімі словамі, яны адпавядаюць

патрабаванням практыкі). Мы не тлумачым нічога... няма ўяўленняў, якія б ішлі ад неабходнасці ведаць і разумець. Мы баімся духа зямлі, які вызывае непагадзь і прымушае нас з боем вырываць ежу ад мора і зямлі... Вось чаму і для чаго мы атрымалі ў спадчыну усе старажытныя правілы жыцця, заснаваныя на вопыце пакаленняў. Мы не ведаем, як што адбываецца, мы не можам сказаць, чаму гэта адбываецца, але мы прытрымліваемся правілаў, каб захаваць сябе ад няшчасця..."¹⁴. Адзначым, што пад "прытрымліваннем правілаў" разумецца перш за ўсё рытуальная форма дзейнасці.

Відавочна, што земляробчы культ з'яўляецца больш познім па паходжанню, чым фетышызм, магія, татэмізм: названыя вераванні ўзніклі яшчэ тады, калі ўладарыла гаспадарка прысвойвання (збіральніцтва і паляванне)¹⁵. Беларускі даследчык А.С. Патупа, прааналізаваўшы шматлікія археалагічныя і гістарычныя дадзеныя, выказаў меркаванне, што ўжо ў верхнім палеаліце з'явіліся ідэі календароў, чаму маглі садзейнічаць такія важныя ў паляўніча-збіральніцкай практыцы з'явы, як сезонная міграцыя жывёл і доступ прыдатных для ежы раслін. Такая інфармацыя фіксавалася ў асноўным у рытуальных дзеяннях – у гэтым сэнсе каляндарна-абрадавыя святы не маладзейшыя за сам каляндар¹⁶. Паколькі лераход ад палявання і збіральніцтва да земляробства і жывёлагадоўлі храналагічна адносіцца да эпохі неаліту (у Еўропе – 7 тыс. да н. э.)¹⁶, можна меркаваць, што на гэты перыяд прыпадае генезіс і фарміраванне раннетрадыцыйных песенных форм фальклору.

Характарызуючы эвалюцыю чалавека, А.С.Патупа прапануе трохэтапную класіфікацыю тыпаў мыслення – магіка-татэмічны (10–8 тыс. да н. э.), рэлігійны (5–4 тыс. да н. э.) і навуковы (сярэдня 1 тыс. да н. э.), папярэдне звярнуўшы ўвагу на пераход ад магіка-татэмічнага да рэлігійнага тыпу мыслення (7–6 тыс. да н. э.), які ахарактарызаваў як перыяд, калі "антрапаморфныя і сацыяморфныя вобразы пакрыху адцясняюць вобразы заморфныя... з'яўляюцца першыя вобразы багоў, якія кіруюць пэўнымі з'явамі прыроды"¹⁷. Між тым дадзеныя акалічнасці ўказваюць на анімістычна-міфалагічныя ўяўленні старажытнага чалавека, якія, на нашу думку, маюць непасрэдныя адносіны да генезісу тропі. Лічым мэтазгодным гаварыць пра анімістычна-міфалагічны тып мыслення першабытных людзей датыкальна пытання паходжання сродкаў слоўнай вобразнасці. Адзначым, што асноўнымі яго рысамі з'яўляюцца а) нерасчлянёнасць свету прыроды і чалавека, які яе пазнае, б) антрапамарфізм – мадэляванне з'яў акаляючага свету ў вобразах будовы і паводзінаў чалавека (яго прыкметы – надзяленне прыродных аб'ектаў і з'яў чалавечымі якасцямі, з'яўленне чалавекападобных бостваў як азначальных элементаў пазнавальнай сістэмы) і в) сацыямарфізм – мадэляванне з'яў акаляючага свету ў вобразах, звязаных з функцыянаваннем сацыяльных арганізмаў рознага ўзроўню¹⁸. Можна вылучыць фактары, якія паўплывалі на генезіс тропікі абрадавых песень ПКП. Сярод апошніх мы адрозніваем 1) з'яўленне земляробчага культу, на якім грунтуецца ўсе аграрныя святы, 2) панаванне анімістычна-міфалагічнага тыпу мыслення і 3) эвалюцыю свядомасці старажытнага чалавека ў накірунку да фарміравання абстрактнага мыслення.

Пры вывучэнні сістэмы тропіў беларускіх абрадавых песень ПКП з улікам іх эвалюцыі мы прыйшлі да высновы, што развіццё паэтычнай вобразнасці ішло ад больш простых у структурна-семантычным плане форм да больш складаных. Адпаведна можна пагадзіцца з меркаваннем І.М. Дзяканова, што "мысленне першабытнага чалавека прынцыпова не "гэарэтычнае", не дэдуктыўнае, таму што ён не мае магчымасці ісці ад абстрактнага да канкрэтнага, але павінен спачатку, шляхам *несвядомага сінтэзу*, знайсці агульнае з асобнага, абстрактнае з канкрэтнага"¹⁹. Так, на нашу думку, менавіта з перыядам росквіту анімістычна-міфалагічнага тыпу мыслення звязана стадыя станаўлення такіх вобразна-выяўленчых сродкаў, як эпітэт, увасабленне, вобразны паралелізм, а з перыядам яго распаду – параў-

нанняў, і асабліва метафар і сімволікі. Такім чынам, агульнае развіццё вобразна-выяўленчых сродкаў уключае ў сябе тры стадыі (гл. рыс.).

Стадыі становлення сістэмы тропікі беларускіх абрадавых песень ПКП

На першай стадыі тоеснасць прыроднага і чалавечага падрыхтавала з'яўленне самых простых аднакампанентных адзінак тропікі – эпітэта як першапачатковага жывога ўяўлення пра аб'екты (тое, што А.А. Пацябня называў "унутранай формай"²⁰) і ўвасаблення як сутнаснай гнасеалагічнай дэтэрмінанты анімістычнага светаўспрыняцця. Адзначым, што абодва сродка захоўваюць свае аўталагічныя значэнні.

Другая стадыя якая адрозніваецца ад першай: чалавек ужо вылучае сябе з прыроды, але моцна ад яе залежыць, таму ўсе моманты свайго жыцця ацэньвае прыроднай меркай. Адпаведна з'яўляюцца больш складаныя адзінкі моўнай выразнасці, якія грунтуюцца на супастаўленні: вобразны паралелізм (двухкампанентная структура з фармальна нявыражаным трэцім кампанентам – няўлоўным сугуччам, што робіць паралелі адносна самастойнымі) і параўнанне (трохкампанентная структура, злітнасць частак). У дадзеным выпадку спрашчэнне формы (разгорнутае супастаўленне чалавечага і прыроднага ў вобразным паралелізме і лаканічнае, сціслае – у параўнанні) выклікала тэндэнцыю да ўскладнення структуры, аднак абодва члена захавалі свае аўталагічныя значэнні. На нашу думку, на дадзенай стадыі пачынаўся перыяд распаду анімістычна-міфалагічнага тыпу мыслення, які павінен быў прывесці да з'яўлення метафар, паколькі метафара ўяўляе сабой ні што іншае, як схаванае параўнанне. Можна сказаць, што ўзнікненне метафар стала пачаткам працэсу абстрагавання канкрэтных уяўленняў. Яго кульмінацыйная кропка – узнікненне сімволікі, што абумовіла завяршэнне развіцця паэтычнай вобразнасці і выразнасці (трэцяя стадыя).

У структурным плане метафара ўяўляе сабой трохкампанентную адзінку, у якой фармальна выражаны толькі першы член – прадмет з пераносным значэннем (другі член – прадмет з прамым значэннем, трэці – ускоснае падабенства другога і першага членаў на аснове агульнай для іх прыкметы (рысы, уласцівасці)²¹.

Тое ж можна сказаць і пра сімвал: гэта таксама трохкампанентная адзінка, у якой фармальна выражаны толькі адзін член – іншасказальны вобраз, а ў якасці другога, фармальна нявыражанага, выступае з'ява ці прадмет, які падразумеваецца. Аднак, у адрозненне ад метафары, у сімвале сувязь паміж першым і другім членамі адбываецца не на аснове адной прыкметы ці рысы, а на аснове цэласнай аналогіі, поўнаваобразных асацыяцый, што характарызуе здольнасці ў значнай ступені больш развітай свядомасці і храналагічна пазнейшае, у параўнанні з метафарай, з'яўленне сімволікі.

¹ Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. М., 1990. С. 12.

² Путилов Б. Н. Миф-обряд-песня Новой Гвиней. М., 1980. С. 138.

³ Ковалева Р. М. Белорусские кустовые песни / Автореф. дис... канд. филол. наук. Мн., 1976. С. 19.

⁴ Сысоў У. М. З крыніц спрадвечных. Мн., 1998. С. 135.

⁵ Ковалева Р. М. Белорусские кустовые песни. С. 20.

⁶ Ліцьвінка В. Д. Святы і абрады беларусаў. Мн., 1998. С. 103.

⁷ Мелетинский Е. М. Первобытные истоки словесного искусства // Ранние формы искусства. М., 1972. С. 157.

⁸ Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. СПб., 1861. Т. I. С. 165.

⁹ Там жа. С. 168.

¹⁰ Афанасьев А. Н. Происхождение мифа. М., 1996. С. 107.

¹¹ Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. М., 1978. С. 187.

¹² Веселовский А. Н. Историческая поэтика. М., 1989. С. 141.

¹³ Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., 1994. С. 378.

¹⁴ Гл.: Морозов А. В. Историография русской фольклористики (1917–1941). Мн., 1999. С. 112.

¹⁵ Гл.: Потупа А. С. Открытие Вселенной – прошлое, настоящее, будущее. С. 42.

¹⁶ Гл.: Там жа. С. 543; Большой энциклопедический словарь. М., 1998. С. 888.

¹⁷ Гл.: Там жа. С. 30.

¹⁸ Гл.: Там жа. 544–545.

¹⁹ Дьяконов И. М. Указ. соч. С. 23.

²⁰ Потебня А. А. Теоретическая поэтика. М., 1990. С. 166.

²¹ Томашевский Б. В. Теория литературы: Поэтика. М., 1999. С. 52–53.

М.І. СВИСТУНОВА

СКЛАНЕННЕ ПРЫНАЛЕЖНЫХ ЗАЙМЕННІКАЎ У "АПОКРЫСІСЕ" Х. ФІЛАЛЕТА

Сярод друкаваных помнікаў старабеларускага пісьменства існуе шэраг твораў, якія не пазбаўлены ўвагі даследчыкаў і дастаткова вядомы ў навуковых колах. Аднак цікавасць, якая праяўляецца ў адносінах да іх, часцей усяго вельмі аднабаковая. Да ліку менавіта такіх помнікаў старадаўняга пісьменства належыць "Апокрысіс" Хрыстафора Філалета, надрукаваны ў самы разгар рэлігійнай палемікі ў хуткім часе пасля заключэння Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 года.¹ Ананімны аўтар твора выступіў на баку праваслаўных у іх палеміцы з каталіцка-уніяцкім згуртаваннем.² "Апокрысіс" з'явіўся першым сур'ёзным адказам на літаратурны націск прыхільнікаў уніі.

Цікавасць да разглядаемага твора абумоўлена рэлігійна-палемічнай тэматыкай і абмежавана такімі напрамкамі даследаў, як гісторыя рэлігійнай палемікі, гісторыя царквы, характарыстыка палітычна-сацыяльнага становішча на землях Вялікага княства Літоўскага ў канцы 16 стагоддзя і да т.п.³ Пэўную ўвагу надаюць сачыненню Філалета і літаратуразнаўцы пры даследаванні гісторыі рэлігійнай палемікі, звязанай з Брэсцкай царкоўнай уніяй.⁴ Мова помніка фактычна засталася па-за ўвагай лінгвістаў, калі не лічыць рэдкія спасылкі на яго ў асобных працах, якія аднак у адносінах да твора Філалета не вызначаюцца сістэмнасцю і паўнатай.

Пры падрыхтоўцы матэрыялу часткова быў прыменены сістэмны падыход, які з'яўляецца адным з найбольш папулярных і прадуктыўных напрамкаў сучаснай лінгвістыкі.

У сістэме скланення прыналежных займеннікаў старабеларускай мовы адбыліся толькі нязначныя змены ў параўнанні з агульнаўсходнеславянскім перыядам. Усе склонавыя формы прыналежных займеннікаў, зафіксаваныя ў "Апокрысісе" Х. Філалета, прадстаўлены ў табліцы.

Паступовым накладаннем падстаў "Зменных часціны мовы", "Займеннікі", "Прыналежныя займеннікі" з тэксту "Апокрысіса" вылучаем мноства, на паўненне якога можа быць класіфікавана паводле розных прымет. У якасці класіфікуючых прымет прапануюцца наступныя:

(1) формы прыналежных займеннікаў, якія ў аналізуемым творы выступаюць толькі ў адзіным выглядзе;

(2) формы прыналежных займеннікаў, якія маюць больш чым адзін варыянт

Як базавыя элементы ўжыты знакі "+" (абазначае наяўнасць прыметы) і "-" (абазначае адсутнасць прыметы), якія камбінуюцца ў пары па меры памяншэння колькасці і якасці прымет. Усе магчымыя варыянты спалучэнняў знакаў можна прадставіць у выглядзе чатырох падмностваў R1 [+ +], R2 [+ -], R3 [- +], R4 [- -].

а) У падмноства R1[+ +] уваходзяць такія першасныя элементы (формы прыналежных займеннікаў), якія валодаюць абедзвюма прыметамі адначасова, што супярэчыць законам фармальнай логікі і таму дадзенае падмноства не прымаецца да ўвагі.

б) Падмноства R2 [+ –] змяшчае такія формы прыналежных займеннікаў, якія зафіксаваны ў "Апокрысісе" толькі ў адзіным выглядзе. Да гэтай групы належаць найбольш старажытныя канчаткі.

Склонавыя формы прыналежных займеннікаў

Скл.	Н.	Р.	Д.	В.	Т.	М.
Займеннікі МОИ, МОЯ, МОЕ і ТВОИ, ТВОЯ, ТВОЕ						
Адз.лік	МОИ МОЯ	МОЕГО МОЕЙ	МОЕМУ —	— МОЮ МОЕ	МОИМЪ — МОИМЪ	— — МОЕЙ МОЕМЪ
	ТВОИ — ТВОЕ	ТВОЕГО ТВОЕЙ ТВОЕГО	— — —	ТВОИ ТВОЮ ТВОЕ	— — ТВОИМЪ	— — —
Мн.лік	— —	МОИХЪ ТВОИХЪ	— ТВОИМЪ	— ТВОИ	— ТВОИМИ	— —
Займеннікі НАШЪ, НАША, НАШЕ і ВАШЪ, ВАША, ВАШЕ						
Адз.лік м. і н. род	НАШЪ — НАШЕ	НАШОГО НАШЕГО НАШЕГО	НАШЕМУ — НАШЕМУ	НАШЪ — НАШЕ	НАШЫМЪ НАШЫМЪ НАШЫМЪ	— — НАШОМЪ НАШЕМЪ НАШЫМЪ
ж. род	НАША НАШЯ — ВАША	НАШОИ НАШЕЙ НАШЕЕ ВАШЕЙ	НАШЕИ — ВАШЕЙ	НАШУ — —	НАШЕЮ — —	НАШОИ НАШЕЙ — —
Мн.лік	НАШИ	НАШЫХЪ НАШИХЪ ВАШИХЪ	НАШЫМЪ НАШИМЪ —	НАШИ НАШИХЪ ВАШИ	НАШИМИ — —	НАШЫХЪ НАШИХЪ ВАШИХЪ
Займеннік СВОИ, СВОЯ, СВОЕ						
Адз.лік м. і н. род	— —	СВОЕГО СВОЕГО	СВОЕМУ СВОЕМУ	СВОИ СВОЕ	СВОИМЪ СВОИМЪ	СВОЕМЪ СВОЕМЪ СВОИМЪ
ж. род	—	СВОЕИ СВОЕЕ	СВОЕИ	СВОЮ	СВОЕЮ	СВОЕИ
Мн.лік	—	СВОИХЪ	СВОИМЪ	СВОИ СВОЕ	СВОИМИ	СВОИХЪ

Прыналежныя займеннікі выступаюць у назоўным склоне адзіночнага ліку ў сваіх традыцыйных формах МОИ, ТВОИ у мужчынскім родзе, МОЯ ў жаночым (у тэксце помніка апошні галосны гэтай формы перадаецца выключна літарай юс малы), ТВОЕ – ў ніякім. Займеннік мужчынскага роду НАШЪ у гэтай жа пазіцыі выступае з цвёрдым шыпячым на канцы, а займеннік ніякага роду – у форме НАШЕ. У назоўна-вінавальным склоне множнага ліку прыналежныя займеннікі маюць старажытныя формы ТВОИ, НАШИ, ВАШИ.

У родным склоне адзіночнага ліку выступаюць формы МОЕГО, ТВОЕГО для мужчынскага і ніякага роду, МОЕЙ, ТВОЕЙ – для жаночага роду. У множным ліку ў гэтым жа склоне адзначаны формы МОИХЪ, ТВОИХЪ.

Давальны склон адзіночнага ліку прыналежных займеннікаў выступае ў формах СВОЕМУ, МОЕМУ, НАШЕМУ (з мяккім шыпячым на канцы) для мужчынскага і ніякага роду, СВОЕЙ, НАШЕЙ, ВАШЕЙ (таксама з мяккім шыпячым) для жаночага роду. У множным ліку гэтага ж склону адзначаны формы СВОИМЪ, ТВОИМЪ.

У вінавальным склоне адзіночнага ліку прыналежныя займеннікі мужчынскага роду маюць формы аднолькавыя з назоўным склонам НАШЪ, СВОИ, займеннікі жаночага роду выступаюць у формах МОЮ, ТВОЮ, НАШУ, СВОЮ, а займеннікі ніякага роду – у формах МОЕ, ТВОЕ, СВОЕ.

Прыналежаць займеннікі адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду ў творным склоне выступаюць у аналізаваным творы ў старажытных формах МОИМЪ, ТВОИМЪ, СВОИМЪ. Ё на канцы гэтых формаў сведчыць аб зацвярдзенні губнога [М]. Займеннікі жаночага роду адзначаны таксама ў традыцыйных поўных формах СВОЕЮ, НАШЕЮ. Займеннікі множнага ліку маюць у гэтай пазіцыі формы ТВОИМИ, НАШИМИ, СВОИМИ.

У адзіночным ліку месным склоне прыналежаць займеннікі выступаюць у старажытных формах МОЕМЪ, СВОЕМЪ (таксама з цвёрдым губным на канцы), СВОЕЙ, а ў множным ліку – у формах СВОИХЪ, ВАШИХЪ.

в) Найбольш цікавым уяўляецца нападненне падмноства R3 [– +], якое складаецца з варыянтных формаў прыналежаць займеннікаў.

1. Грыналежаць займеннікі НАШЪ, ВАШЪ у старажытнасці змяняліся па мяккаму тыпу скланення, аднак пасля зацвярдзення [Ш'] і пераходу [Э] у [О] пасля шыпячых формы ўскосных склону гэтых займеннікаў набылі канчаткі цвёрдага скланення, хаця вельмі часта захоўваліся і ранейшыя, уласцівыя мяккаму скланенню. Гэтым тлумачыцца наяўнасць у "Апокрысісе" варыянтных формаў:

•Р. скл. адз. л. м. р. – НАШОГО, НАШЕГО: В МАЕТНОСТЯХЪ СТОЛУ НАШОГО (38); ЛАСКА ВАМ* И ПОКОЙ И МЛѢТЬ ОТ БГА ВСЕМОГУЩОГО И ПНА НАШЕГО ІС ХА (17 адв.);

•Т. скл. адз. л. м. і н. р. – НАШЫМЪ, НАШИМЪ: ЗА ТАКИМ ОБОВЯЗКОМ НАШЫМ (32); ТЫЕЖ ПОСЛОВЕ ЗА ПОРУЧЕНЬЕМЪ НАШЫМЪ ДО МИТРОПОЛИТА ЕЗДИЛИ (12); СЯ ВЕРНЫМ ПАСТЫРЕМЪ НАШИМЪ ПОКАЗУЮЧИ (13 адв.); ЗА ЗЪЕХАНЬЕМ СЯ ТУТ ДО БЕРЕСТЯ НАШИМ (11);

•М. скл. адз. л. н. р. – НАШОМЪ, НАШЕМЪ: БУРМИСТРОМЪ... В МЕСТЕ НАШОМ ВІЛЕНСКОМЪ БУДУЧИМ (29); ВЪ КНЯЗСТВЕ НАШЕМЪ (30);

•Р. і М. скл. адз. л. ж. р. – НАШОЙ, НАШЕЙ: ИМЪ ЯКО НАЙВЫШОЙ НАШОЙ ДХОВНОЙ ЗВЕРХНОСТИ ОТПОРНЫМЪ ПАСТЫРОМЪ (15 адв.); РОЗДЕЛЬ ОТПОВЕДИ НАШЕЙ (33); ПРИ ВЕРЕ НАШОЙ ХРСТИАНСКОЙ И ВЪ СТОЙ БЖОЙ ВОСТОЧНОЙ ЦРКВИ МОЦНЕ СТОЯЧИ (18); ВЪ РЕЛЕИ НАШЕЙ (33 адв.);

•Р. і М. скл. мн. л. – НАШЫХЪ, НАШИХЪ: ДО ЛЕЧЕНЬЯ УРАЗОВЪ НАШЫХЪ (3 адв.); ВЕДЛУГЪ ПРАВ НАШИХ (34); ВЪ ЦРКВАХ НАШЫХЪ ГРЕЧЕСКИХЪ (6 адв.); В МАЕТНОСТЯХЪ НАШИХЪ (34);

•Д. скл. мн. л. – НАШЫМЪ, НАШИМЪ: ПРОТИВЪ ПРАВОМЪ И СВОБОДАМЪ НАШЫМЪ (12 адв.); ВРЯДОМЪ НАШИМЪ РОСКАЖЕМО (38).

У аналізаваным тэксце фанетычныя працэсы зацвярдзення шыпячых і пераходу [Э] пасля шыпячых пад націскам і па аналогіі ў [О] шырока прадстаўлены ў вышэй апісаных формах прыналежаць займеннікаў.

2. У помніках старабеларускага пісьменства дастаткова часта адбываецца змяшэнне канчаткаў займенных часцін мовы ў творным і месным склонах адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду. У творы Філапета зафіксаваны формы прыналежаць займеннікаў ніякага роду адзіночнага ліку, якія ў месным склоне супадаюць з формамі творнага склону: разам з больш пашыранымі формамі НАШЕМЪ, СВОЕМЪ (ВЪ ТОМЪ МЕСТЕ НАШЕМЪ ВІЛЕНСКОМЪ (32); ЕМУ СЯ НА СВОЕМЪ МЕСЦУ ОТПОВЕСТЬ (70)) аўтар ужывае і формы НАШИМЪ, СВОИМЪ (ВЪ НАБОЖЕНСТВЕ НАШИМЪ ПРЕСЛЕДОВАНИ БЫВАЕМЪ (2 адв.); ТО ВЪ ПИСМЕ СВОИМЪ ПРИЧИТАЛЪ (65)). Характэрна, што падобнае змяшэнне канчаткаў назіраецца толькі ў ніякім родзе, прыналежаць займеннікі мужчынскага роду ў творным і месным склонах выступаюць у помніку з традыцыйнымі канчаткамі -ИМЪ і -ЕМЪ адпаведна:

* У прыкладах са старабеларускага тэксту "Апокрысіса" літары, якія надрукаваны над радком, падаюцца ў артыкуле малым шрыфтам.

Т. скл. – МОИМЪ – ЗНОСЯЧИ ПРИКЛАДОМЪ МОИМ ПИСМО С ПИСМОМЪ (57); НАШИМЪ – СЯ ВЕРНЫМ ПАСТЫРЕМЪ НАШИМЪ ПОКАЗУЮЧИ (13 адв.); СВОИМЪ – СВОИМЪ ГОЛОСОМЪ УМОЦНИЛЪ (74 адв.).

М. скл. – СВОЕМЪ – О НЕМЪ ПРОМЫСЛЬ ПИЛНЫЙ В ЖИВОТЕ СВОЕМЪ ЧИНИЛЪ (18).

Таксама традыцыйныя канчаткі маюць прыналежныя займеннікі ніякага роду адзіночнага ліку творнага склону:

МОИМЪ – МОИМЪ ЗДАНЬЕМЪ (58 адв.);

ТВОИМЪ – ЧИ ЖЕ СЯ ТО З ТВОИМЪ МЕЧТАНІЕМЪ НЕЗГОЖАЕТЪ (99);

СВОИМЪ – МИТРОПОЛИТЪ ИЗ СВОИМ ТОВАРЫШСТВОМ (27).

3. У аналізуемым тэксце сярод формаў роднага склону адзіночнага ліку жаночага роду пераважаюць больш познія формы з канчаткам -ОЙ/-ЕЙ, утвораныя ў выніку адпадзення канцавога -Е ў ранейшых канчатках -ОЕ/-ЕЕ: МОЕЙ, ТВОЕЙ, ВАШЕЙ і г.д. Сярод прыналежных займеннікаў старажытных формы на -ЕЕ (НАШЕЕ, СВОЕЕ) сустракаюцца рэдка, у пераважнай большасці выпадкаў у цытатах і вытрымках з іншых твораў, якімі насычаны "Апокрысіс": ГСДИНЪ НИКИФОРЪ... ЯКО ПРОТОСИНЬКГЕЛЬ НЕШЕЕ ВЕЛИКОЕ ЦРКВИ (88); КАЖДЫЙ ВЕДЛЕ СВОЕЕ ЦРКВИ ПРЕДАНИЙ СВЯТА ОБХОДИТЬ (49 адв.). Звычайна ж адпаведныя формы выступаюць з новым канчаткам -ОЙ/-ЕЙ (НАШОЙ/-ЕЙ, СВОЕЙ): ИМЪ ЯКО НАЙВЫШОЙ НАШОЙ ДХОВНОЙ ЗВЕРХНОСТИ ОТПОРНЫМЪ ПАСТЫРОМЪ (15 адв.); РОЗДЕЛЬ ОТПОВЕДИ НАШЕЙ (33); ВЕРЫ СВОЕЙ УЖИВАТИ (29 адв.).

4. Для формаў назоўна-вінавальнага склону множнага ліку прыналежных займеннікаў у аналізуемым помніку характэрна уніфікаванасць – для ўсіх трох родаў ужываецца адзіная форма на -И:

ТВОИ – ВНУТРИСТИ ТВОИ ВЫЧИСТИ (85);

НАШИ – РАБИНОВЕ НАШИ МОГОУТ ВАМЪ НАТО ОТКАЗАТИ (67 адв.);

ВАШИ – ДЛЯ ТОГО ВАСЪ И ПРОДКИ ВАШИ ПНЪ БГЪ НА ВЫСОКОСТИ ЗАМКУ ПОСТАВИЛ (116 адв.).

Толькі ў вінавальным склоне адзначаны варыянтныя формы СВОЕ і СВОИ: ЧЕРЕЗЪ СВОИ ПОСТУПКИ (28 адв.); АВТОРЪ СЛУЖБЫ СВОЕ УНИЖОНЫЕ... ЗАЛЕЦАЕТЪ (2).

г) Падмноства R4 [– –] "пустое"; напаўненне яго не ўяўляе цікавасці ў межах дадзенага даследавання.

* * *

Ужыванне сістэмных метадаў дае магчымасць паслядоўна і выключна поўна апісаць усе характарыстыкі і катэгорыі аб'екта, у межах дадзенага даследавання – парадыгму скланення прыналежных займеннікаў у "Апокрысісе" Хрыстафора Філалета, частковы аналіз якой дазваляе зрабіць выснову, што ўжыванне прыналежных займеннікаў у аналізуемым творы ў цэлым адпавядае агульнапрынятым нормам старабеларускага пісьменства і рэлігійна-палемічнай літаратуры ў прыватнасці. Мова помніка адлюстроўвае наяўнасць варыянтных формаў прыналежных займеннікаў, якія звязаны:

а) з фанетычнымі працэсамі зацвярдзення шыпячага [Ш] і пераходам [Э] у [О] пасля яго;

б) з працэсам уніфікацыі канчаткаў творнага і меснага склону ў адзіночным ліку ніякім родзе;

в) з заменай старажытнага канчатка роднага склону адзіночнага ліку жаночага роду -ОЕ/-ЕЕ новым канчаткам -ОЙ/-ЕЙ;

г) з далейшай уніфікацыяй канчаткаў назоўна-вінавальнага склону множнага ліку.

У тэксце "Апокрысіса" адзначана зацвярдзенне губнога [М] на канцы формаў прыналежных займеннікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку творнага і меснага склону МОИМЪ, МОЕМЪ, НАШЫМЪ, НАШИМЪ, НАШОМЪ, СВОИМЪ, СВОЕМЪ.

Адметнасці ўжывання прыналежных займеннікаў у "Апокрысісе" Хрыстафора Філалета разам з іншымі асаблівасцямі складаюць непаўторны моўны воблік аднаго з найбольш цікавых і арыгінальных помнікаў старабеларускага пісьменства.

¹ "Апокрысіс" быў надрукаваны ў 1597 годзе ў Вільні на польскай мове, а ў наступным годзе ў Астрозе выйшаў яго пераклад на старабеларускай мове.

² Мяркуюць, што пад псеўданімам Хрыстафор Філалет выступіў вядомы пратэстант з Валыні Марцін Бранеўскі.

³ Найбольшую цікавасць "Апокрысіс" выклікае ў гісторыкаў, якія займаюцца вывучэннем рэлігійных плыняў і філасофіі на Беларусі ў сярэднявеччы, і ў апалагетаў праваслаўя, якія выступаюць з антыуніяцкімі творамі. З публікацый апошняга часу можна прыгадаць брашуру Крыштаповіча Л. Я. "Гуманізм "Апокрысіса" Хрыстофора Філалета і нацыянальнае самасознанне беларускага народа" (Мн., 1992), створаную на падставе гэтага помніка пісьменства, і кнігу Гайдукі М. "Брестская унія 1596 года" (Мн., 1996), у якой змешчаны спасылкі на твор Філалета.

⁴ Саверчанка І. *Aurea mediocritas*. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока. Мн., 1998. С. 110–116.

⁵ Булахаў М. Г. Прыветнік у беларускай мове. Мн., 1964.

Э. А. ЯЛОУСКАЯ

З ГІСТОРЫІ МЕДЫЦЫНСКАЙ ЛЕКСІКІ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Лексіка помнікаў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы ў сваім складзе мае вялікую колькасць слоў, якія звязаны з медыцынскай справай. Медыцынскія тэрміны выразна размяркоўваюцца ў семантычных адносінах па некалькіх падгрупах. Адною з такіх падгруп выступаюць назвы **лячэбных устаноў**:

Аптека (аптыка, обтека) (< польск. *apteka*, з 1484 г. < лац. *apotheca* < грэч. — *Ryb.*, 22; параўн. руск. *аптека*, з 1534 г. < польск. < лац. < грэч. — ЭСРЯ, I–I, 133.) Слова мела два значэнні — "лячэбная ўстанова" і "лякарства". *Врачебница: Домъ где лечатъ, и тыжь аптыка* (Зіс., 22); *оузварить яко котель вирь море положит яко аптеку* (Зб. 262, 30); *водки въ аптеке для п.Шелковского* (ИЮМ, XXIV, 1713, 47); *много незлиčnýchъ немочей людскихъ не зельем ани обтеками... лечили* (Зб. 752, 124).¹ Значэнні пачалі разыходзіцца ў канцы XVI ст.; адно з іх захавалася да нашага часу.

Больница (болница) (< цслав. *больница* — Дьяч., I, 55) "бальніца": *Діакони, на тое от верных избраний, мають оныя заведати. То есть, учителей, школы, и больницы выховати* (Будны, 93); *...болницу, шпиталь убогихъ своих ради строити* (АЗР, IV, 1594, 70).

Шпиталь (польск. *szpital*, з 1588 г. < ням. *spittel* < лац. *hospitall* — Br. SE, 554) "бальніца": *в шпиталях хорых навежают* (Зб. 261, 124); *пабудовал rozmaityи шпитали и хорых и убогих там кормил* (Бельск., 296); *Больница — шпиталь* (Бяр., 9).

Асобнай падгрупай выступаюць назвы людзей, звязаных з **лекарскай справай**, і хворых. Сюды ў прыватнасці адносяцца наступныя лексічныя адзінкі:

Аптекарь (абтекарь, апотекарь, аптыкарь) (< польск. *aptekarz*, ст.—польск. *aptekarz*, з 1500 г. — Br. SE, 5; параўн. руск. *аптекарь*, з XVII ст. < польск. — ЭСРЯ, I–I, 153) "аптэкар": *апотекарь оучинить лекарство добровонное* (Скар. IC, 61); *при томъ были люди добрыи...* Ян Пикгулка *аптекарь а панъ Лифинць* (АВАК, XX, 1559, 13); *оныи абтекарь Станислав, для барверьства в него на онъ часъ будучей, передо мною установившися* (Пін., 1561, 123); *носящий речи пахнущие идеш за ним як за аптыкаром яким* (Зб. 261, 183).

¹ Ілюстрацыйны матэрыял падаецца сучаснымі графічнымі сродкамі з захаваннем арфаграфіі арыгіналаў.

Бальверъ (балверъ, бальберъ, барберъ, барбиръ, барверъ, болверъ) (< польск. balwierz, з 1500 г. < с.в.н. barbieg, — Вг. SE, 12.) У старобеларуской мове мела два значэнні — лекар і цырульнік: тотъ Ян барберъ поведиль, ижъ... жидъ Песахъ просиль мене, абых его вылечиль (АВАК, XVII, 1540, 291); грешать теже нерозумные лекари, аптыкари, барбири, которые... лекарство даютъ шкодливое (Будны, 7б); кости з головы его балверъ выбираетъ (АВАК, XXXI, 1593, 162); онъ... былъ у бальвера для опатрѣнья того зранѣнья своего (АВАК, XX, 1598, 134); пришедши до каменицы пана Кондрата, бальбера... нашолъ есми пана... (АВАК, XX, 1602, 188); отъ светлочки, што Давыд болверъ мешкаль, взяли копу одну... (ИЮМ, VIII, 1610, 311); призвала барвера. и оголи 7 плениць волосовъ его (Хран., 187).

Врачъ (врачь) (< цслав. врачъ — Преобр., I, 100) "чалавек, які лечыць": врачъ былъ то естъ лекаръ, а не иконописецъ (Будны, 13); яко врачъ твои филиппъ хочетъ ты уморити ядовитымъ зелиемъ (Алекс., 1697, 28).

Гидропъ (< лац. hydrops, -opis "вадзянка" — ЛРС, 306; параўн. польск. hidropik — SW, II, 38) "чалавек, хворы вадзянкай": Идери́кон: Гидроп, опухлый (Бяр., 318).

Докторъ (< польск. doktor, 1420 г. < лац. doktor — Вг. SE, 92; параўн. руск. доктор < польск. або ням. < лац. — Фасм., I, 523). У старобеларуской мове слова мела некалькі значэнняў — "лекар", "чалавек, які мае вышэйшую навуковую ступень", "вучоны чалавек": держать его за моужа выборного дивное святости и за доктора велебного (Валх., 83); доктора филиповича и пана Юрья къ дочъце своей не пустила (КСД, 1516, 946); книга зуполне выложена на рускыи языкъ докторомъ франъцискомъ Скорининымъ сыномъ (Скар. ПБ., 1); посылаетъ намъ гсдь богъ пастырей а Докторовъ (Скар. КС, 3); на колеиумъ докторовъ товариства езуитовъ... въ томъ дому мешканымъ ихъ уфундовати и осадити умыслиль (АВАК, XX, 1588, 15); врачъ — лекар, докторъ (Зіз., 100); Много лекаров и докторов в науках урядсво опускают... (Бельск., 278). Дыфференцияция значэнняў пачынаецца даволі рана — з сярэдзіны XVI ст.; некаторыя з іх дайшлі да нашага часу.

Исцелитель (ад дзеяслова — целити "лячыць", што ад праслав. сѣль — Фасм., IV, 296–297) "лекар": тот бо чстный крестъ исцелитель недугомъ нашимъ (Чэцця, 29).

Лекаръ (лекаръ) (ад праслав. іѣкъ "лякарства", якое, відаць, мае больш глыбокія, і-еўр. карані; некаторыя даследчыкі лічаць яго запазычаннем з кельц < прагерм. іека — Преобр., I, 485; ЭСБМ, V, 281) "лекар": прислал лекаря, которые бы мене к первому здоровью наворотил (Пак.Хр., 23); о великій лекару филиппе, коли бы еси Александра уморил ядовитымъ зелиемъ (Алекс., 1697, 28).

Люнатыкъ (лунятыкъ) (< з польск. lunatyk, з XVI ст. < лац. lunaticus — SW, II, 778; параўн. руск. лунатик < ням. < лац. — Фасм., II, 533) "лунацік" прыводзілі до него... бешаныхъ и лунятыковъ (Цяп., 42); кождый грешный ест люнатык (Зб.259, 11).

Медикъ (медыкъ) (< польск. medyk < лац. medicus — SW, II, 916; параўн. руск. медик, з 1705 г. < польск. < лац. — Фасм., II, 590) "медык": тые заховуют то все што медикове кажут если хочут здоровыми быти (Зб.261, 35); хорому милое бываетъ лекарство, которое ему ростропный медык готует (Зб.259, 211).

Паралитикъ (< польск. paralityk < лац. paralyticus, грэч. — SWO, 550; параўн. ст.-руск. паралитыкъ, з 1659 г. < польск. Koch, 128) "паралітык": розмышляне в неделю осмнадцатую по светках о паралитику (Зб.255, 5); ест паралитикомъ, то ест розличнымъ грехомъ и наметностями подлеглый (Зб.259, 132).

Прокаженный (ад прокаженный, што ад -казити < праслав. kaziti — Фасм., II, 160) "чалавек, хворы на праказу": ужалиль ся прето члвколюбивый Бгъ утрапленныхъ прокаженныхъ голосомъ ихъ уперезженный (Ев.Кал. II, 75).

Прокаженный (Узыходзіць да праслав. *kaziti* – Фасм., II, 160) "у значэнні назоўніка: пракажоны": Прокаженный... очистился что имелъ принести за даръ Гсду (Скар. КЛ., 27); ...о десяти прокаженныхъ або трудоватыхъ очищено поведаячи (Каліст., 174).

Трудоватый (< польск. *trędowaty* – Br. SW, 575) "у значэнні назоўніка: пракажоны": слепыи хромыи трудоватыйи мели быт над иншыи люде залецени (Бельск., 121); Прокаженный: Трудоватый (Бяр., 130).

Цыруликъ (цируликъ) (< ст.-польск. *cyrulik, cerulik* < с.-лац. *cirurgicus*, ад лац. *chirurgus* – Br. SE, 70; параўн. руск. *цирюльник*, ст.-руск. *цырюликъ*, *церюликъ*, з 1678 г. < польск. < лац. < грэч. – Преобр., II, 1191) "лекар": панъ Индрикъ Петринусъ – цыруликъ Берестейский (АВАК, VI, 1589, 311); цыруликове на то везъваныи ножа заживати мусяць (Мак., 58); волит умрети, анижпи цыруликови рану дати железомъ отворити (Зб. 259, 310).

Такім чынам, з пункту гледжання этымалогіі пераважную большасць слоў, якія ўключаны ў групу медыцынскай лексікі, складалі запазычаныя лацінска-польскага паходжання. Гэта тлумачыцца тым, што старабеларуская медыцынская лексіка, як і медыцынская тэрміналогія шмат якіх іншых еўрапейскіх народаў, фарміравалася пад уздзеяннем латыні. Прычым непасрэднай крыніцай многіх лацінізмаў была польская мова. З яе былі таксама запазычаны некаторыя лексемы ўласнапольскага і заходнееўрапейскага паходжання.

Словы царкоўнаславянскага і праславянскага паходжанняў сустракаюцца тут даволі рэдка, прычым пераважна ў помніках рэлігійнага зместу.

Узбагачэнне разглядаемых лексіка-семантычных падгруп на беларускай глебе адбывалася і за кошт словаўтварэння, якое выявілася сярод нямногіх слоў. Ад іх стваралася, як правіла, па 1–3 дэрываты: аптекарь – абтекаровъ (апотекаревъ), аптекарка, аптекарский (апотекарский); бальверъ – бальверство, бальверчыкъ; лекаръ – лекаревъ, лекарка, лекарский; люнатыкъ – люнатика; паралитикъ – паралитиковъ. Толькі асобныя медыцынскія тэрміны валодалі вялікай словаўтваральнай актыўнасцю: врачъ – врачебный, врачевание, врачевати, врачеватися, врачество, врачующий, уврачевати; докторъ – докторка, докторовъ, докторский, докторство.

Прыведзены аналіз моўнага матэрыялу дае магчымасць убачыць працэс фарміравання і засваення медыцынскай тэрміналогіі ў старабеларускай мове, што з'яўляецца сведчаннем яе здольнасці абслугоўваць адпаведную функцыянальную сферу.

Прынятыя скарачэнні

АВАК – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссией, т.I–XXXIX. Вильна, 1865–1915; АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, т.I–V, СПб, 1846–1853; Алекс. – "Александрыя"; Бельск. – "Хроника Бельскага": Будны – "Катехисисъ для детокъ христіанскихъ языка руского коротко выложена" С.Буднага; Бяр. – "Лексикон" Бярынды; Зб. 255–752. Зборнікі №255, 259, 261, 262, 752 Бібліятэкі АН Літвы; Зіз. – "Лексик" Зізання; ИЮМ – Историко-юридические материалы, т.I–XXXII. Витебск, 1871–1906; Каліст. – Евангелие учительное албо казанія на кождую неделю и свята урочистыи; КСД – Книга судных дел Литовской метрики (РИБ, т.XX. СПб, 1903); Мак. – "Бяседы Макарыя"; Пак.Хр. – "Пакуты Хрыста"; Пін. – Пінскія акты XV–XVI ст.; Скар. IC, КЛ – "Ісус Сірахаў", "Кніга Левіт" Ф.Скарыны; Хран. – Хранограф XVII ст.; Цяп. – "Евангелле" Цяпінскага; Чэцця – Чэцця 1489 г.

Br. SE – A.Brückner. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957; Дьяч. – Г.Дьяченко. Полный церковнославянский словарь. Т.I. М., 1900; Koch. – S.Kochman. Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku. Wrocław, 1967; ЛРС – Латинско-русский словарь. М., 1961; Преобр. – А.Преображенский. Этимологический словарь русского языка. т.I–II. М., 1959; Ryb. – H.Rybicka-Nowacka, Rzeczowniki zapożyczone z łaciny w XVII wieku. Warszawa, 1972; SW – J.Karłowicz, A.Krynski, W.Niedzwiedzki. Słownik języka polskiego, т.I–VIII. Warszawa, 1900–1927; SWO – Słownik wyrazów obcych. Warszawa, 1971; Фасм. – М.Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т.I–IV, М., 1964–1973; ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, т.V. Мн., 1989; ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка, т.I, вып. 1–5. Редактор Н.М.Шанский. М., 1963–1973.

СКЛАДАННЯ СЛОВЫ Ё «АПАКРЫСІСЕ» ХРЫСТАФОРА ФІЛАЛЕТА

Кампазіцыя (ад лац *compositio* – складанне) – адзін з важнейшых спосабаў узбагачэння слоўнікавага складу мовы. Значнай прадуктыўнасцю гэты спосаб утварэння новых слоў вызначаўся ў старажытны перыяд, калі сфарміраваліся асноўныя лексіка-тэматычныя групы слоўнікавага складу беларускай мовы. Утварэнне складаных слоў адбывалася не толькі на ўласна-беларускай лексічнай аснове, але і ў выніку ўзаемадзеяння з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі. Адною з такіх моў была польская.

Як вядома, у XV–XVI ст. склаліся даволі спрыяльныя палітычныя, гістарычныя і культурныя ўмовы для актыўнага ўзаемадзеяння беларускай і польскай моў. Асабліва гэты працэс узмацніўся пасля Люблінскай уніі 1569 г. Як і беларуская, польская мова ўжывалася ў Вялікім княстве Літоўскім не толькі ў сферы афіцыйных зносін, але і ў вусным маўленні. Аднак паступова беларуская мова была выцеснена апошняй.

Важнай крыніцай вывучэння міжслоўных кантактаў на розных узроўнях, у тым ліку і кампазітаўтварэння, з’яўляюцца беларуска-польскія пераклады XVI–XVII ст. Яны дазваляюць высветліць адносіны старабеларускага складанага слова да адпаведнага старапольскага элемента. З гэтага пункту гледжання асабліваю цікавасць выклікаюць тыя старабеларускія помнікі пісьменства, да якіх ёсць паралельны польскі тэкст.

Адным з такіх помнікаў з’яўляецца «Апакрысіс» Хрыстафора Філалета, надрукаваны ў 1597 г. у Вільні спачатку на польскай, а крыху пазней на старабеларускай мове. Гэты твор рэлігійна-палемічнай публіцыстыкі, скіраваны супраць Брэсцкай уніі 1596 г., стаў першым і найбольш грунтоўным адказам з боку праваслаўя на кнігі уніяты П. Скаргі «Сабор Берасцейскі» і «Абарона Берасцейскага Сабору»¹. Аўтар «Апакрысіса» (поўная назва «Апокрисисъ, албо Отповедь на книжки о съборе Берестейскомъ, именемъ людей старожитной реліи греческой, через Христофора Филялета врихле дана»), вядомы царкоўна-рэлігійны дзеяч, выкрывае захопніцкую палітыку Ватыкана на беларускіх і ўкраінскіх землях і папярэджвае, што гвалтоўны прымус у пытаннях веравызнання можа прывесці да грамадзянскай вайны ў краіне.

«Апакрысіс» дазваляе далучыцца да гістарычнага мінулага беларускай мовы, а паралельны старапольскі тэкст помніка дапамагае выявіць ступень узаемадзеяння дзвюх моў на самых розных узроўнях.

Параўнальны аналіз кампазітаў «Апакрысіса» праводзіцца намі на аснове старабеларускага варыянта тэксту з улікам іх структурнай будовы і прыналежнасці да пэўных часцін мовы.

У «Апакрысісе» прадстаўлены кампазіты ўсіх самастойных часцін мовы, асноўную групу пры гэтым утвараюць назоўнікі і прыметнікі.

1. Сярод кампазітаў-назоўнікаў, якія складаюцца з дзвюх асноў, ускладненых ці не ўскладненых суфіксам, у «Апакрысісе» выкарыстоўваюцца наступныя структурна-граматычныя тыпы.

а) Складаныя назоўнікі, утвораныя шляхам аб’яднання асновы прыметніка з асновай назоўніка: *старожитность* – *starozytność*, *чарнокнижникъ* – *czarnoksiężnik*, *Новокрещенець* – *Nowokrzczeniec*, *чужоземець* – *cudzoziemiec*, *золотоглавъ* – *złotogłow*.

Для большасці складаных назоўнікаў гэтага тыпу ў старабеларускай мове існуюць суадносныя складанні польскай мовы. Аднак сустракаюцца і выпадкі, калі старабеларускаму кампазіту адпавядае або простае афіксальнае ўтварэнне польскай мовы (*благочестіе* – *nabożeństwo*), або словазлучэнне (*благочестіе* – *wiara prawosławna*, *равноденьствие* – *zrównanie dnia z nocą* ці *porównanie dnia z nocą*).

б) Складаныя назоўнікі, утвораныя ў выніку аб’яднання асноў двух простых назоўнікаў, якія не маюць адпаведнікаў-складанняў польскага паход-

жання. Так, кампазітам *богословіе* і *богословци* адпавядаюць словазлучэнні *pauka Krystowa* і *s.doktorowie* або *doktorowie*.

Назоўнік *Богоотець* мае сінанімічнае найменне *Dawid*. Акрамя таго, у некаторых выпадках складанаму назоўніку беларускай мовы ў польскім тэксце адпавядае іншамоўнае запазычанне: *богословіе* – *theologia*, *богословци* – *theologowie*, *силомоцью* – *per fors*.

в) Складаныя назоўнікі, утвораныя спалучэннем асновы назоўніка з асновай дзеяслова, вызначаюцца асаблівай прадуктыўнасцю. Большасць з іх мае польскія адпаведнікі з тымі ж каранямі: *д’Дзепісь* – *dzieiopsis*, *л’Тторос-ли* – *latoroski*, *богославенье* – *bohoslavienie*, *доброд’Тйство* – *dobrodzieystwo*, *богомолство* – *bogomodlstwo*, *мужоубійство* – *mężoboystwo*, *чужолозство* – *cudzołostwo*, *святокупство* – *świętokupstwo*, *неблогословенство* – *niebłogosławieństwo*.

Сустракаюцца выпадкі, калі кампазіт з суфіксам мае адпаведнік з той жа асновай без суфікса або з іншым суфіксам: *д’Дзепісець* – *dzieiopsis*, *православие* – *prawosławienstwo*. Некаторыя старабеларускія кампазіты ў польскім варыянце прадстаўлены формамі з каранямі той жа семантыкі: *законоположникъ* – *prawodawca*, *идолопоклонство* – *bałwochwalstwo*.

Даволі часта беларускаму складанню ў польскім тэксце адпавядае простае слова (уласнае ці запазычанае): *рукоположение* – *stanowienie* або *święcenie*, *благодать* – *łaska*, *доброд’Ттели* – *spoty*, *славолюбіе* – *ambicya*, *благословенье* – *benedykcyą*. Кампазіту *жизнолюбие* адпавядае цэлая сінтагма – *miłości tego żywota*.

г) Складаныя назоўнікі, першым кампанентам якіх выступае аснова лічэбніка. У «Апакрысісе» найчасцей сустракаюцца назоўнікі з першым адлічэбніковым кампанентам «адзін», які выступае ў формах *одио-*, *одно-*, *едино-*, *едно-* ў беларускай мове і ў формах *iedyno-*, *iedno-* ў польскай мове². Два апошнія варыянты першага кампанента старабеларускіх складанняў тлумачацца, верагодна, польскамоўным уплывам.

У функцыі другога кампанента такіх складанняў у старабеларускай мове выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя асновы: *одновладцы* – *iedynowładcy*, *iednowładca*, *единоначалникъ* – *iedynowładzca*, *единомысльность* – *iednomysłność*, *единоначалство* – *iedynowładztwo* і інш.

д) Назоўнікі з адзайменнікавай першай асновай у «Апакрысісе» сустракаюцца рэдка: *самоловокъ* – *samołowek*, *своволенство* – *swowoleństwo*. Адзначым выпадак, калі беларускамоўнаму складанаму назоўніку ў польскай мове адпавядае складаны прыметнік у форме зрашчэння: *Боже Вседержителю* – *Boże Wszechmogący* (клічная форма). Зрашчэннем з’яўляецца і назоўнік *предсебевзятые* (у іншым месцы *предсявзятые*), які ў польскім тэксце перадаецца як *przedsięwzięcie* і запазычанне *intencja*.

Польскамоўным уплывам тлумачыцца і ўжыванне такіх назоўнікаў-зрашчэнняў, як *Змертвыхвстаніе* – *Zmartwychwstanie* (Уваскрэсенне) і *Внебовоступене* – *Wniebowstąpienie* (Узнясенне).

Сустракаюцца ў тэксце і ўласныя назоўнікі, якія ў большасці выпадкаў маюць ідэнтычны польскі адпаведнік: *Станиславъ* – *Stanisław*, *Цариградоу* – *Carograd*, *Новогородку* – *Nowogradku*.

2. Сярод складаных прыметнікаў, што ўжываюцца ў «Апакрысісе» Хрыстафора Філапета, вылучаюцца наступныя словаўтваральныя тыпы.

а) Прыметнікі-кампазіты, утвораныя шляхам аб’яднання асновы простага прыметніка з асновай назоўніка. Пераважная большасць з іх мае суадноснае польскія адпаведнікі: *чужоземскихъ* – *cudzoziemskich*, *добровольного* – *dobrowolnego*, *старозаконныхъ* – *starozakonnych*, *старосв’Тцкій* – *staroświetskiej*; *старожитной* (рел’Ти Греческой) – *starozytney* (religiey Greckiey).

Варта адзначыць, што калі размова ў тэксце ідзе пра старое летапізнне, то ў польскай мове выкарыстоўваецца разгорнутае словазлучэнне: *по старожитному року 1597* – *wedle starego kalendarza, roku 1597*. Праўда, у старабеларускім тэксце складанне «старожитный» для абазначэння ка-

лендара выкарыстоўваецца непаслядоўна. У іншых месцах сустракаем *вед-ле старога календара і ведлугъ старожитного... календаря*, што ўжыта, відаць, пад уплывам польскай мовы. Аднак нават разгорнутае тлумачэнне ў старабеларускім варыянце ў адным выпадку ўтрымлівае кампазіт (*ведлугъ старожитного календара*). Сустракаюцца выпадкі, калі старапольская мова аддае перавагу простае лексеме замест складання: *благочестивому – pobożnemu*, а ўласнае імя *Златоустый* мае сінанімічнае запазычанне *Chrystostom*.

Варта адзначыць, што для абазначэння аднаго і таго ж паняцця абедзве мовы могуць выкарыстоўваць кампазіты з рознай матывуючай асновай: *абы нихто въ святых... а особливо Великоденномъ, отмены... чинити не смѣль – aby nict w świętach, а особливо w Wielkoposnym... odmiany czynić nie smiał*. Такое рознае абазначэнне аднаго і таго ж паняцця тлумачыцца, верагодна, розным разуменнем значнасці тых ці іншых момантаў у апісваемых падзеях.

б) Старабеларускім кампазітам, утвораным у выніку аб'яднання асновы назоўніка і асновы прыметніка, у большасці выпадкаў адпавядаюць польскамоўныя простыя лексемы: *благовѣрнымъ* (священникомъ) – *wscziwum* (рором). І толькі аднойчы старабеларускі кампазіт мае такі ж польскамоўны адпаведнік: *правовѣрные – prawowiernie*.

в) Широка прадстаўлены ў «Апакрысісе» складаныя прыметнікі з прыслоўем у першай частцы і аддзяясловай асновай у другой. Многія з беларускіх кампазітаў маюць польскія адпаведнікі з аднатыпнымі каранямі: *новопоправленный – nowopropawiony*, *Новохрещенскому – Nowokrzczeńskiemu*, *кривоприсяжнымъ – krzywoprzysiężnym*, *малогодным – małogodnym*, *малобачные – małobaczne*.

Сустракаюцца шматлікія прыклады, калі аб'яднанне ў кампазіт у польскай мове не адбылося: *нижеописанымъ – nizeu opisanym*, *вышеприпомненого – wyzszeu przypomnionego*, *вышепомененных – wyzszeu potmienionych*.

Складанні гэтага тыпу ў даследуемы перыяд знаходзіліся ў стадыі стагнаўлення, аб чым сведчыць непаслядоўнае арфаграфічнае афармленне іх у беларускай мове: *близко-пришломъ* і *близкопришломъ* (у польскай мове толькі асобнае напісанне).

У адзінкавым выпадку замест беларускага кампазіта ўжываецца лацінскі адпаведнік: *нижеописаную – infrascriptam*.

г) Складаныя прыметнікі, утвораныя шляхам аб'яднання асновы назоўніка з асновай дзеяслова, у якасці польскамоўнага адпаведніка могуць мець аднатыпны ці семантычна блізкі кампазіт (*богобойный – bogoboyny*, *благоговейные – bogoboynе*), некаторыя – сінтагму (*богОВОЗЛЮБЛЕННЫМИ – Bogu miłymi*), зрэдку – простую лексему (*хриСТОЛЮБИВЫМЪ ЛЮДЕМЪ – pospolstwu krzescianskiemu*). Складанню *православный* адпавядаюць у польскім тэкście разнастайныя простыя лексемы (уласнапольскія ці запазычаныя): *православной (вѣры) – prawdziwey (wiary)*, *православной (церкви) – apostolskiey (Cerkwi)*, *(до) православныхъ (писаномъ) – (do) orthodoxos (pisanym)*, *православное (мудрование державныхъ) – trzymających wiary*, *православному (владыцѣ) – krzesciańskiemu (księżęciu)* або сінтагма: *къ Римляномъ православномъ – ludziom Greckiey wiary*.

д) Складаныя прыметнікі з адзайменніковым першым кампанентам у «Апакрысісе» сустракаюцца рэдка: *што-мякшии – co-miększe*, *што-переднѣйшии – co-przednieysze*.

Кампазіту *всеславный* з займеннікам у першай частцы адпавядае семантычна блізкі кампазіт *jasnieswiecony*, утвораны спалучэннем асноў прыслоўя і дзеяслова.

е) Складаныя прыметнікі з адлічэбніковым кампанентам паслядоўна перадаюцца ў абодвух тэкстах. Параўн.: *единородный – jedynorodzony*, *однотайне – jednostayney*.

Нязначнай колькасцю прадстаўлены ў «Апакрысісе» складаныя прыметнікі іншых словаўтваральных тыпаў: *ледаякой* – *ladaiakiey*, *ледашколны* – *lada szkolny*, *стародавняго* – *starodawnego*, *Царугородскі* – *Carogrodzki*, *звѣздочетскіе* – *astrologicckie*.

У «Апакрысісе» сустраўся адзінкавы выпадак складанага прыметніка, утворанага на базе трох самастойных слоў: *ясневелможному* (пану), якому ў польскай мове адпавядае суадноснае складанне *jaśniewielmożnemu*.

Складанні іншых часцін мовы ў «Апакрысісе» Хрыстафора Філалета сустракаюцца рэдка. Гэта прыслоўі (благочестно – *roboznie*, добровольне – *dobrowolne*, што-дзень – *co-dzien* і інш.), лічэбнікі (чотырыдзят – *czterdziestu*, шэсцісот – *szesci set*, пяцісот – *pięcia set*), займеннікі (штоколвек і што-колвек – *sokolwiek*, чым колвек – *czykolwiek*), дзеясловы (богословити – *filozofowac*, благовестити – *opowiedať*).

Параўнальны аналіз складаных слоў «Апакрысіса» паказвае, што старабеларуская мова значна часцей, чым старопольская, выкарыстоўвала кампазіты. Большасць з іх з’яўляецца запазычаннямі з царкоўнаславянскай мовы, якая ў XVI ст. яшчэ даволі часта выкарыстоўвалася на беларускіх землях пры праваслаўным набажэнстве.

¹ Прыгодзіч М. Р., Свістунова М. І. У імя праўды і справядлівасці (Хрыстафор Філалет і яго «Апакрысіс») // Роднае слова. 1996. №12. С. 69–70.

² Супрун А. Е. Сложные слова с корнями числительных // Уч. зап. фил. фак. Кирг. гос. ун-та. Вып. 2. Фрунзе, 1956.

³ Журавский А. И. Слово и словосочетание. У кн.: Проблемы лексикологии. Мн., 1973. С. 33.

К.А.ПЯТРОВА (Балгарыя)

НАЗВЫ ЧАСТАК СУТАК У РУСКАЙ І БАЛГАРСКОЙ МОВАХ (супастаўляльна-семасіялагічны аналіз)

У гэтым артыкуле прадстаўлены вынікі семасіялагічнага даследавання¹, прысвечанага вывучэнню лексічнай групы «суткі» ў рускай і балгарскай мовах.

Семасіялогія разумеецца намі як адзін з відаў тыпалагічнага даследавання па накірунку аналізу: ад формы да зместу, які выражаны ў словах (у адрозненні ад анамасіялагічнай тыпалогіі²).

Мэта працы – апісаць аналагічныя фрагменты дзвюх моўных карцін свету, якія адлюстроўваюць адпаведны кавалак канцэптуальнай карціны свету.

Аналіз мае два этапы: у кожнай з разглядаемых моў і ў супастаўляльным плане. Спалучаюцца два спосабы атрымання семантычнай інфармацыі: 1) інтраспекцыя – зварот да ўласнай моўнай інтуіцыі; 2) эксперыментальныя заданні псіхалінгвістычнага тэсту.

Псіхалінгвістычны эксперымент складаўся з трох заданняў (усе патрабаванні фармальнага характару да псіхалінгвістычнага эксперыменту былі выкананы): 1) намалюйце суткі; 2) падзяліце суткі на часткі, назавіце іх і дайце іх часовую суаднесенасць; 3) свабодны асацыятыўны тэст з элементамі накіраванага эксперыменту, дзе ў якасці стымулаў даюцца словы-члены лексіка-семантычнай групы «суткі» як у балгарскай, так і ў рускай мовах. Напрыклад, на стымул *утро* 'раніца' ў балгарскай мове атрыманы рэакцыі – *зорница, зарево, слънчице, ставане, събуждане, рано, раждане, светлина, свежест, роса, кафе* і г.д.; на стымул *утро* 'раніца' ў рускай мове – *работа, туман, заря, солнце, роса, раннее, рассвет, свежест, сонное, солнечное, завтрак* і інш. Псіхалінгвістычны эксперымент праводзіўся сярод рускамоўнай аўдыторыі і сярод носьбітаў балгарскай мовы.

Далей даюцца толькі вынікі аналізу (атрыманыя рэакцыі, адказы, малюнкі, на падставе якіх рабіліся прадстаўленыя высновы, апушчаны).

1. Пры інвентарызацыі лексічных адзінак, якія падзяляюць семантычную прастору “24 гадзіны” ў рускай і балгарскай мовах, выявілася, што ў балгарскай мове гэты адрэзак “пакрываецца” 69 словамі, а ў рускай – 59. Абедзве лексіка-семантычныя групы (ЛСГ) маюць аналагічны склад і структуру: аднаслоўныя ідэнтыфікатары (рус. *суткі* / балг. *денонощие*), чатырохчленнае ядро (рус. *утро, день, вечер, ночь* / балг. *утро, ден, вечер, нощ*) і падобным чынам арганізаваную перыферыю, у якой тым не менш праўяўляюцца і больш значныя адрозненні.

2. Часткі сутак і ў рускай, і ў балгарскай мовах могуць быць названы:

- па палажэнню сонца і іншых нябесных целаў (умоўна названых Г.П. Кліменка “тэрмінамі народнай астраноміі”)³: рус. *полдень, полночь, восход, заход, закат* / балг. *пладне, полунощ, изгрев, залез*.

- па ступені асветленасці: рус. *рассвет, заря, сумерки* / балг. *съмване, зора, здрач*.

- па асноўных прыёмах ежы: рус. *обед, ужин* / балг. *обед, вечеря*.

- па набажэнствах (імшах): рус. *завтра, обедня* / балг. *утренна, вечерна*.

- па прылёту і спева птушак: рус. *вставать до петухов* / балг. *ставам с кокошките*; рус. *первые, вторые, третьи петухи* / балг. *първи, втори, трети петли*.

Апошнія два спосабы дыферэнцыяцыі сутак усё больш і больш выціскаюцца з моўнай свядомасці носьбітаў як рускай, так і балгарскай моў.

3. Фармальны аналіз вызначыў наступныя тыпы фармальных адпаведнасцяў паміж рускімі і балгарскімі словамі з агульным значэннем ‘частка сутак’: тоеснасць – 18% (напрыклад, рус. і балг. *утро, вечер* і інш.); перасячэнне – 45 % (рус. *утро* – балг. *утрин, сутрин*; рус. *полдень* – балг. *пладне*; рус. *ночь* – балг. *нощ* і г.д.); неперасячэнне – 37% (рус. *сутки* – балг. *денонощие*; рус. *восход* – балг. *изгрев / изгряване*; рус. *рассвет* – балг. *ззоряване*).

4. Вышэйазначаныя тыпы адносін вызначаюцца і пры семантычным аналізе, які ўключае ўласна семантычны і семантыка-лексічны аспекты. У выніку вызначана 40 лексічных пар, якія ў залежнасці ад тыпу семантычных адносін размяркоўваюцца наступным чынам: перасячэнне, дзе руская лексема выступае як гіперонім да балгарскай (45 %), перасячэнне (27,5 %), тоеснасць (17,5 %), перасячэнне, дзе балгарская лексема выступае як гіперонім да рускай (10 %). Вялікая колькасць лексічных пар, дзе руская лексема выступае як гіперонім да балгарскай (45 %), можа быць растлумачана тэндэнцыяй да больш дробнага падзелу семантычнай прасторы “суткі” ў балгарскай мове, чым у рускай: напрыклад, рус. *утро* – балг. *утро, сутрин(а), утрин(а), заран*. Пры гэтым эксперыментальны матэрыял сведчыць, што на большую колькасць частак падзяляецца актыўны перыяд дня; іншая ж частка абазначана адным словам – рус. *ночь*, балг. *нощ*.

Адносіны перасячэння (27,5 %) характэрныя пераважна для полісемантычных слоў з агульным этымалагічным паходжаннем. Агульная частка ў лексічным значэнні тут, як правіла, удакладняецца рознымі перыферычнымі семамі.

Семантычная тоеснасць (17,5 % лексічных пар) асабліва характэрная для ідэнтыфікатараў груп (рус. *сутки* – балг. *денонощие*) і для слоў бліжэйшай перыферыі (рус. *обед* – балг. *обед / обяд*; рус. *ужин* – балг. *вечеря*).

5. Пры вызначэнні семантыка-лексічных эквівалентаў некаторых лексічных адзінак выяўляецца, што яны не маюць аднаслоўных адпаведнікаў. Былі вызначаны наступныя балгарскія лексемы, якім у рускай мове адпавядаюць лакуны: балг. *предобед* ‘першая падова дня’; *предпладне* ‘час з 11

да 12 гадзін'; *следобед* 'другая палова дня'; *следпладне* 'час з 12 да 13 гадзін'; *срединош* 'глыбокая ноч' ≈ *доба*. Лакуны могуць кампенсаватца наступным чынам:

– генералізацыя – замяшчэнне словамі больш высокага ўзроўню: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне днём, ближе к вечеру*.

– канкрэтызацыя – выкарыстоўваецца адзінка больш нізкай ступені абстракцыі і дадатковыя лексемы: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне во второй половине дня*.

– перагрупіроўка кампанентаў сэнсавых структур: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне после полудня*.

– метанімічны перанос: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне после обеда*.

– кантэкстуальнае перафразаванне: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне после работы*.

6. Сістэмы семантычны і функцыянальны аналіз, матэрыялы псіхалінгвістычнага эксперымента далі магчымасць вызначыць прыблізную дэнатывую суаднесенасць частак дня, якая не адлюстравана ў тлумачальных слоўніках.

У "наіўнай" карціне свету суткі пачынаюцца з раніцы, з пачаткам чалавечай актыўнасці, у той час як у "навуковай" карціне свету за пачатак дня прымаецца 24.00 (0.00) гадзін.

З матэрыялаў эксперымента выцякае, што для балгар раніца заканчваецца не пазней за 9–10 гадзін, у той час як для рускіх гэтая мяжа адцягнута да 12 гадзін. Гэтая асаблівасць адлюстроўваецца ў інструкцыі да балгарскіх тэлефаністак, якім прапануецца гаварыць *добро утро* з 6 да 10 гадзін, *добър ден* – з 10 да 18 гадзін і *добър вечер* з 18 да 24 гадзін. Напрыклад, перадача "*Добър ден*" па балгарскаму радыё пачынаецца ў 9 гадзін, што, пэўна, было б немагчымым у рускамоўнай аўдыторыі.

Выяўлена розніца паміж часавым успрыяццём лексемы *вечер* у рускай і балгарскай мовах. Для носьбітаў балгарскай мовы вечар працягваецца да 21–22 гадзін, а пасля пачынаецца ноч; для носьбітаў рускай мовы 22–23 гадзіны – яшчэ вечар.

7. Аналіз функцыянавання слоў, якія адносяцца ЛСГ "суткі", даў магчымасць правесці семантычную дыферэнцыяцыю паміж блізкімі ў плане зместу словамі. Так, напрыклад, сярод магчымых балгарскіх эквівалентаў зыходнага рускага *утро* лексема *сутрин* усведамляецца як больш працяглы адрэзак часу, звязаны з дзейнасцю чалавека, у той час як балг. *утро* ўспрымаецца як больш ранні перыяд і звязваецца, хутчэй, з прыродай, чым з дзейнасцю. Слова *утрин* успрымаецца як самы ранні перыяд часу, як пераход ад ночы да дня, і мае пазытыўную афарбоўку. Выяўленыя семантычныя адрозненні не адлюстроўваюцца ў аднамоўных тлумачальных слоўніках, дзе гэтыя словы азначаюцца метадам адсылкі адзін да аднаго.

8. Як у рускай, так і ў балгарскай мовах назіраецца пераход назоўніка ў прыслоўе з акалічнасна-азначальным значэннем (тэмператыў): руск. *утром* – балг. *сутрин*; руск. *вечером* – балг. *вечер* і г.д. У рускай мове словаўтваральныя тыпы адвербалізацыі пашыраюцца за кошт форм творнага склону множнага ліку *сутками, утрами, днями, вечерами, ночами*.

У сувязі з адвербалізацыяй разглядаемых лексем у балгарскай мове ўзнікае праблема дэфінітыўных (азначальных) форм гэтых прыслоўяў. Артыкль – адзін з марфалагічных фактараў у балгарскай мове, што вядзе да сэнсавых змяненняў у межах слова. Цікава адзначыць асіметрыю пры выражэнні аналагічнага сэнсу ў азначальных і неазначальных форм: *сутринта* 'раніцай таго ж дня' – *сутрин* 'раніцай', *вечерта* 'увечар таго ж дня' – *вечер* 'вечером', дзе формы з артыклем не з'яўляюцца прыслоўямі, і для выражэння значэння 'у той жа дзень' выкарыстоўваецца іншая словаўтва-

ральная мадэль – *днес, нощес* (= *снощи*) 'мінулай ноччу'. Для выражэння будучага перыяду ўжываюцца прыслоўі: *довечера, утре* (этымалагічна звязана з балг. *утро*, аналагічна як руск. *завтра* ад руск. *утро*). Прыслоўі *сутринта, вечерта* могуць адносіцца як да мінулага, так і да будучага моманту пры наяўнасці іншых лексічных ці граматычных паказчыкаў часу ў сказе.

¹ Петрова А.К. Сьпаставітэлен семасіологічэн анализ на лексікальна-семантычны групы (вэрху матэрыял от лексікальна-семантычны групы с идентифікатор *сутки* в руския и *денонощие* в българския език): Аўтарэф... канд. філалаг. навук / Сафійскі ўніверсітэт "Св. Клімент Охрыдскі" Сафія. 1996.

² Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М., 1989. С. 18.

³ Клименко А.П. Вопросы психолингвистического изучения семантики. Мн., 1970. С. 90.

М.В. СВІРЫДОВІЧ

ФАРМІРАВАННЕ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ МНАГАЗНАЧНЫХ КАМПАНЕНТАЎ КАМПОЗІТАЎ

Полісемія пранізвае ўсе моўныя ўзроўні, адзінкі якіх маюць семантыку. Полісемія кампанента складанага слова – множнасць значэнняў кампанента. Кожны канкрэтны кампанент складанага слова з'яўляецца адназначным. Мнагазначнасць адзначаецца на ўзроўні сістэмы кампанентаў, якая выяўляецца з сукупнасці ўсіх складаных слоў з дадзенай часткай. Як марфема абагульняе морфы ці лексема абагульняе ЛСВ і словаформы, абстрактны кампанент, вылучаны ў сістэме складаных слоў, абагульняе свае семантычныя вырыянты.

Першапачатковым крытэрыем тыпалогіі мнагазначных кампанентаў кампозітаў можа служыць крыніца полісеміі. Калі матыватары з'яўляюцца сінтаксічнымі ці лексічнымі дэрыватамі, мнагазначная структура кампанента фарміруецца па лексіка-словаўтваральнаму тыпу. У выпадку яго матывацыі ЛСВ слова семантычная структура кампанента адлюстроўвае лексічную полісемію ўтваральнага слова.

І. Пераважна крыніцай множнасці значэнняў кампанента ў сістэме складаных слоў з'яўляецца полісемантызм утваральнага слова. Дэрыват утвараецца ад канкрэтнага ЛСВ слова. У працэсе фарміравання сістэмы кампозітаў выяўляецца, што кампанент, разгледжаны як элемент словаўтваральнай сістэмы, можа, у сваю чаргу, мець полісемічную структуру. Гэты выпадак мы разглядаем як прыклад адлюстраванай лексічнай полісеміі.

Наколькі кампаненты складаных словаў перадаюць семантычную структуру ўтваральных мнагазначных словаў? У гэтым сэнсе іх паводзіны надзвычай разнастайныя: ад наслідавання толькі аднаго значэння да паўтарэння ўсяго спектра значэнняў утваральнага слова.

1) Семантычныя структуры вытворнага кампанента і ўтваральнага слова могуць часткова супадаць. Пры гэтым вылучаюцца дзве разнавіднасці частак кампозітаў:

а) у сістэме складаных слоў кампанент застаецца адназначным; ён выбіральна наслідуе адно са значэнняў мнагазначнага слова – спецыяльнае ці агульнаўжывальнае, прамое ці пераноснае. У якасці прыкладаў адназначных матываваных кампанентаў, якія суадносяцца з мнагазначнымі ўтваральнымі, прывядзём наступныя: **короно...** – сустракаецца ў саставе складаных тэрмінаў толькі ў значэнні "арэол вакол Сонца" (*коронограф*) і не з'яўляецца мнагазначным у сістэме складаных слоў, у той час як утваральнае слова мае чатыры значэнні; **...агрессия** – наслідуе толькі пераноснае значэнне "агрэсіўныя адносіны да чаго-небудзь" (*киноагрессия, радиоагрессия*); **...ведерный** – наслідуе толькі метанімічнае значэнне "мера вадкасці" (*сорокаведерный, многоведерный*); **...вей** – наслідуе толькі значэнне "рас-

паўсюджвацца" мнагазначнага дзеяслова веяць (*буровой, вьюговой, лихо-вей, стужевой, сухой*), а **...вейка** – толькі значэнне "ачышчаць зярняты, насенне ад смецця" таго ж дзеяслова (*круповойка, лузговойка, семеновейка, ситовойка*),

б) кампанент у сістэме складаных слоў з'яўляецца мнагазначным. Вызначым, што ў гэтым выпадку не маецца на ўвазе поўнае супадзенне сэмантикі. Прыкладам частковага супадзення значэнняў кампанента кампозіта і яго матыватара могуць служыць кампаненты **камне...** і **машино...**, кожны з якіх успрымае два з пяці значэнняў назоўніка *камень* і *машина*: **камне...** 1.<Камень у значэнні «цвёрдая горная парода; асобны кавалак такой пароды». *Камнетес, камнедробилка, камнерезный, камнебитый*. 2.<Камень у значэнні «цвёрды ўтварэнні ва ўнутраных органах». Камнесечение, камнедробление; **машино...** 1.<Машина ў значэнні «механізм, які выконвае пэўную работу". *Машиноведение, машинописный, машиновычислительный, машиночитаемый, машиноиспытательный*. 2.<Машина ў значэнні «аўтамабіль». *Машиновладелец, машиноместо*.

2) Магчыма поўнае адлюстраванне сэмантикі матыватара. Так, усе тры значэнні назоўніка *плод*, ў тым ліку пераноснае, наслідуюцца кампанентам **плодо...** 1.<Плод 1.Частка расліны, якая развіваецца з завязі кветкі і змяшчае ў сабе насенне; фрукты, ягады. *Плодоовощной, плодоносит, плодородство, плодоярка, плодобразование, плодородный, плодосбор* і інш. 2.<Плод 2.Зародыш чалавека, жывёлы ва ўлонні мацеры. *Плодотворный*. 3.<Плод 3 *перан*. Прадукт дзейнасці, вынік чаго-н. *Плодотворный*.

Таксама поўнасцю супадаюць сэмантичныя структуры апорнага кампанента **...держатель** і назоўніка, які яго матывуе: 1.<Держатель 1.Той, хто валодае якімі-небудзь каштоўнасцямі, каштоўнымі паперамі. *Авансодержатель, векселе-, займо-, финансо-, фондо-, чекоддержатель*. 2.<Держатель 2.Прыстасаванне для трымання. *Абажуро-, бобино-, бумаго-, вентиле-, игло-, калыко-, минодержатель*.

3) У рамках складанага слова кампанент можа развіваць самастойныя значэнні. адценні значэнняў, якія не мелі матыватары. У складаным слове можа экспліцытна выявіцца новая спалучальнасць, што азначае паяўленне новага значэння ці новага адцення значэння полісемі. Сэмантичная структура кампанента **...вал** змяшчае значэнне «мясіць», сфарміраванае ў рамках складанага слова *глиновал* (чалавек, які меціць гліну). Слово *глиномес* не зафіксавана, як не адзначана і значэнне «мясіць» у дзеяслова *валят*.

Новае значэнне кампанент можа набыць дзякуючы метафарычнаму пераасэнсаванню. У тэрміне *равнобедренный* (трохвугольнік) апорная частка мае значэнне «два бакі, якія не з'яўляюцца асновай». Бок трохвугольніка больш ні ў адным выпадку не называецца бядром (параўнай: трохвугольнік, усе бакі якога роўныя – *равносторонний*). Такім чынам, кампанент **...бедренный**, вытворны ад назоўніка *бедро* «частка нагі ад таза да калена», які наслідуе гэта значэнне (*тазобедренный, малобедренный*), фарміруе ў сістэме складаных слоў новае, метафарычнае значэнне, не адзначанае па-за складаным словам.

Зазначым, што поўнае несупадзенне сэмантичнай структуры зыходнага слова і вытворнага кампанента немагчыма. Увогуле сэмантичная структура кампанента развіваецца з апорай на сэмантику зыходнага слова. Магчыма, як мы паказалі, поўнае і частковае наслідаванне сэмантикі, развіццё ўласных значэнняў і адценняў на аснове сэмантикі ўтваральнага слова.

II. Лексіка-словаўтваральная полісемія кампанентаў узнікае за кошт лексіка-марфалагічных адрозненняў матыватараў. Агульнасць значэння дазваляе разглядаць кампаненты, утвораныя ад роднасных слоў, як сэмантичныя вырыянты полісемі.

Структурныя разнавіднасці мнагазначных кампанентаў лексіка-словаўтваральнага тыпу разнастайныя, адрозніваюцца ў залежнасці ад пазіцыі ў слове. Найбольшая колькасць сэмантичных варыянтаў полісем, якія займа-

юць левую пазіцыю ў складаным слове, суадносіцца з іменнымі асновамі: назоўніка і прыметніка (**добро...** 1.<Добро: *доброжелательный*. 2.<Добрый: *добронравный, добросердечный*; **пище...** – *пища і пищевой*), двух прыметнікаў (**жил...** 1.<Жилой: *жилплощадь*; 2.<Жилищный: *жилконтора, жилищно-строительство*), прыметніка і прыслоўя (**легко...** 1.<Легкий: *легкоатлет, легкокрылый*. 2.<Легко: *легковозбудимый, легкоплавкий*; **быстро...** 1.<Быстрый: *быстроглазый, быстроногий*. 2.<Быстро: *быстрорастворимый, быстротечный*).

Назоўнік *пища* матывуе першы кампанент кампозітаў, утвораных слова-складаннем ці складана-суфіксальным спосабам (*пищеварение, пищевод, пищеобработывающий, пищеперерабатывающий, пищеприготовительный*); ад усечанай асновы прыметніка *пищевой* утвараецца першы кампанент чыстых складанняў (*пищевлок, пищеотходы, пищеторг, пищекомбинат*). Утваральны прыметнік перадае вытворнаму кампаненту катэгарыяльнае значэнне прыметы, назоўнік – значэнне прадметнасці.

Полісемантызм апорнага кампанента звязаны перш за ўсё з дзеяслоўнай асновай. Напрыклад, другія часткі назоўнікаў *бракодельство* (недабра-якая праца, якая параджае брак) і *рабочедельство* (сацыял-дэмакратычная плынь, ад назвы часопіса "Рабочее дело") матываваны словамі розных часцін мовы: дзеясловам *делать* і назоўнікам *дело*. Адрозненне ўтваральнай базы апорных кампанентаў прыводзіць да анамасіялагічнага адрознівання кампозітаў, якія абазначаюць абстрактныя паняцці: першы кампозіт адносіцца да катэгорыі працэсуальнасці, другі падводзіць абазначаемае пад катэгорыю прадметнасці.

На прыкладзе полісем **пище...** і **...дельство** мы паказалі, што калі матыватарамі кампанента з'яўляюцца сінтаксічныя дэрываты, ён характарызуецца катэгарыяльнай мнагазначнасцю – сумяшчае прыметы, якія вызначаюць прыналежнасць да розных лагічных катэгорый (прадмет, прымета, дзеянне, працэс і да г.п.).

Лексічныя дэрываты таксама з'яўляюцца крыніцай полісемантызма кампанента. Так, **домо...** мае тры семантычных варыянты, што адпавядаюць па значэнні словам розных часцін мовы: 1.<Дом. *Домовладелец домо-строение, домохозяйка* (жан. да *домохозяин*); 2.<Дома. *Домосед, доморощенный*; 3.<Домашний. *Домохозяйка* (у значэнні "хатняя гаспадыня"), *домработница*. Рознае марфалагічнае паходжанне адрознівае кампаненты дэрыватаў анамасіялагічна: ў першым выпадку кампанент падводзіць абазначаемае пад катэгорыю прадметнасці, у другім выяўляе катэгорыю лакатыву, у апошнім значэнні наследуе катэгарыяльнае значэнне прыметы.

Полісемічны першы кампанент кампозітаў можа ўяўляць сабой аснову назоўніка ці ўсечаную аснову складанага слова, напрыклад: **коне...** 1.<Конь: *коневод, коневодческий*. 2.<Коневодческий: *коне завод, конеферма*. Другое значэнне кампанента **коне...** з'яўляецца вытворным ад першага, удакладняе яго, па аб'ёму роўнае значэнню цэлага складанага слова *конеvodческий*.

Развіццё такой разнавіднасці лексіка-словаўтваральнай полісеміі, калі ў кампанента паяўляецца новае значэнне, роўнае значэнню цэлага складанага слова, больш уласціва звязаным марфемам іншамоўнага паходжання (часцей грэка-лацінскага). Напрыклад, прадуктыўныя інакампаненты **био...**, **теле...**, **пьезо...**, **эко...** складанаскарочаных слоў (прыклады прыводзяцца ніжэй пад лічбай 2) з'яўляюцца ўсечанай асновай чыстых складанняў (яны абазначаны лічбай 1) і пры гэтым пераймаюць поўны аб'ём значэнняў гэтых складанняў: **био...** 1.<гр. *bios* – жыццё: *биология, биосфера*. 2.<Биологический: *биохимия*; **пьезо...** 1.Заснаваны на ціску (<гр. *piezo* – цісну): *пьезометр, пьезомагнетизм, пьезоэлектричество*. 2.<Пьезоэлектрический: *пьезокварц, пьезокерамика, пьезоматериалы*; **теле...** 1.<гр. *tele* – дзеянне на адлегласці: *телевизор, телемеханика*. 2.<Телевизионный: *телебашня, те-*

леантенна. Другое значэнне кампанента **теле...** (перадача выявы на адлегласці) уяўляе сабой звужэнне, удакладненне першага значэння (дзеянне на адлегласці) – назву дзеяння (параўнай з назвамі іншых дзеянняў: *телеметрия* (вымярэнне), *телескопия* (назіранне), *телемеханика* (кіраванне)). Такія ж і суадносіны семантычных варыянтаў кампанентаў **био..., эко..., пьезо...** і падобных.

Да ліку полісем адносяцца апорныя кампаненты, якія змяшчаюць дзеяслоўную аснову, калі іх матыватарамі выступаюць лексічныя дэрываты. Апорны кампанент складана-суфіксальнага назоўніка *ссудодатель* і падобных матываваны дзеясловам *дать* (=предоставить), тады як кампозіт *залогодатель* з'яўляецца дэрыватам дзеяслова *отдать*, што пацвярджае дэфініцыя назоўніка "той, хто аддае ў заклад рэч у забеспячэнне атрыманай пазыкі".

Развіццю лексіка-словаўтваральнай мнагазначнасці кампанента садзейнічае ўтварэнне абрэвіатур: **...дел** 1.<Делать: *бракодел, тестодел*. 2.<Дела(ми): *завдел, управдел* (заведующий делами); **сов...** 1.<Совет: *совмин* (Совет министров). 2.<Советский: *совработник*.

III. На практыцы лексіка-словаўтваральная і лексічная полісемія рэгулярна адзначаюцца ва ўзаемадзеянні, калі ў якасці матыватараў мнагазначнага кампанента складанага слова выступаюць і лексіка-семантычныя вырыянты слова, і яго дэрываты (**зло...**, **медно...**, **легко...**, **...вод**, **...гон** і г.д.).

Кампанент **лесо...** характарызуецца мнагазначнасцю як лексіка-словаўтваральнага тыпу, так і лексічнага. У выніку складаецца наступная семантычная структура полісемы **лесо...**: 1.<Лес у значэнні «масіў зямлі, які зарос дрэвамі». *Лесонасаждение, лесозащита, лесостепь*. 2.<Лес у зборным значэнні «спілаваныя дрэвы як будаўнічы і да т.п. матэрыял». *Лесовоз, лесопильный, лесосплав*. 3.<Лесной. *Лесопромышленность*.

Полісемія суфіксоідаў **...вод**, **...водство** таксама абумоўлена фактарамі рознага роду. *Па-першае*, кампанент, утвораны на аснове дзеяслова *вести*, *водит*, адлюстроўвае мнагазначнасць матыватара: 1.<Вести ў пераносным значэнні «накіроўваць дзейнасць каго-л., чаго-н., кіраваць кім-н., чым-н.». *Звеньевод, кружковод, групповод, руковод. Руководство, детоводство* (кіраванне дзецьмі). 2.<Вести ў значэнні «прымушаць ісці ў пэўным напрамку». *Коновод* (паганяты коней, устарэлае). || <Вести ў значэнні «ісці на чале, накіроўваючы рух». *Плотовод* (параход, катэр, што вядзе платы). 3.<Вести ў значэнні «наглядаць за чым-небудзь». *Коновод* (той, хто наглядае за конямі). 4.<Вести ў значэнні «пастаянна або працягла займацца чым-н., выконваць што-н.». *Деловод, счетовод. Домоводство*. 5.<Водить ў значэнні «кіраваць транспартным сродкам (суднам, самалётам і т.п.)». *Плотовод* (вадзіцель, сплаўшчык плытоў). 6.<Водить у значэнні «хадзіць з кім-н., паказваючы яму што-н.». *Экскурсовод*.

Па-другое, матыватарамі апорных частак **...вод**, **...водство** выступаюць, акрамя дзеясловаў *вести, водить*, іх прэфіксальныя дэрываты *разводить, проводить*. Такім чынам ствараюцца семантычныя вырыянты кампанентаў лексіка-словаўтваральнага тыпу, паколькі апорны кампанент, які змяшчае ўсечаную дзеяслоўную аснову, наследуе сэмантыку прэфіксальнага дзеяслова. Суфіксоід **...вод** ў саставе складаных слоў, што называюць спецыялістаў па развядзенню жывёл, раслін і т.п., матываваны дзеясловам *разводить* і наследуе яго значэнне «займацца вырошчваннем чаго-н., доглядаючы жывёл, раслін з мэтай іх росту, размнажэння»: *картофелевод, полевод, каучуковод*. Апорны кампанент складанага слова *сиреневод* (спецыяліст па вывядзенню новых сартоў бэзу) матываваны дзеясловам *вывести* ў значэнні «стварыць, выгадаваць новы сорт». У саставе кампозітаў *пищевод, яйцевод*, а таксама больш шматлікай групы назваў тэхнічных устаткаў і збудаванняў (*газовод, бетоновод, волновод, воздуховод, водовод, световод, тестовод*) другая частка, якая паходзіць ад дзеяслова

проводить, набывае значэнне «накіраванай перадачы, перамяшчэння, распаўсюджвання таго, што названа ў першай частцы слова».

Увогуле складаныя словы характарызуюцца разнастайнасцю семантычнай і словаўтваральнай структуры кампанентаў, у прыватнасці, развітай сістэмай полісеміі.

А. А. СВИРІДЗЕНКА

ТЫПЫ ФАРМАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНЫХ АДНОСІН РУСКА-БЕЛАРУСКІХ ГЕТЭРАЛЕКСАЎ-НАЗОЎНІКАЎ

У сучаснай лінгвістычнай літаратуры пад паняццем "міжмоўная эквівалентнасць" у большасці выпадкаў разумеюць функцыянальную і семантычную тоеснасць элементаў, што належаць розным моўным сістэмам. Так, напрыклад, на думку І.У. Арнольд, "лінгвістычныя адзінкі могуць разглядацца як эквівалентныя, калі яны валодаюць нейкімі агульнымі ўласцівасцямі, якія дазваляюць ім выконваць аднолькавую функцыю"¹.

Вядома, што ў ідэале эквівалент павінен перадаваць максімум інфармацыі, якая паведамляецца словам, што перакладаецца. Аднак паводле розных прычын (як аб'ектыўных, так і суб'ектыўных) дакладнасць выказвання дасягаецца не ва ўсіх выпадках. Як справядліва заўважае В.П. Беркаў, "... мэтазгодна зыходзіць з меркавання, што кожнай лексічнай адзінцы адной мовы адпавядаюць або гатовая лексічная адзінка, або аказіянальнае словазлучэнне іншай мовы, што найбольш поўна перадае ўсю тую інфармацыю, якую нясе гэта адзінка"².

Паміж розналексемнымі парамі слоў устанаўліваюцца адносіны семантычнай эквівалентнасці. Словы, у якіх парушылася фармальна-эквівалентнасць, але захавалася семантычная, або словы, якія маюць аднолькавае значэнне ў абедзвюх мовах, аднак утвораныя ад розных каранёў (словаўтваральныя фарманты не ўлічваюцца), называюцца гетэралексамі (грэч. *heteros* – іншы).

Тэрмін *гетэралекс* звычайна выкарыстоўваецца вучонымі пры аналізе лексіка-граматычных адрозненняў паміж рускай і беларускай мовамі. Л.П. Кунцэвіч, аналізуючы родавыя значэнні беларуска-рускіх паралексаў-назоўнікаў, адзначае, што для гетэралексаў праблема родавых адрозненняў не можа быць пастаўлена ў сінхронна-супастаўляльным плане, болей цікавыя ў гэтых адносінах паралексы.³ Даследуючы тыпалогію адрозненняў паміж блізкароднаснымі мовамі, А.Я. Міхневіч выявіў *тры віды лексіка-граматычных адрозненняў: фанетыка-марфалагічныя, нерэгулярныя паралексічныя*, а таксама *нерэгулярныя лексічныя* (тыпу *лук – цыбуля*)⁴. Прааналізаваўшы тры класы рускай і беларускай лексікі з пункту гледжання формы, С.А. Горская, акрамя *амалексаў*, выдзяляе *гетэралексы* – словы, якія поўнасцю адрозніваюцца па форме⁵. Паводле думкі С.Г. Беражана, лексічныя элементы, што супадаюць па сэнсавым змесце, але розныя па форме, разглядаюцца як самастойныя адзінкі⁶. У названых і іншых працах робіцца толькі спасылка на існаванне гетэралексаў у блізкароднасных мовах, аднак дакладная разгорнутая трактоўка гэтага паняцця адсутнічае. Таму сфармуляванае намі азначэнне гетэралексаў прымем за рабочае.

Як паралексы і лексічныя лакуны, гетэралексы падкрэсліваюць перш за ўсё адрозненне блізкароднасных моў. Калі моўныя сістэмы маюць вялікую колькасць фармальна-семантычных разыходжанняў, то факт наяўнасці гэтых слоў на фоне іншых адрозненняў, на першы погляд, не з'яўляецца вельмі кідкім і характэрным. Але руская і беларуская мовы маюць дастаткова высокі працэнт падобнага, агульнага. Так, напрыклад, С.А. Горская ў выніку параўнальна-супастаўляльнага аналізу руска-беларускіх *амалексаў* – слоў, што знаходзяцца ў адносінах фармальнай тоеснасці, сцвярджае,

што амалексы складаюць 60% розных лексікаграфічных крыніц⁷. Значыць, гетэралексы з'яўляюцца адной з самых яркіх, адметных асаблівасцей лексічных сістэм аналізуемых моў.

Гетэралексы выяўляюцца ў сітуацыі, калі паняцце, якое яны выражаюць, з'яўляецца міжмоўным. Выпадак, калі ў рускага адназначнага слова існуе адназначны аднаслоўны беларускі эквівалент (*буква – літара; бархат – аксаміт; бахрома – махры; победа – перамога* і г.д.), адносна няшмат у параўнанні з выпадкамі, калі слова, што перакладаецца, з'яўляецца мнагазначным і яго эквівалент мае некалькі значэнняў. Прычым у адным значэнні слова можа быць амалексам, у другім – паралексам, у трэцім – гетэралексам. Камбінацыі бываюць розныя, прывядзём некаторыя з іх: рус. *мережка* – бел. 1) *мярэжка* – амалекс, 2) *нераток* (рыб.) – гетэралекс; рус. *смешанность* – бел. 1) *змяшанасць* – акцэнталагічны паралекс, 2) *зблытанасць* – гетэралекс; рус. *взятка* – бел. 1) *хабар* – гетэралекс, 2) *бітка* – гетэралекс.

Для таго каб выявіць тыпы фармальна-семантычных адносін, звернем увагу на фармальнае адрозненне лексем. Разгледзім тып фармальна-семантычных адносін, дзе рэестраваму рускаму слову адпавядае аднаслоўны беларускі эквівалент. Гэты тып прадстаўлены аб'ёмным і дастаткова неаднастайным матэрыялам. Таму, на нашу думку, мэтазгодна падзяліць гетэралексы паводле часцін мовы (кожная часціна мовы мае менавіта ей характэрныя фармальныя асаблівасці). Да таго ж на ступень адрознення гетэралексаў па форме ўплываюць афіксы, у прыватнасці суфіксы, якія маюць пэўную часцінамоўную замацаванасць. Аналіз у межах часціны мовы неабходны і для таго, каб высветліць, дзе больш гетэралексаў: сярод назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў, несамастойных часцін мовы. У дадзеным артыкуле разглядаюцца толькі назоўнікі. Мэта прапанаванай класіфікацыі – папярэдняя сістэматызацыя матэрыялу для далейшага больш дэталёвага фармальна-семантычнага аналізу гетэралексаў.

Увесь лексічны матэрыял прадстаўлены ў асноўным руска-беларускай часткай слоў, але існуюць выпадкі, калі пры адваротным перакладзе мы не заўсёды выходзім на тое ж па форме рускае слова. Наяўнасць такіх выключэнняў будзе ўлічана пры класіфікацыі матэрыялу.

Нас цікавяць перш за ўсё назоўнікі, якія ўжываюцца для абазначэння вельмі важных для народаў – носьбітаў гэтых моў – рэалій, паняццяў і адрозніваюцца разнастайнасцю афармлення каранёў, фанетычнымі, графічнымі і словаўтваральнымі асаблівасцямі. Звернем увагу на тое, што не заўсёды руска-беларускай частцы слоў адпавядае такая ж па форме беларуска-руская. Гетэралексы-назоўнікі падзяляюцца на дзве групы.

1. Узаемаадпаведныя гетэралексы, якія выяўляюцца ў выпадку, калі ў руска-беларускім і беларуска-рускім слоўніках выдзяляюцца адны і тыя ж пары з аднолькавым значэннем, але адрозніваюцца па форме: рус. *горец* – бел. (біял.) *драсён*; рус. *клест* – бел. (заал.) *крыжадзюб*; рус. *белка* – бел. *ваверка*; рус. *сноха* – бел. *нявестка*; рус. *родственник* – бел. *сваяк*; рус. *глаз* – бел. *вока*; рус. *челюсть* – бел. *сківіца*; рус. *чесотка* – бел. (мед.) *кароства*; рус. *блюде* – бел. *сподак*; рус. *скатерт* – бел. *абрус*; рус. *изюм* – бел. *разынкі*; рус. *жилет* – бел. *камізэлька*; рус. *вожжи* – бел. *лейцы*; рус. *пахота* – бел. *ворыва*; рус. *кожевенник* – бел. *грабар*; рус. *подмастерье* – бел. (уст.) *чаляднік*; рус. *дюжина* – бел. *тузін*; рус. *дюйм* – бел. *цаля*; рус. *мысль* – бел. *думка*; рус. *оратор* – бел. *прамоўца*; рус. *благовест* – бел. (уст.) *звон*; рус. *сочельник* – бел. *куцця*; рус. *апрель* – бел. *красавік*; рус. *польза* – бел. *карысць*; рус. *стыд* – бел. *сорам* і інш.

Аднабакова адпаведныя гетэралексы. У межах гэтай групы можна выдзяліць дзве падгрупы:

1.1. У руска-беларускім слоўніку падаецца адна гетэралексічная пара, у беларуска-рускім – іншая:

рус. *заумь* – бел. *мудрагельства*, (бел. *мудрагельства* – рус. *умствование*);

рус. *калган* – бел. (бат.) *дуброўка* (бел. *дуброўка* – рус. *лапчатка*);
рус. *лициум* – бел. (бат.) *дзераза* (бел. *дзераза* – рус. *плаун, ликоподий*);
рус. *полынья* – бел. *праталіна* (бел. *праталіна* – рус. *проталина*),
рус. *средоточие* – бел. *цэнтр* (бел. *цэнтр* – рус. *центр*),
рус. *фарт* – бел. (прост.) *удача* (бел. *удача* – рус. *удача*).

Як паказваюць прыклады, міжмоўныя пары ў беларуска-рускай частцы могуць знаходзіцца як у адносінах фармальнай гетэралексіі, так і ў адносінах фармальнай амалексіі.

1.2. У руска-беларускім слоўніку падаецца гетэралексічная пара, беларускага слова з якой наогул няма ў беларуска-рускім слоўніку: рус. *Дурнушка* – бел. (разг.) *непрыгожая*; рус. *ежа* – бел. (бат.) *купкоўка*; рус. *ленец* – бел. (бат.) *ядранец*; рус. *паперть* – бел. (царк.) *цвінар*; рус. *посягатель* – бел. (кніж.) *замахвальнік*; рус. *решетина* – бел. (спец.) *краціна*; рус. *извратитель* – бел. *скажальнік* і інш.

Магчыма, што адной з прычын такой неадпаведнасці з’яўляецца некаторая лексічная і стылістычная незбалансаванасць двухмоўных слоўнікаў. Так, беларуска-рускі слоўнік уключае ў сваю левую частку шмат дыялектнай лексікі. І гэта невыпадкова, бо галоўная крыніца папаўнення слоўнікавага запасу – гутарковая мова беларускага народа. А руска-беларускі слоўнік больш утрымлівае слоў з паметамі уст., кніж., царк., што тлумачыцца ўплывам кніжнай пісьмовай традыцыі на сучасную рускую літаратурную мову. Аднак усе разгледжаныя намі словы аб’ядноўвае тое, што яны адрозніваюцца формай выражэння.

2. Супастаўляльны аналіз дазволіў выдзеліць групу рознакаранёвых гетэралексаў-назоўнікаў, словаўтваральныя фарманты якіх могуць быць тоеснымі ці поўнаасцю рознымі. Разгледзім больш дэталёва кожную з груп гэтай моўнай з’явы.

2.1. Руска-беларускія гетэралексы-назоўнікі з тоеснымі словаўтваральнымі фармантамі. На думку А.А. Лукашанца⁹, тоеснымі словаўтваральнымі фармантамі ў рускай і беларускай мовах можна лічыць такія афіксы, якія, супадаючы фармальна, маюць аднолькавыя словаўтваральныя значэнні, супадаюць па стылістычнай маркіраванасці і словаўтваральнай актыўнасці (на рэгулярныя фанетычныя і арфаграфічныя разыходжанні пры гэтым можна не звяртаць увагі). Такімі фармантамі сярод руска-беларускіх гетэралексаў-назоўнікаў з’яўляюцца суфіксы: рус. *-ик* – бел. *-ік* (*частник* – *прыватнік*, *хищник* – (прам., перан.) *драпежнік*; *отличник* – *выдатнік* і інш.). Сярод гэтай групы слоў фарманты *ик* – *ік* функцыяніруюць як суфіксы асоб і прадметнасці. Суфіксы *-к* выдзяляюцца ў назоўнікаў, якія абазначаюць розныя найменні жаночага роду (*улыбка* – *усмешка*; *справка* – *даведка*; *скрепка* – *сашчэпка* і інш.). Да іх далучаюцца таксама суфіксы рус. *-ость* – бел. *-асць*: *беременность* – *цяжарнасць*; *выдержанность* – *устрыманасць*; *наказуемость* – *каральнасць*; *ударяемость* – (лінгв.) *націскальнасць* і інш.

2.2. Гетэралексы-назоўнікі з поўнаасцю рознымі словаўтваральнымі фармантамі (калі аднолькавыя словаўтваральныя значэнні выражаюцца рознымі фармальнымі сродкамі).

Напрыклад, суфіксы рус. *-тель* – бел. *-ік* утвараюць найменні асоб, якія выконваюць дадзенае дзеянне (*истребитель* – (у розн. знач.) *знішчальнік*; *изыскатель* – *вышукальнік*; *извратитель* – *скажальнік* і інш.). Трэба адзначыць, што гетэралексы з рознымі суфіксамі маюць больш адрозненняў па форме, чым гетэралексы з аднолькавымі суфіксамі.

Такім чынам, толькі поўныя разыходжанні ў разгледжаных словаўтваральных фармантах закранаюць іх фармальны бок, пакідаючы аднолькавым змястоўны. Нельга адмаўляць і той факт, што руская мова як мова міжнацыянальных зносін уплывала і ўплывае на беларускую мову. Гэта праяўляецца не толькі ў запазычанні некаторых афіксаў з рускай мовы, але

і ў аднатыпнасці мадэляў слоў (у калькаваных структурах): *подчеркивание* – *падкрэсліванне*; *разрушаемость* – *разбуральнасць* і інш.

Нягледзячы на прадстаўленыя вышэй прыклады наяўнасці тоесных (супадаючых) словаўтваральных фармантаў у назоўніках, гэтыя словы ўсё ж правамерна аднесці да класу гетэралексаў, бо гетэралексы (як ужо было адзначана) – рознакаранёвыя словы з адзіным значэннем у абедзвюх мовах без уліку фармальных адрозненняў у афіксах.

Такім чынам, адзначым, што ва ўсіх разгледжаных намі міжмоўных парах беларускі эквівалент выражае тое ж лексічнае значэнне, што і рэестравае рускае слова, г. зн. назіраецца адзінства семантыкі пры адрозненні, несупадзенні па форме. Поўнае супадзенне адзінак дзвюх моў у плане зместу – з’ява амаль што ўнікальная, на самой справе паміж імі, у стылістычнай, выяўляюцца некаторыя разыходжанні ў аб’ёме значэнняў, у стылістычнай, эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўцы. Семантычная эквівалентнасць з улікам анамасіялагічнага і семасіялагічнага аспектаў была сфармулявана С.Г. Беражанам, Ю.Д. Абрэсянам, Л.А. Новікавым, І.А. Мельчуком, І.С. Роўдам і інш. Калі анамасіялагічны аспект дае нам магчымасць выдзяляць амалексы, паралексы, гетэралексы, якія выяўляюцца ў кірунку даследавання «значэнне → форма», то семасіялагічны аспект супастаўлення дае прыклады амасемантаў, парасемантаў, гетэрасемантаў, якія выяўляюцца ў кірунку даследавання «форма → значэнне».

Разгледзім для прыкладу некалькі назоўнікаў, якія маюць у рускай і беларускай мовах рознае фармальнае выражэнне і агульныя кампаненты ў плане зместу.

1. Семантычныя аб’ёмы назоўнікаў супадаюць: *апрель* – *красавік*; *буква* – *літара*; *тетрадь* – *сшытак* і інш. Перад намі адзінкі з эквівалентнымі азначаваемымі (амасемантамі – словы, якія знаходзяцца ў адносінах семантычнай эквівалентнасці).

2. Адсутнасць поўнага семантычнага супадзення ў адзінках супастаўлення спараджае наступныя суадносіны слоў:

а) рускае слова ўключае ў сябе ўвесь аб’ём беларускага (парасеманты – словы, якія знаходзяцца ў адносінах семантычнага падабенства).

Беларускае *капляюш* мае адно лексічнае значэнне ‘галаўны ўбор; мужчынскі – з палямі; жаночы – розных фасонаў’. У рускай мове назоўнік *шляпа* ўжываецца ў двух значэннях: (1) ‘головной убор с тульей и обычно с полями’; (2) ‘перен., м. и ж. о вялом, безынициативном человеке, растяпе (прост.)’.

Гетэралексы *шляпа* – *капляюш*, акрамя семантычнага аб’ёму, адрозніваюцца таксама сферамі ўжывання. Стылістычная афарбоўка рускага *шляпа* з’яўляецца своеасаблівым сродкам для стварэння вобразнасці мовы. Гэтая пара назоўнікаў знаходзіцца ў адносінах парасеміі;

б) беларускае слова таксама можа ўключаць у сябе ўвесь аб’ём значэнняў рускага слова, але ў рамках гэтага артыкула мы разглядаем толькі адзін напрамак даследавання – руска-беларускі.

3. Поўнае несупадзенне азначаемых (гетэрасеманты). Як адзначай І.С. Роўда¹⁰, гэты выпадак цікавы перш за ўсё ў плане функцыянальным, дакладней у даследаваннях, якія ідуць ад маўлення да моўнай сістэмы. У білінгва з рэцэптыўным веданнем другой мовы могуць узнікаць памылкі ва ўжыванні слоў, якія ўваходзяць часцей за ўсё ў адны і тыя ж ЛСГ (бел. *снеданне* замест рус. *ужин* ці наадварот). У такім выпадку будзе цікавым і аналіз гэтых слоў у сістэмах рускай і беларускай моў.

Такім чынам, супастаўляльны аналіз лексікі дзвюх блізкароднасных моў павінен ажыццяўляцца на падставе як фармальных, так і семантычных адносін слоў. Як справядліва адзначыла Г.Г. Широкава¹¹, «...апісанне ад формы да значэння дае магчымасць больш дакладна і строга адмежаваць аб’ект даследавання, дапамагае вывучыць яго ўжыванне ў розных умовах...

устанавіць у супастаўляльных мовах сістэмныя і функцыянальныя эквіваленты».

- ¹ Арнольд И. В. Эквивалентность как лингвистическое понятие. 1976. № 1. С. 12.
² Берков В. П. Слово в двуязычном словаре. Таллин, 1979. С. 49.
³ Гл.: Кунцевич Л. П. К характеристике родовых значений белорусско-русских паралекс-
существительных // Русский язык.: Межведомственный сборник. Мн., 1986. Вып. 6. С. 80
Гл.: Михневич А. Е. Паралексы // Там же. Мн., 1981. Вып. 1. С. 140.
⁵ Гл.: Горская С. А. Русско-белорусские омолексы // Автореф. дис... канд. філ. навук Мн.,
1990. С. 4-5.
⁶ Гл.: Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев., 1973.
С. 174.
⁷ Гл.: Горская С. А. Указ. сач. С. 4-5.
⁸ Гл.: Русско-белорусский словарь: В 2 т. Мн., 1991.
⁹ Гл.: Лукашанец А. А. Словообразование. В кн.: Русский язык в Белоруссии. Мн., 1985.
С. 69.
¹⁰ Гл.: Роўда І. С. Аднаслоўныя і неаднаслоўныя міжмоўныя адпаведнасці і іх фармальна-
семантычныя адносіны // Весн. Беларус. ун-та. 1990. Сер. 4. № 1. С. 34.
Широкова А. Г. Теоретические предпосылки сопоставительного изучения грамматиче-
ского строя славянских языков // Вестн. Мос. ун-та. 1978. Филология. № 6. С. 10.

А. Ю. ПЯРШАЙ

АДЛЮСТРАВАННЕ ГЕНДЭРНЫХ АДНОСІН У БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

(на матэрыяле "Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы"

І. Я. Лепешава)

Мова з'яўляецца кодам, дзе ў імпліцытным выглядзе дадзена сістэма светапогляду яе носбітаў, якая засвойваецца і перадаецца з пакалення ў пакаленне. Адзін з прыватных вынікаў фіксацыі поглядаў у мове – тое, што "засваенне дзіцём з'яўляецца далучэннем яго да вопыту былых пакаленняў". Спасцігаючы мову, дзіця падсвядома засвойвае спадчыну продкаў у выглядзе кодаў, якія бытуюць і штодзённа ўжываюцца на розных узроўнях моўнай сістэмы. Дэшыфроўка гэтых кодаў дазваляе зразумець паводзіны чалавека ў той ці іншай сітуацыі, а таксама вызначыць яго погляды і прыхільнасці, у прыватнасці погляды на гендэрныя адносіны.

Гендэр – "паняцце, якое выкарыстоўваецца ў сацыяльных навуках для адлюстравання соцыякультурнага аспекту палавой прыналежнасці чалавека ... для правядзення так званай гарызантальнай соцыяпалавой стратыфікацыі грамадства ў адрозненні ад вертыкальных: класавай, сааслоўнай і г.д."¹. Пад гендэрнымі даследваннямі будзем разумець асэнсаванне антрапалагічных, псіхалагічных, сацыяльных, мастацтва-знаўчых, прававых і іншых праблем, разгледжаных у праекцыі пола. Гендэрным можа быць і лінгвістычнае даследванне, паколькі мова, як універсальная знакавая сістэма, адлюстроўвае адносіны, тыповыя для пэўнага грамадства.

Фразеалогія – самая прыдатная глеба для вывучэння адносін паміж паламі, якія бытуюць у грамадстве, таму што семантыка фразеалагізмаў той ці іншай мовы найбольш выразна адлюстроўвае сістэму светапоглядаў характэрных для пэўнага часу і культуры.

Пры аналізе фразеалогіі мовы, у прыватнасці, могуць быць адноўлены погляды на гендэрныя адносіны. Распрацоўка тэмы "Адлюстраванне гендэрных адносін ў беларускай фразеалогіі" патрабуе вялікай увагі, бо дазваляе асэнсаваць асаблівасці светапогляду беларусаў у вызначэнні сацыяльнага полу, а таксама адносін грамадства да сацыяльнага статусу мужчыны і жанчыны. Аналіз беларускіх фразеалагізмаў дазволіць выявіць характар грамадскага ладу жыцця на Беларусі ў дачыненні да мужчын і жанчын як прадстаўнікоў пэўнай сацыяльнай сістэмы. Падобны разгляд моўнага матэрыялу дае магчымасць растлумачыць тыя асаблівасці гендэрнага падзелу

грамадства, якія засвойваюцца на ўзроўні падсвядомасці і прыхаваны ў семантыцы фразеалагізмаў, а таксама зразумець зрухі ў асэнсаванні гендэру як сыцыяльнай з'явы з цягам часу.

Мэтай гэтага артыкула з'яўляецца разгляд беларускіх фразеалагізмаў, якія адлюстроўваюць гендэрныя адносіны. Даследванне грунтуецца на аналізе "Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы" І. Я. Лепешава. Адбор матэрыялу быў заснаваны як на сямасіялагічным, так і на анамасіялагічным прынцыпах. Пры сямасіялагічным падыходзе моўныя факты разглядаюцца ў напрамку ад формы да зместу (ці да функцыі), пры анамасіялагічным – ад зместу да яго выражэння моўнымі формамі³.

Сярод фразеалагізмаў, абраных па знешняй прымеце наяўнасці найменняў жанчын і мужчын (паводле сямасіялагічнага прынцыпу), можна выдзеліць адзінкі тыпу: **Адамаў яблык** – "цвёрды выступ на горле мужчыны; кадык" [2:591], **Ахілесава пята** – "(ужываецца пры дзейніку са значэннем неадусаўленага прадмета) найбольш паражальнае месца, слабы бок у каго-небудзь" [2:244], **Арыядніна ніць** – "сродак выйсця з цяжкага становішча" [2:90]⁴. Большасць падобных выразаў – спадчына класічных моў. Аналіз гэтай групы фразем сведчыць, што такі падыход нічога не дае, бо значэнні абраных фразеалагізмаў не маюць дачынення да гендэрных характарыстык і характарыстык чалавека ўвогуле.

Анамасіялагічны разгляд фразеалагізмаў з боку зместу (гэта значыць такіх, што характарызуюць пэўныя якасці мужчын ці жанчын або адносіны паміж імі) больш плённы. Неабходна выдзеліць узровень непасрэднага значэння фразеалагізма (семантычны) і ўзровень больш глыбіннай семантыкі фраземы (канцэптуальны). Адрозненне такіх двух відаў аналізу грунтуецца на пашыраным разуменні тэрміна «канцэпт» як адзінкі, якая аб'ядноўвае лексічнае значэнне слова і ўсе звязаныя з ім штодзённыя веды, асацыяцыі, погляды носьбітаў дадзенай мовы⁴. Значнасць падобнага падзелу яскрава адлюстроўваюць наступныя прыклады. Першы з іх: **ні дома ні замужам** – "(ужываецца пры дзейніку са значэннем асобы); у няпэўным становішчы. Часцей пра жанчыну" [1:343]. Непасрэднае значэнне вышэй прыведзенай адзінкі выражае няпэўнасць становішча, а больш глыбінны канцэптуальны аналіз канстатуе размежаванне сацыяльных пазіцый мужчыны і жанчыны. Жанчына паўстае як асоба, залежная ад мужчыны, бо няпэўнасць становішча карэніцца ў сацыяльным падзеле грамадства, дзе жанчына не мела права уласнасці, таму і павінна была пераходзіць з дома бацькоў у дом мужа пасля вяселля. Больш таго, канцэптуальны аналіз глыбіннай семантыкі фраземы сведчыць аб залежнасці сацыяльнай пазіцыі жанчыны – яна характарызуецца толькі праз сувязь з мужчынам: калі жанчына "дома", яна залежная ад бацькі, а калі яна "замужам", то – ад мужа. Іншых варыянтаў не прадугледжана, бо самастойнасць як сацыяльны інстытут жанчыне не ўласціва. Гэтым і абумоўлена "няпэўнасць" якога-небудзь іншага становішча. Аднак трэба прывесці яшчэ адзін прыклад, які падае сітуацыю ў крыху іншым напрамку: **не першы год замужам** – "восьміны, не ў першыню мае справу з чым-небудзь (ужываецца са значэннем асобы)" [1:406]. Канцэптуальны аналіз гэтага фразеалагізма сведчыць аб тым, што сацыяльны падзел грамадства зусім не перашкаджаў жанчыне быць гаспадыняй там, дзе афіцыйным гаспадаром быў мужчына. Восьмінасць чалавека (зазначым, што фразема характарызуе індывідуальныя якасці як жанчын, так і мужчын) вызначаецца колькасцю "гадоў замужам", што дае падставу сцвярджаць "неабходнасць замужа" як пэўнай ступені авалодання жыццёвым вопытам (гэта можна параўнаць са своеасаблівай ініцыяцыяй). Падкрэслім, што пра

³ Цытуецца па «Фразеалагічнаму слоўніку беларускай мовы» І. Я. Лепешава, у квадратных дужках падаюцца том і старонка.

самастойнасць жанчыны гаворка не ідзе, бо "вопытным і спрактыкаваным чалавекам" становяцца толькі праз шлюб або – больш глыбока – шляхам сувязі з мужчынам, які валодае ўласнай гаспадаркай. Яшчэ адзін прыклад: *і дома і замужам* – "што-небудзь вельмі выгадна, зручна для каго-небудзь" [1;343], гаворыць аб наяўнасці пэўнай ступені свабоды жанчыны. Афіцыйна яна ў падначаленым становішчы, але тое, што адказнасць ляжыць на мужчыне, дазваляе жанчыне вырашаць праблемы больш свабодна, не заўсёды прытрымліваючыся афіцыйных норм.

Падобны аналіз фразеалагічных адзінак дае магчымасць разгледзець сацыяльную іерархію ў грамадстве, дзе мужчына вызначаўся як асоба самастойная, а жанчына як асоба залежная ад яго, але, нягледзячы на гэта, валодаючая некаторай ступенню свабоды ў межах пэўнай прасторы, напрыклад сваёй сям'і, гаспадаркі і г.д.

Важным падавалася інтымнае жыццё чалавека, асабліва ў дачыненні да чысціні адносін у сям'і. Таму асобную групу складаюць адзінкі, якія апісваюць сексуальныя сувязі мужчын і жанчын. Напрыклад: *мышыны жарэбчык* – "стары, які любіць заляцацца да маладых жанчын" [1; 376]; *кот марцовы* – "(ужываецца пры дзейніку са значэннем асобы) распутнік, блуднік. Пра мужчыну" [1;522]. Прыведзеныя прыклады больш іранічныя, чым адмоўныя, і гэта дае нам права вызначыць, што дастаткова актыўнае сексуальнае жыццё з вялікай колькасцю партнёраў ацэньваецца іранічна, але не негатыўна, калі гэта датычыцца мужчыны. Справа ацэньваецца як здрада, калі гаворка ідзе пра жанчыну: *настаўляць рогі* – (у першым значэнні) «ужываецца пры дзейніку са значэннем асобы (жанчыны). Здраджваць мужу, становячыся палюбоўніцай іншага мужчыны» [2;80]. Той самы фразеалагізм *настаўляць рогі* мае другое значэнне, дзе гаворка ідзе пра мужчыну: «ашукваць мужа, стаўшы палюбоўнікам яго жонкі» [2;80]. Але глыбінная семантыка другога значэння фраземы (калі гаворка ідзе пра мужчыну) больш нейтральная, і пазашлюбная сувязь расцэньваецца як ашукванне, але не здрада. Дадзеныя прыклады сведчаць пра тое, што грамадства па-рознаму ставіцца да факту пазашлюбнай сувязі. Мужчына можа час ад часу дазваліць сабе падобнае без асаблівых наступстваў для сябе з боку грамадскасці, аднак жанчына набудзе кепскую рэпутацыю за сувязь з іншым мужчынам.

Звернем увагу на тое, што ўсе фразеалагізмы ўяўляюць сабой двухузроўневую структуру, якая складаецца з непасрэднага іх значэння і імпліцытнага фрагмента фонавых ведаў нацыі, які выяўляецца толькі падчас канцэптуальнага аналізу. Гендэрныя адносіны прысутнічаюць на абодвух узроўнях, але часцей прыхаваны ў глыбіні. Як вынікае з пададзенага вышэй, анамаліялагічны аналіз больш прыдатны для адбору і вывучэння асаблівасцей гендэрных адносін у беларускай фразеалогіі. Шлях разгляду матэрыялу ў кірунку ад зместу да моўных форм, якія выражаюць гэты змест, дае магчымасць разгледзець асаблівасці нацыянальнай наіўнай карціны свету – канцэптасферы⁵, дзе адлюстраваны гендэрныя адносіны, і зразумець працэсы, якія адбываюцца ў грамадстве.

Жанчына і мужчына, паводле канцэптуальнага аналізу беларускіх фразеалагізмаў, паўстаюць з розных бакоў. Мужчына ў асноўным з'яўляецца асобай самастойнай, у той час калі жанчына вызначаецца праз прыналежнасць да пэўнага мужчыны. Але падобныя ўзаемаадносіны падпарадкоўвалі мужчыну шэрагу грамадскіх норм як асобу адказную, у той час як жанчына валодала большай ступенню самастойнасці ў межах маёмасці мужа.

¹ Гл.: Супрун А. Е. Лекции по теории речевой деятельности. Мн., 1996. С. 102.

² Янчук Е. И. Гендер // Новейший философский словарь / Сост. Грицанов А. А. Мн, 1998. С. 155.

³ Гак В.Г. О контрастивной лингвистике. Вступительная статья // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1989. Вып. 25. С. 10.

⁴ Лепешау Г. Я. Фразеологичны слоўнік беларускай мовы: У 2т. Т.1. А–Л. Мн., 1993. Т.2. М–Я. Мн., 1993.

⁵ Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия АН. Серия литературы и языка. 1993. Т. 52. №1.

С.А.ВАЖНИК

ТРАНЗІТЫЎНАЯ МАДЭЛЬ ЯК ПАКАЗАЛЬНІК БЕЗЭКВІВАЛЕНТНАСЦІ СІНТАКСІСУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

(пры супастаўленні з польскай мовай)

Ужо даўно заўважана, што на сінтаксічным узроўні сучасныя славянскія мовы маюць больш агульных, універсальных рыс, чым спецыфічных¹. Аднак у лінгвістычнай літаратуры выказваюцца і іншыя меркаванні. Так, напрыклад, А.В.Ісачанка зазначае, што нярэдка на аснове "глыбокага" лексічнага і сінтаксічнага ўзаемадзеяння дзвюх суседніх моў робяцца высновы аб іх структурнай тоеснасці, эквівалентнасці. На думку вучонага, неабходна дэталёва правяраць і ўдакладняць такія глабальныя назіранні, бо "паміж славянскімі мовамі, нягледзячы на генетычныя сувязі, існуюць прынцыповыя тыпалагічныя адрозненні"².

Блізкасць, роднаскасць суседніх беларускай і польскай моў выяўляецца на ўсіх структурных узроўнях (фанетычным, марфемным, лексічным, граматычным). Наколькі ж **тоесныя** сінтаксічныя сістэмы беларускай і польскай моў? Паспрабуем гэта высветліць праз супастаўляльна-тыпалагічны аналіз, асноўнай адзінкай якога прапануецца лічыць **транзітыўную мадэль**, якую маюць здольнасць утвараць прама-пераходныя (транзітыўныя) дзеясловы.

Адразу ж заўважым, што транзітыўная мадэль (далей **ТМ**) разумеецца як **семантыка-сінтаксічная** двухбаковая адзінка з узаемаабумоўленымі планам зместу і планам выражэння. У **плане зместу** ТМ выразна вылучаюцца два ўзроўні:

1.1 логіка-семантычны ўзровень, або **прапазіцыя**, які карэлюе са структурай экстралінгвістычнай сітуацыі і ўяўляе сабой камбінацыю семантычных функцый, імплікаваных праз адпаведны транзітыўны прэдыкат. Такім чынам, трохкампанентнасць ТМ (Sub – Pred – Ob) абумоўлена трохэлементнай структурай пазамоўнай сітуацыі ("утваральнік дзеяння" – "дзеянне" – "аб'ект дзеяння") і ўвасоблена ў тыповай катэгарыяльнай семантыцы ўсіх прама-пераходных дзеясловаў: *'актыўнае дзеянне агенса накіравана не пасрэдна на які-небудзь аб'ект і цалкам яго ахоплівае'*. Пры гэтым функцыя аб'екта, суадносна з адпаведным удзельнікам сітуацыі, з'яўляецца абавязковай, у сувязі з чым транзітыўныя дзеясловы самі па сабе, без аб'ектнага ўдакладнення, успрымаюцца як сэнсава няпоўныя, несамадастатковыя, і таму патрабуюць удакладнення іншымі словамі: ? *пабудаваць... што (дом); ? hodować... каго (kury i swinie); ? падбадзёрыць... каго (брата); ? usłyszeć... каго (polskie spiewaczki); ? крыўдзіць... каго (бацькоў); ? zapraszac... каго (panow do pchania wozu)*. Іншымі словамі, транзітыўныя дзеясловы валодаюць канструктыўна абмежаваным тыпам лексічнага значэння, якое поўнасцю рэалізуецца толькі ў адпаведнай канструкцыі (ТМ).

1.2 катэгарыяльна-семантычны ўзровень, звязаны са спецыфікай "успрымання", адлюстравання кожнай канкрэтнай мовай пазамоўнай рэчаіснасці ў семантычна-сінтаксічных (селекцыйных) катэгорыях. Яны ўзнікаюць у выніку абагульнення індывідуальна-лексічных значэнняў мноства слоў, здольных займаць адну і тую ж сінтагматычную пазіцыю, характар якой, як вядома, прадвызначаецца дзеяслоўным прэдыкатам. Да ліку селекцыйных

катэгорый⁵, рэлевантных для апісання складнікаў ТМ у беларускай і польскай мовах, могуць, на нашу думку, адносіцца катэгорыі (у дужках), на падставе апазіцый якіх узнікаюць наступныя катэгарыяльна-семантычныя класы імёнаў:

1. Адушаўлёныя (+Anim):	2. Неадушаўлёныя (-Anim):
1.1. Персанальныя (Чалавек)	2.1. Канкрэтныя (Расліны, Рэчы)
(+Pers);	(-Abstr);
1.1.1. Асобы мужчынск. полу	
(+Masc.Pers);	
1.1.2. Асобы жаноч. полу	
(-Masc.Pers);	
1.2. Неперсанальныя (Жывёлы)	2.2. Абстрактныя (Прастора, Час)
(-Pers).	(+Abstr).

Заўважым таксама, што селекцыйныя катэгорыі могуць не мець фармальнага выражэння, а значыць, павінны разглядацца ў рэчышчы так званай "скрытай граматыкі".

Пад **планам выражэння ТМ** маецца на ўвазе спосаб выражэння паасобных семантычных функцый у паверхневай структуры сказа, або камбінацыя катэгарыяльна-граматычных класаў слоў тыпу $N_{\text{nom}} - V_f - N_{\text{acc}}$.

Двухбаковы характар ТМ дазваляе нам услед за Б.Ю.Норманам сцвярджаць, што і элементарныя сінтагматычныя пазіцыі, якія вылучаюцца ў складзе ТМ, таксама маюць узаемаабумоўленыя план зместу (семантычная функцыя, суадносная з тым ці іншым удзельнікам сітуацыі) і план выражэння (спосаб выражэння пэўнай семантычнай функцыі)⁴: $\text{Sub}/N_{\text{nom}}$; Pred/V_f ; Ob/N_{acc} .

З усяго відаць, што **кантрастыўнае апісанне** беларускай і польскай транзітыўных мадэлей магчыма на двух асноўных узроўнях: 1) у плане зместу, калі ўлічваецца не толькі склад прапазіцыі, але і селекцыйныя абмежаванні пазіцый; 2) у плане выражэння, калі ўлічваюцца спосабы выражэння той ці іншай семантычнай функцыі.

Казаць пра ізамарфізм беларускай і польскай ТМ можна толькі ў дачыненні да прапазіцыі: склад семантычных функцый *суб'ект (агенс) – прэдыкат – аб'ект* (далей **SPO**) з'яўляецца універсальным для розных славянскіх моў і можа лічыцца **інварыянтам**, абумоўленым адзінствам аб'ектыўнага свету славян (дэнататыўны фактар). На ўсіх астатніх узроўнях супастаўлення будуць выразна вылучацца аламорфныя элементы, бо агульная для абедзвюх моў зыходная логіка-семантычная мадэль (**SPO**) па-рознаму рэалізуецца ў беларускай і польскай мовах, ці, інакш кажучы, мае адмысловыя структурна-семантычныя варыянты рэалізацыі ў гэтых мовах (дэсігнацыі фактар).

Функцыя суб'екта ў беларускай ТМ выражаецца адзінай для ўсіх імёнаў немаркіраванай формай намінацыі незалежна ад значэння імёнаў і дзеяслоўнага прэдыката. Суб'ектную пазіцыю займаюць пераважна "актыўныя" імёны – антрапонімы і фаўнонімы, і таму яна апісваецца селекцыйнымі прыметамі (+Anim): (+Pers) і/або (-Pers). Для польскай мовы пытанне аб выражэнні функцыі суб'екта патрабуе ўдакладнення. Для яе трэба адрозніваць два віды намінацыі (**маркіраваны** спецыфічнымі канчаткамі (напрыклад *-owie*) і **немаркіраваны**) у залежнасці ад таго, які назоўнік – мужчынска-асабовы (*męskoosobowy*) (+Masc.Pers) ці немужчынска-асабовы (*żeńsko-rzeczowy*) (-Masc.Pers: Жанчыны, Жывёлы, Расліны, Рэчы, Пяняці) – займае адпаведную пазіцыю. Можа падавацца, што функцыя аб'екта аднолькава выражаецца ў паверхневай структуры беларускіх і польскіх транзітыўных дзеясловаў – праз форму вінавальнага склону (N_{acc}), а пры

негацыі – праз форму роднага склона (N_{gen}). Але гэта толькі ўяўнае структурнае падабенства, бо ў даследуемых мовах за аднолькавай формай хаваюцца розныя значэнні. Так, параўнаем беларускія і польскія прыклады: (1) бачу *суседа* (*cvsedzjav*) – бачу *стол* (*сталы*), (1') *widzę sąsiada* (*sasiodow*) – *widzę stół* (*stoly*); (2) бачу *дачку* (*дачок*) – *сцяну* (*сцены*); (2') *widzę córke* (*corki*) – *widzę scianę* (*sciany*); (3) бачу *ваўка* (*ваўкоў*) – бачу *дуб* (*дубы*); (3') *widzę wilka* (*wilki*) – *widzę dąb* (*dęby*).

Як бачым, сінкрэтызм вінавальнага і роднага склонаў у беларускай ТМ мае месца пры ўжыванні ў аб'ектнай пазіцыі адушаўлёных імёнаў – персанальных і неперсанальных ((1) *суседа*, *суседзяў*; (2) *дачок*; (3) *ваўка*, *ваўкоў*). З прыкладаў відаць, што для беларускай мадэлі не ўласціва экспліцытнае выражэнне сэнсавай апазіцыі [+Pers/-Pers], а гэта значыць, што няма падстаў і для вылучэння лексіка-граматычнай катэгорыі персанальнасці/неперсанальнасці (яна мае статус толькі семантыка-сітаксічнай катэгорыі). Яна выяўляецца ў **дыяхраніі**, пра што сведчаць назіранні Л.Ельмслева, які разглядае беларускую, украінскую, польскую, кашубскую і славацкую мовы як мовы з **персанальнымі** родамі, што геаграфічна суседнічаюць адна з другой і ўтвараюць бесперапынны канцінуум. Наадварот, у сінхраніі эксплікуецца апазіцыя [+Anim/-Anim]. Другая частка гэтай апазіцыйнай пары знаходзіць выражэнне праз сінкрэтызм вінавальнага і назоўнага склонаў ((1) *стол*, *сталы*; (2) *сцены*; (3) *дуб*, *дубы*). Такая імплікацыя (тэрмін Л.Ельмслева) у беларускай мове праяўляецца ў формах адзіночнага (для назоўнікаў мужчынскага роду) і множнага (для назоўнікаў усіх трох родаў) ліку. Такім чынам:

$$(\text{калі}) S - P - O_{[+Anim]} \rightarrow (IQ) N_{nom} - V_f - N_{acc(=gen)};$$

$$S - P - O_{[-Anim]} \rightarrow N_{nom} - V_f - N_{acc(=nom)}.$$

Бінарная сэнсавая апазіцыя [+Anim/-Anim] фармальна выяўляецца і ў польскай мадэлі ((1') *sąsiada* / *stół*; (3') *wilka* / *dąb*), калі ў яе аб'ектную пазіцыю “ўваходзіць” назоўнік мужчынскага роду ў форме адзіночнага ліку. У асноўным жа спецыфіку польскай мовы складае іншая сэнсавая апазіцыя – [+Masc.Pers/-Masc.Pers], – якая ляжыць у аснове граматычнай **катэгорыі мужчынскай асобы**. Апошняя, у сваю чаргу, супрацьпастаўляе назоўнікі, што абазначаюць асоб мужчынскага полу, усім астатнім назоўнікам. Так, сінкрэтызм вінавальнага і роднага склонаў праяўляецца толькі пры ўжыванні імёнаў, што абазначаюць мужчын ((1') *sąsiadów*). У іншых выпадках, нават тады, калі ўжываюцца адушаўлёныя назоўнікі, што абазначаюць або жанчын, або жывёл, мае месца сінкрэтызм вінавальнага і назоўнага склонаў ((1') *stoly*; (2') *corki*, *sciany*; (3') *wilki*, *dęby*). Навідавоку наяўнасць **структурна-сітаксічнага інактыву** ў польскай мове. Так, імёны, якія лексічна з'яўляюцца “актыўнымі” (яны могуць займаць пазіцыю агенса ў іншых мадэлях), граматычна зводзяцца да пасіву. Такая “мужчынская” імплікацыя выяўляецца ў польскай мове ў множным ліку:

$$S - P - O_{[+Masc.Pers]} \rightarrow N_{nom} - V_f \text{ pl} - N_{acc(=gen)};$$

$$S - P - O_{[-Masc.Pers]} \rightarrow N_{nom} - V_f \text{ pl} - N_{acc(=nom)}.$$

Як паказвае супастаўляльна-тыпалагічны аналіз, поўны ізамарфізм у паверхневай рэалізацыі функцыі аб'екта ў беларускай і польскай ТМ назіраецца толькі тады, калі пэўную пазіцыю “займаюць” антрапонімы тыпу [+Masc. Pers] і неадушаўлёныя імёны (гл. прыклады (1)). Пры іншых “лексічных уваходжаннях” (lexical entries) у аб'ектную пазіцыю варта казаць пра структурна-семантычныя варыянты рэалізацыі SPO ў розных мовах. Гэтыя варыянты абумоўлены рознай актуалізацыяй апазіцыйнай прыметы **актыўнасць/інактыўнасць**, а значыць, – рознай семантычнай арыентаванасцю моў: сучаснай беларускай літаратурнай мовы – паводле катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці, сучаснай польскай літаратурнай мовы – паводле катэгорыі мужчынскай асобы, якія выяўляюцца толькі ў межах вельмі прадуктыўнай для абедзвюх моў ТМ.

У сувязі з атрыманымі вынікамі ўзнікае лагічнае пытанне: такая структурна-семантычная дыферэнцыяцыя беларускай і польскай моў адлюстроўвае **спецыфіку** кожнай з моў ці іх **тыповасць** на агульнаславянскім фоне? Як вядома, катэгорыя адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці лічыцца спецыфічна рускай. Катэгорыя ж мужчынскай асобы з'яўляецца ўласна польскай навацыяй. У чым жа тады спецыфіка беларускай мовы? Калі адмежавацца ад літаратурнага варыянта і звярнуцца да даных арэальнага сінтаксісу, то якраз тут можна знайсці адказ на пастаўленае пытанне: беларуская мова з'яўляецца **пераходнай** ад польскай мовы да рускай (і наадварот), пра што яшчэ ў 1885 годзе пісаў А.Ельскі⁶. Так, ТМ у межах **паўднёва-заходняй дыялектнай зоны** "будуецца" паводле катэгорыі персанальнасці/неперсанальнасці: сінкрэтызм вінавальнага і роднага склонаў магчымы тут толькі ў выпадку ўжывання антрапонімаў у аб'ектнай пазіцыі. Усе астатнія імёны (нават фаўнонімы) захоўваюць старажытны вінавальны склон: *запрог валы, пасе коні, падаіла каровы* (ДАБМ, карта № 210). Нагадаем, што на пачатку ХХ ст. менавіта "персанальны" варыянт ТМ лічыўся граматычнай нормай беларускай літаратурнай мовы, што зафіксавана ў першых беларускіх граматыках і падручніках (гл. працы Б.Тарашкевіча, Я.Лёска, А.В.Багдановіча і інш.). Вядома, гэта не магло не адбіцца і на тагачасным літаратурным працэсе: *Ніхто не заязджае ў выселкі, бо коні там паіць нязручна* (Гарэцкі); *Нядаўна было каля нас такое здарэнне: пакралі ў вёсцы Зафільцы ў аднаго гаспадара коні* (Стары Улас); *Разоў пяць губляў авечкі, шкоды ў полі нарабіў...* (Колас); *Ён пераставіў лямпу на лаву і выпусціў кury* (Чорны); *Геракл, прабудзіўшыся, абшукаў увесь край і не знайшоў коні...* Гэта дзяўчына-змья і *забрала* *Гераклавы коні* (Ластоўскі). Для **паўночна-ўсходняй дыялектнай зоны** характэрны "рускі" варыянт. Ён жа, нагадаем, з'яўляецца граматычнай нормай сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Зона ж **сярэднебеларускіх гаворак** з'яўляецца вібрацыйнай, бо тут спецыфічныя рысы ТМ аднаго з дыялектаў бесістэмна змешваюцца з рысамі другога – адбываецца нейтралізацыя семантычных апазіцый.

Такім чынам, калі разглядаць увесь польска-беларуска-рускі арэал, то можна заўважыць, што на ўзроўні ТМ польская мова плаўна "пераходзіць" у рускую праз пасрэдніцтва беларускай (і наадварот): катэгорыя мужчынскай асобы (польская літаратурная мова) ↔ катэгорыя персанальнасці/неперсанальнасці (паўднёва-заходні дыялект) ↔ катэгорыя адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці (паўночна-ўсходні дыялект ↔ руская літаратурная мова). Такі плаўны "пераход" адбываецца за кошт "персанальнага" варыянта мадэлі, які варта лічыць уласна беларускай навацыяй, што яшчэ раз пацвярджае слушнасць канцэпцыі "бесперапыннага канцінуума" Л.Ельмслева і ў сінхраніі.

Апісаныя вышэй патрабаванні да актантаў у літаратурным варыянце ТМ з'яўляюцца агульнамоўнымі, сістэмнымі, надіндывідуальнымі заканамернасцямі, характарыстыкай любога беларускага/польскага прама-пераходнага дзеяслова. Пры гэтым межы і характар (дыяпазон) аб'ектных уваходжаньняў у ТМ прадвызначаюцца семантыкай кожнага канкрэтнага дзеяслова і акрэсліваюцца наступнымі структурна-семантычнымі тыпамі:

1) для беларускай мовы:

1а) $SPO_{[+Anim]}$ ('быць адушаўлёным актантам') → $N_{nom}ViN_{acc(=gen)}$ (напрыклад: *бянтэжыць, кахаць, крыўдзіць, няньчыць, песціць, карміць*);

1б) $SPO_{[-Anim]}$ → $N_{nom}ViN_{acc(=nom)}$ (абагаціць, брукваць, выстудзіць, вытаптаць, будаваць, касіць, ламаць, перастаўляць);

1в) $SPO_{[+Anim/-Anim]}$ → $N_{nom}ViN_{acc(=gen/=nom)}$ (бачыць, маляваць, слухаць, выбраць, любіць, ненавідзець);

2) для польскай мовы:

2a) SPO_[+Masc.Pers] → N_{nom}V_f pl N_{acc(=gen)} (zawstydząć, krzywdzić, niańczyć, piastować, karmić);

2б) SPO_[-Masc.Pers] → N_{nom}V_f pl N_{acc(=nom)} (wzbogacić, brukować, wydeptać, kosić, tłuc, przestawiać);

2в) SPO_[+Masc.Pers/-Masc.Pers] → N_{nom}V_f pl N_{acc(=gen/=nom)} (widzieć, rysować, kochać, lubić, obrać, znać).

З усяго відаць, што беларуская і польская ТМ могуць характарызавацца як тыпалагічна падобныя, якія, аднак, цяжка назваць эквівалентнымі⁷ тоеснымі, бо механізм праяўлення агульнамоўнай імплікацыі ў кожнай з іх мае спецыфічныя рысы. Нягледзячы на гэта, паміж беларускай і польскай мовамі можна ўсталяваць дастаткова рэгулярныя правілы пераходу і ўвогуле казаць пра беларуска-польскі канцінуум.

Такім чынам, беларуская мова адрозніваецца ад польскай не столькі складам селекцыйных катэгорый, колькі іх іерархіяй. Безэквівалентнасць сінтаксісу беларускай і польскай моў выяўляецца перш за ўсё ў сістэме кожнай з моў – на ўзроўні інварыянтнай (агульнамоўнай) спалучальнасці транзітыўнага прэдыката з імёнамі ў ТМ, рэлевантнай для выяўлення спецыфікі кожнай з моў, што, зразумела, не можа не адбіцца і на “індывідуальнай” спалучальнасці кожнага канкрэтнага дзеяслова.

¹ Гл.: Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951. С. 380; Борковский В. И. Синтаксис сказок: Русско-белорусские параллели. М., 1981. С. 231; Norman В. O specyficznych schematach składniowych w języku polskim i rosyjskim // Kieleckie Studia Rusycystyczne. 1998. Т. 8. С. 245.

² Гл.: Исаченко А. Опыт типологического анализа славянских языков // Новое в лингвистике. М., 1963. Вып. III. С. 109.

³ Гл.: У манаграфіі Міхневіча А. Я. “Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы” (Мн., 1976. С. 95–252) прадстаўлены “істотны фрагмент семантыка-сінтаксічнага апісання беларускай мовы” праз аналіз трох селекцыйных катэгорый у сферы назоўніка: “адчужальнасці / неадчужальнасці”, “партатыўнасці / непартатыўнасці”, “асертыўнасці / неасертыўнасці”.

⁴ Гл.: Норман Б. Ю. Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков. Мн., 1988. С. 4. 6.

⁵ Гл.: Ельмслев Л. О категориях личности-неличности и одушевленности-неодушевленности // Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972. С. 141.

⁶ Гл.: Прохорова С. О переходном характере белорусского синтаксиса. Мн., 1998. С. 5; а таксама: Прохорова С. Еще раз о языковой непрерывности. Мн., 1999. С. 7–9.

⁷ Услед за Т. Кшэшовскім эквівалентнымі будзем лічыць канструкцыі, што “маюць тоесныя глыбінныя структуры, нават калі іх паверхневыя структуры моцна адрозніваюцца адна ад другой” (Гл.: Кшэшовский Т. П. Эквивалентность, конгруэнтность и глубинная структура // Новое в зарубежной лингвистике / Контрастивная лингвистика. Вып. XXV. М., 1989. С. 328).

I. В. ГАЛУБЕНКА

ПЕРАКЛАД ЯК МОЎНА-КУЛЬТУРНАЯ З’ЯВА

Сучасны стан навукі вызначаецца выразнай скіраванасцю на гуманізацыю мыслення, калі ў цэнтр сэнсавай прасторы ставіцца чалавек як носьбіт пэўнай культуры і суб’ект культуратворчай дзейнасці. Мова на цяперашнім этапе – гэта сістэма сродкаў і значэнняў, уключаная ў камунікатыўны кантэкст і звязаная з экстралінгвістычнымі фактарамі – невербалікай, этнакультурнымі каштоўнасцямі і прыярытэтамі грамадства. Антрапацэнтрычная навуковая парадыгма сцвярджае аб’ектыўную патрэбу ў перакладзе і суб’ектыўнасць спосабу яе рэалізацыі. Пераклад садзейнічае камунікацыі паміж прадстаўнікамі розных культур, а выбар сродкаў для данясення пэўнага зместу ўплывае на ступень іх узаемаразумення.

Як вызначае В. С. Ахманава ў “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў”¹, пераклад – гэта перадача інфармацыі, якая змяшчаецца ў пэўным моўным творы, сродкамі іншай мовы. Л. С. Бархудар’яў² удакладняе, што змястоўны план (яго значэнне) пры гэтым павінен захоўвацца нязменным, незалежна

ад тыпу перакладу, што рэалізуецца – унутрымоўны, міжмоўны ці міжсеміятычны.

Пры **ўнутрымоўным** перакладзе (перанайменні) назіраецца інтэрпрэтацыя вербальных знакаў пры дапамозе іншых у той жа мове – фактычна гэта падбор сінонімаў для дасягнення большага эфекту ўздзеяння на чытача (слухача) што, як правіла, адбываецца паралельна з міжмоўным перакладам. **Уласна пераклад** (міджмоўны, лінгвістычны) звязаны з выкарыстаннем вербальных знакаў іншай мовы. Пры **міджсеміятычным** перакладзе (трансмутацыі) тэкст інтэрпрэтуецца невербальнымі знакавымі сістэмамі – з улікам экстралінгвістычных фактараў, якія ў ім актуалізаваныя. Найбольш прадуктыўным лічыцца спалучэнне гэтых трох тыпаў перакладу, але навукоўцы і практыкі даволі часта аддаюць перавагу асобным з іх, што з'яўляецца падставай для вылучэння розных накірункаў у вызначэнні моўна-культурнай сутнасці перакладу.

Замежныя лінгвісты (Д.Кэтфард, С.Баснэт і інш.) вызначаюць пераклад як працэс пераносу зыходнага тэкставага матэрыялу ў эквівалентнае іншамоўнае асяроддзе – маючы на ўвазе, у першую чаргу, лінгвістычную адпаведнасць. Перад перакладчыкам паўстае неабходнасць пошуку найбольш удалых суадносных адзінак на лексіка-семантычным, марфалагіка-сіntaxічным і функцыянальна-стылістычным узроўнях. Канчатковай мэтай такой дзейнасці з'яўляецца знаходжанне тоеснага ўвасаблення для іншамоўнага слова ці выразу ў новай моўнай сістэме. Гэта вымагае высокай ступені філалагічнай падрыхтоўкі і адпаведных ведаў, якія будуць карыснымі пры аналізе ўласнамоўных якасцей арыгінала і перакладу. Названыя факты даюць расійскім навукоўцам (А.В.Фёдараву, В.Н.Камісараву) падставу лічыць пераклад мовазнаўчай дысцыплінай.

Літаратуразнаўцы (А.А.Смірноў, Г.Гачэчыладзэ) сцвярджаюць, што пераклад (асабліва мастацкі) – "такі від творчасці, пры якой арыгінал выконвае функцыю, аналагічную той ролі, што нясе для яго жывая рэчаіснасць, падпарадкаваная светабачанню перакладчыка"⁶. Атрымліваецца наступная схема функцыянальнага супастаўлення розных анталогічных масіваў: РЭЧАІСНАСЦЬ → АРЫГІНАЛ → ПЕРАКЛАД = Трансфармацыя ў новую моўную і сацыяльна-культурную рэальнасць. Прычым і літаратуразнаўцы і лінгвісты называюць мэтай перакладу дасягненне адэкватнасці.

Адэкватны пераклад, які ажыццяўляецца на ўзроўні, неабходным і дастатковым для перадачы нязменнага змястоўнага плана пры ўліку нормаў мэтавай мовы, адлюстроўвае аўтарскія памкненні да пэўнага эмацыянальна-ідэйнага мастацкага ўздзеяння на чытача з захаваннем усіх магчымых сродкаў вобразнасці, выразнасці, каларыта, выкарыстаных аўтарам. Гэта не толькі адлюстраванне мастацкай рэчаіснасці арыгінальнага твора ў цэлым, але і выяўленне нацыянальнай спецыфікі ў працэсе перакладчыцкай творчасці праз моўныя сродкі і сістэму мастацка значных элементаў.

Прыхільнікі літаратуразнаўчай тэорыі перакладу ўказвалі таксама на залежнасць якасных характарыстык перакладнага твора ад жанравай спецыфікі арыгінальнага тэксту. Перакладчык працуе з пачатковым матэрыялам, падпарадкоўваючыся яго мелодыцы, рытму і рыфмоўцы – у вершы; улічваючы ролю кантэксту для значэння пэўнага слова ці выразу і сінтаксічную будову для перадачы дынамікі падзейнага развіцця – у прозе; дыялагічнасць формы і прызначанасць для сцэнічнай пастановкі – у драме. Аднак перакладчык мог "убачыць" тэкст і ў новым жанравым увасабленні ці вылучыць найбольш сэнсава важныя, на яго погляд, моманты. Такі падыход – суб'ектыўны, але гэта – творчае асэнсаванне іншамоўнай культурнай дадзенасці з мэтай захавання і данясення да чытача яе эстэтычных вартасцей. А даследаванне і вывучэнне культурна-эстэтычнай каштоўнасці твораў мастацкай літаратуры – прэрагатыва літаратуразнаўства, як мяркуюць прадстаўнікі гэтай галіны філалагічнай навукі.

Што ж з'яўляецца першасным, найбольш істотным пры вызначэнні феномена перакладу – яго ўласна моўныя ці мастацкія якасці?

Беларускія даследчыкі, пачынаючы ад К.Чорнага, Р.Шкрабы, В.Рагойшы, П.Копанева, і.Чароты, пазней А.Яскевіч і А.Каўрус, звярталі ўвагу на шматмернасць перакладу як асобнага моўна-творчага працэсу і мастацка-навуковага ўтварэння ў межах дзвюх і болей культур, на яго практычную значнасць у плане літаратурна-моўнай дынамікі.

Сапраўды, пераклад выступае як своеасаблівы і самастойны від слоўнага мастацтва, прычым ён можа быць адэкватным, адносна раўназначным арыгіналу літаратурным творам, можа бясконца да яго набліжацца, але ніколі з ім не зраўняецца. Прычына таму, па словах В.С.Вінаградава, у пераклада "ёсць свой творца, уласны моўны матэрыял і жыццё ў літаратурным і сацыяльным асяроддзі, якое адрозніваецца ад рэчаіснасці зыходнага твора". У перакладзе абавязкова ўзнікаюць адхіленні ад арыгінальнага тэксту, выкліканыя адметнасцю перакладчыцкага ўспрымання, рознасцямнасцю моў, асаблівасцямі соцыякультурнага быцця. Не меншую значнасць мае і індывідуальнасць таго, хто ажыццяўляе міжмоўную трансфармацыю, яго асабістыя якасці, якія ўплываюць на адбор моўных сродкаў і стыль як самастойнага мастацкага ўтварэння. А паколькі менавіта перакладчык увасабляе новую слоўную форму для перадачы ўжо вядомай сэнсавай і мастацка-эстэтычнай інфармацыі, то важнасць набывае суб'ектыўна-аб'ектыўны аспект – трэба разумець і адчуваць канцэпцыю арыгінальнага твора, яго спецыфічныя рысы і спосаб іх магчымага быцця ў іншай мове.

Працэс перакладу – гэта заўсёды сітуацыя выбару сярод слоўнікавых адпаведнікаў кантэкстуальна-прыдатнай моўнай адзінкі. Пры гэтым акрэсліваюцца два супрацьлеглыя падыходы. У адным выпадку пры аналізе слова робіцца даслоўны (філалагічны) пераклад, які з'яўляецца фармальна правільным, але неадэкватным у функцыянальна-стылістычных адносінах, што ўплывае на змяненне ці знікненне другога плана, істотнага для мастацкага тэксту. У іншым выпадку – пры абстрагаванні ад моўнай структуры – узнікае пагроза адвольнай перадачы зместу праз аддаленне ад структурных параметраў, што можа прывесці да страты аўтарскай ідэі, канцэпцыі, сістэмы вобразаў. Вырашэнне праблемы заключаецца ў змястоўна-кантэкстуальнай трансфармацыі на мову перакладу з мэтай дасягнення эквівалентнасці на як мага большай колькасці ўзроўняў – семантычным, функцыянальна-стылістычным, марфалага-сінтаксічным, прагматычным і г.д. Пераклад, такім чынам, не толькі будзе перадаваць змест зыходнага тэксту, але і асвойваць ўласнымі моўнымі сродкамі яго культуру, нормам якой ён адначасова павінен падпарадкоўвацца ў адпаведнасці з патрабаваннямі правільнасці і эстэтызму "мэтавай" мовы.

Пераклад выступае як серыя аперацый, з дапамогай якіх пачатковы сэнс і дасягнуты вынік становяцца тоеснымі ў сваім значэнні і функцыях. Яны вядуць да ўзаемадзеяння творчых індывідуальнасцей аўтара і перакладчыка, да ўплываў і ўзаемапрацівання розных культурных сістэм, творцы арыгіналу і перакладчыка, імкнуча да адэкватнага ўвасаблення зыходнага літаратурнага матэрыялу ў лінгвістычным і мастацка-эстэтычным аспектах. Асаблівую ўвагу гэтым пазіцыям пры інтэрпрэтацыі тэксту надаюць перакладу лінгвакультуралогія і герменэўтыка, вызначаючы яго як найбольш выразны прыклад камунікатыўных адносін паміж прадстаўнікамі розных культурна-моўных сістэм.

Уласна пераклад як інтэрпрэтацыя – гэта адначасова разумовая і творчая дзейнасць, звязаная з захаваннем сутнасці арыгінальнага тэксту і зменай яго формы згодна з перакладчыцкай устаноўкай. Яна рэлізуецца ў залежнасці ад спосабу прачытання зыходнага тэкставага ўтварэння, што мае на ўвазе існаванне пэўнай схемы дачынення аўтара і перакладчыка, складаны працэс расшыфроўкі арыгінальнага твора, яго апрацоўку і кадзіраванне ў новай моўнай сістэме. Прычым расшыфроўка заключаецца ў паслядоўнай змене фаз аналізу – перакладу, перабудовы тэксту на мову іншага

сацыяльна-культурнага асяроддзя. Апрацоўка ж твора вымагае не толькі высокага ўзроўню лінгвістычнай адукаванасці і ведання логікі літаратурнага працэсу, але і багатага мастацкага ўяўлення і літаратурнага майстэрства.

Акрамя таго, пераклад утварае дыялектычнае адзінства камунікатыўных адносін, калі перакладчык адначасова з'яўляецца атрымальнікам і адпраўшчыкам інфармацыі, зыходным і канчатковым пунктам двух розных, але ўзаемазвязаных камунікатыўных ланцужоў: АЎТАР–ТЭКСТ–АТРЫМАЛЬНІК=ПЕРАКЛАДЧЫК–ТЭКСТ–АТРЫМАЛЬНІК.

Ажыццяўленне перакладу тэксту з адной мовы на другую – гэта заўсёды вынік цэлага комплексу прыёмаў расшыфравкі і кадыравання на семантычным, сінтаксічным і прагматычным узроўнях. Ён павінен ацэньвацца з улікам атрымання такога кшталту адэкватнасці і з пункту погляду існавання дынамічнай эквівалентнасці¹ – дасягнення аналагічнага эфекту пры ўздзеянні на чытача. Не менш значнай выступае мастацкая якасць перакладу і ўзровень захавання эстэтычнай каштоўнасці арыгінала ў новым сацыяльна-культурным асяроддзі, што дасягаецца рэалізацыяй сінкрэтычнага падыходу да перакладу.

Азначаныя факты дазваляюць зрабіць вывад, што пераклад – гэта асобнага роду мастацтва, від творчасці, які здольны ўсебакова адлюстравать глыбіню аўтарскай задумы, самабытнасць яго светабачання і асаблівасці выкарыстання моўных сродкаў, паказаць тонкасць перакладчыцкага адчування стылістыкі арыгінальнага твора і майстэрства валодання словам.

Але пераклад – таксама і навука, якая сінтэзуе ў сабе тэарэтычны і практычны накірункі, лінгвістычныя, літаратуразнаўчыя і так званыя пагранічныя веды (лінгвакультуралогія, лінгвакультуралогія), што, акрамя іншага, грунтуецца на высокім узроўні агульнай адукаванасці.

Пераклад як аб'ект усебаковага вывучэння патрабуе, такім чынам, шмат-узроўневага аналізу асаблівасцей формы і структуры моўнага матэрыялу і яго вобразна-выяўленчага патэнцыялу, даследавання мастацка-эстэтычнай напоўненасці моўных адзінак з мэтай іх выбару і ступені выяўлення экстра-лінгвістычнай інфармацыі, якую змяшчаюць арыгінальны і перакладны тэксты. Гэта сведчыць аб сінкрэтычнасці перакладу, аб неабходнасці ўлічваць пры яго вывучэнні і ў працэсе яго навуковай інтэрпрэтацыі як моўна-культурнай з'явы шматлікі фактычны і ілюстрацыйны матэрыял з выкарыстаннем метадалогіі розных галін філалагічнай навукі, а часткова і філасофіі.

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С.316.

² Бархударов Л. С. Язык и перевод. М., 1975. С.11.

³ Якобсон Р. Избранные работы. М., 1985. С.362.

⁴ Текст – гэта вынік маўленча-мысліцельнай дзейнасці людзей, які характарызуецца катэгорыямі члянімасці, звязнасці, завершанасці, мадальнасці і г.д. і фіксуецца ў вуснай ці пісьмовай форме.

⁵ Эквівалентнасць аб'ектаў азначае іх роўнасць у якіх-небудзь адносінах – тоеснасць сітуацыі, набору семантычных значэнняў і камунікатыўнага эфекту.

⁶ Гачечиладзе Г. Введение в теорию художественного перевода. Тб., 1960. С.23.

⁷ Виноградов В. С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М., 1978. С.8.

⁸ Швейцер А. Перевод и лингвистика. М., 1973. С.75.

Г.П. СТРАЛЬЧУК

З НАЗІРАННЯЎ НАД СЛОВАЗМЯНЕННЕМ НАЗОЎНІКАЎ У МОВЕ СТАРАЎКРАЇНСКІХ ПОМНІКАЎ

Вядома, што галоўным аб'ектам стараўкраінскай марфалогіі з'яўляецца іменнае і дзеяслоўнае словазмяненне, характэрныя рысы якога назіраюцца ў стараўкраінскіх помніках, у прыватнасці інтэрмедыях XVII–XVIII ст. Таму прадмет нашага даследавання – пэўныя словазмяняльныя асаблівасці назоўніка ў гэтых творах, якія ўзніклі ў розных рэгіёнах Украіны,

увабралі ў сябе гутарковыя рысы розных мясцовых груп, засведчылі ўваходжанне ў іх структуру элементаў жывой народнагутарковай стыхіі, зафіксавалі развіццё моўных форм.

Наша задача – разгледзець толькі формы назоўніка ў назоўным склоне множнага ліку, паказаць, што, нягледзячы на значную колькасць дыялектызмаў, макаранізмаў, на ўплыў польскай мовы, народнагутарковая аснова гэтых помнікаў, як і іншых, стала вызначальнай, дамінуючай у развіцці норм украінскай літаратурнай мовы. Яна забяспечыла тэндэнцыю да аслаблення залежнасці мовы ад тэрытарыяльных гаворак, спрыяла выцясненню старых форм, падтрыманых кніжнай традыцыяй, і замацаванню новых, якія сталі нарматыўнымі.

Назіраючы над гэтымі з’явамі, мы заўважаем, што ў назоўным склоне назоўнікі мужчынскага роду характарызуюцца разнастайнасцю флексій (-и, -ы, -ѣ, -і, -еве, -е), якую можна растлумачыць заканамерным працэсам пераходу іх з аднаго склону ў іншы з прычыны выцяснення форм назоўнага склону множнага ліку былымі формамі меснага, якія сталі ўжывацца як у значэнні меснага, так і ў новым значэнні назоўнага. У выніку гэтага ў разгледжаных помніках найбольш пашыраны канчатак -и, які з’яўляецца старажытнай формай меснага множнага назоўнікаў з асновамі на *-ѡ- і *-ѣ-, напрыклад: *во(л)ки задавили* – С.1.182зв., 16. Радзей сустракаецца графічная разнавіднасць -ы. Дакладнага размежавання ў іх выкарыстанні няма, што пацвярджае варыянтнасць напісання аднаго і таго ж слова: *ѡ ѡти* – К.П.34, 21 – *ѡ ѡты* – ДК.П.198зв., 3; *мѣхи* – ВО.III.223зв., 1 – *мѣхы* – ВО.III.224зв., 2; *мужики* – К.У.46, 2 – *мужику* – ВО.III.219, 4. Пераважае ўжыванне флексіі -и (39 вып.) супраць -ы (19 вып.) – адсутнасць апошняй назіраецца ў інтэрмедыях да драмы Г.Каніскага (К) – сведчыць пра паступовыя фанетычныя змены старажытнарускага рэлікту флексіі меснага множнага -ы → -и ва ўкраінскіх інтэрмедыях XVII–XVIII ст. У паэзіях Кліменція Зіновіева такі пераход фіксуецца вельмі рэдка: *возы...* – Кл.Зин., 149; *тараканы, кожаны* – і паралельна *жуки, пацуки, пауки* (191). Наяўнасць флексіі -ы ў назоўнікаў з мяккай асновай: *чванцы* – ВО.IV.225зв., 20 – можна растлумачыць характарам непалатальнага *ц*, частае ўжыванне якога ў інтэрмедыях да драмы М.Даўгалеўскага ілюструе асаблівасці паўднёва-заходніх гаворак.

Трэба звярнуць увагу на абмежаванасць спалучэння заднеязычных зычных *г, к, х* з галосным -ы, якое сустракаецца толькі ў інтэрмедыях да драм М.Даўгалеўскага: *лугы* – ДК.III.198зв., 16; *мужику* – ВО.I.219, 1; *мѣхы* – ВО.III.224зв., 2 – усяго 4 выпадкі супраць 28 у назоўніках мужчынскага роду і 19 у назоўніках жаночага роду з флексіяй -и. Спалучэнне заднеязычных *г, к* з галосным -і характэрнае толькі для інтэрмедый да драмы Якуба Гаватовіча, якія адлюстроўваюць асаблівасці паўночных гаворак: *pyrogі* – Г.П.42, 24, – поруч з паралельным -и: *pyrogu* – Г.П.42, 3.

Захаванне даўняй флексіі -і ў назоўным склоне назоўнікаў з -jo- асновай фіксуецца спарадычна: *кони* – С.IV.196зв., 21; *czarnency* – Г.П.44, 69; *храци* – К.П.35, 22. Апошні прыклад не зусім пераканаўчы, паколькі ў гэтым жа тэксце ёсць і іншая флексія -ѣ – *храцѣ* – К.III.38.9. Такія формы з -и трапляюцца і ва ўкраінскіх граматах XIV–XV ст.¹, у помніках XVI–XVII ст.² Нягледзячы на тое, што ў такіх напісаннях -jo- асноў ужываецца -и, “за імі фактычна стаіць украінская флексія -і ← -ѣ (старажытнаруская форма меснага склону)”³.

Флексія -ѣ (→ -і), перанесеная з меснага склону множнага ліку, характэрная для назоўнікаў з асновай на мяккі зычны: *ω(m)ць* – Д.138, 21; *мудрагелѣ* – С.130зв., 13, – усталявалася як нарматыўная ў сучаснай украінскай літаратурнай мове. Фіксацыя аналагічнага канчатку пасля цвёрдага зычнага асновы ў галіцкіх інтэрмедыях з’яўляецца тэрытарыяльнай адзна-

кай і існуе ў сучасных лямкоўскіх, некаторых закарпацкіх гаворках з заканамернай фанетычнай зменай яго на *-и*. Тая ж самая флексія ў інтэрмедыі да драмы М. Даўгалеўскага: *янгол Ъ* – ДК.II.197зв., 8 (поруч з паралельнай формай на *-ы*: *ангелы* – ДК.II.197зв., 21) – сведчыць пра адлюстраванне ў даследуемым помніку не толькі асаблівасцей паўночных дыялектаў, але і паўднёва-заходніх.

Варыянтнасць флексій, характэрная для эпохі развіцця і станаўлення любой нацыянальнай мовы, у вывучаных помніках абумоўлена яшчэ адным дадатковым фактарам. Паколькі дзеючымі асобамі ў інтэрмедыях былі простыя людзі, то кожны размаўляў на сваёй народнай мове: українец – на ўкраінскай, расіянін – на расійскай, беларус – на беларускай. Іншыя персанажы для стварэння камічнага эфекту (чаго патрабаваў сам жанр помнікаў) гаварылі на макаранічнай грэчаскай, скажонай польскай мове з дадаткам слоў, падобных да лацінскіх ці румынскіх. Гэта, натуральна, адбілася і на афармленні назоўнікавых канчаткаў, якія адлюстроўвалі лакальныя асаблівасці канкрэтнай гаворкі і, у пэўнай ступені, спецыфіку нацыянальнай мовы. Так, у мове беларуса, які ў помніках называецца літвінам, таксама назіраецца варыянтнасць назоўнікавых флексій у назоўным склоне множнага ліку. Для мужчынскага роду характэрныя канчаткі *-и*, *-ѣ*, *-е*: *хваришнѣи акругъ скачуць и играють* – ВО.I.221зв., 20; *тамъ всю святцѣи то в пѣкле зладзіе* – ВО.I.221зв., 12; для жаночага – толькі канчатак *-и*, які, відаць, вымаўляўся як сучасны беларускі галосны *-ы*: *пчо(л)ки на мідъ разбрилѣся* – ВО.I.221, 24.

Атрымана ў спадчыну з назоўнага склону множнага ліку былой *-ѣ* асновы флексія *-еве*: *мужеве* – Ис.34, 1, тройчы зафіксаваная форма назоўнікаў – назваў людзей – толькі ў інтэрмедыі да драмы “Ис”, хоць для іншых помнікаў ранейшага і гэтага перыяду формы з *-ове*, *-еве* ўжываліся часта. Яны сустракаюцца і ў творах Кліменція Зіновіева: *родичове* – Кл.Зин., 190. Пры параўнанні з творамі XVIII ст. іншага жанру, напрыклад пропаведзямі Ф.Пракаповіча, у якіх прасочваюцца характэрныя рысы ўкраінскай мовы, можна бачыць іх абмежаванае ўжыванне, пазначанае ўплывам назоўнікаў з *-ѣ* асновай, сярод якіх форма *сынове* чаргуецца з формай *сыны*⁴, і таксама фіксуецца ў даследуемых помніках: *сыны перешли дорогу* – Ис.35, 4; *такъ скитаемся Авраамли сыны* – S.I.535, 17.

Флексія *-ове* часта ўжывалася ў паўднёва-заходніх гаворках, асабліва лямкіўскіх і закарпацкіх, і абмежавана – у паўднёва-ўсходніх. У назоўніках з суфіксам *-ин* у адзіночным ліку спарадычным з’яўляецца канчатак *-и*: *люди* – Ис 31, 1; С.Ш.189зв., 8, а як агульнаўжывальная выступае флексія *-е*: *люде* – ВО.IV.226, 24; *татаре* – Д.108, 19; *хрестане* – ВО.V.228зв., 4; *цигане* – С.Ш.189зв., 8–9. Такі канчатак фіксуецца і ў сатырычным дыялогу І. Некрашэвіча: *люде* – 3.2, 10, паэзіях Кліменція Зіновіева: *люде* – Кл.Зин., 114; *хр(с)тіяне* – 195. З такім афармленнем трапляюцца тут і іншыя групы назоўнікаў: *школяре* – Кл.Зин., 192, што засведчана і ў народнагутарковай мове XVII–XVIII ст.: *поточане* – ДНРМ, 163. Такія самыя формы часта ўжываў І Тарас Шаўчэнка (Кобзар. Київ, 1963):

А хто грае, того знають
І дякують люде (48).
Ой, ой, пани,
Пани християне (347).

поруч з нарматыўнымі:

А може тим, що киргизи
Ще не християни (367).

Паводле назіранняў В.С. Вашчанкі, актыўнасць абедзвюх паралельных форм *-е* (*люде*), *-и* (*люди*) фіксуецца ў запісах XIX–пачатку XX ст. У запісах функцыянуе адзіны канчатак *-е*, які ўраўнаважваецца *-и*⁵.

Ва ўкраінскіх граматах XIV–XV ст. флексія -е ў назоўніках былой -і- асновы зафіксавана толькі адзін раз – *люде*, хоць яна досыць часта сустракаецца ў іншых назоўніках з суфіксам -ин. Характэрная яна і для сучасных закарпацкіх гаворак і гаворак галіцкіх лямкоў, для большай часткі Ровенскай, Валынскай, часткова Львоўскай абласцей (АУМ. Т.2. К.190), а таксама сумежных раёнаў Беларусі, што ўказвае на цесную генетычную сувязь украінскага і беларускага моўных кантынуумаў⁶. Поруч з -и гэты канчатак можна пачуць і ў паўднёва-ўсходніх гаворках. Як сцвярджае В.С. Вашчанка, гэтыя флексіі, досыць няўстойлівыя і невыразныя (таму што яны ненаціскныя ў вымаўленні, створаныя фанетычна), усё ж такі ўжываюцца і дыферэнцыююцца ў жывым маўленні⁷.

Назоўнікі ніякага роду былых *-ѡ-, *-јѡ- асноў захавалі даўнія флексіі -а, -я: *жита* – К.І.31зв., 27; *поля* – ДК.ІІІ.198зв., 1, 6; *свята* – 1, 9зв., 3, але ў Дзернікоўскім зборніку зафіксаваны формы з флексіяй -и: *други в на(с) с(вя)ти* – Д.140, 11. На гэтыя формы зрабілі ўплыў назоўнікі меснага склону множнага ліку -ѡ- асновы з фанетычнай зменай -ы на -и.

Назіраецца захаванне старажытных форм назоўнага склону множнага ліку на -а ў назоўніках былых -ѣ- асноў: *цыганчата* – К.ІІІ.38, 7.

У назоўніках жаночага роду таксама назіраецца варыянтнасць флексій (-ы, -и, -ѣ, -і) са значнай перавагай -и ў формах былых *-а- асноў: *якъ нивки зродють* – К.І.30зв., 17 – і –ѣ пасля мяккіх зычных асновы: *зорѣ свѣтили* – Д.118, 14; *шаблѣ ... летали* – К.ІІ.35зв., 12. Спарадычнае ўжыванне -и ў гэтай пазіцыі ў галіцкіх помніках: *три мили* – Д.125, 6 – адлюстроўвае ўплыў назоўнікаў былых *-ѧ- асноў на *-ја- асновы.

Назіранні над пэўнымі словазмяняльнымі асаблівасцямі назоўніка даюць падставу для наступных высноў. Нягледзячы на жанрава абумоўленыя макаранічныя элементы, на ўплыў польскай мовы, народнагутарковая аснова разгледжаных помнікаў спрыяла выцясненню архаічных форм новымі, якія ў выніку фанетычных змен сталі нарматыўнымі, а таксама засведчыла самастойнасць развіцця назоўнікавых флексій, незалежных ад тэрытарыяльнага паходжання інтэрмедый. Сярод гэтых форм вылучаюцца:

- страта індукцыйнай сілы назоўнікаў былой -ѣ- асновы і аслабленне марфемы -ове (-еве) у назоўным склоне множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду, што выклікала перавагу флексій -и, -ѣ (→ -і);

- перавага гукаспалучэнняў -ѣи, -ѣи, -ѣи (характэрных амаль для ўсіх паўднёва-ўсходніх, большай часткі паўднёва-заходніх, некаторых паўночных дыялектаў украінскай мовы) над -ѣы, -ѣы, -ѣы ў назоўніках мужчынскага і жаночага роду;

- яцевы канчатак з далейшай яго рэфлексцыяй у сучаснае -і- ў назоўніках былых -ја- асноў;

- перавага нарматыўных флексій назоўнікаў старажытных *-ѧ-, -ѡ- (-јѡ), -і- асноў.

Наяўнасць дыялектных элементаў, не звязаных з месцам стварэння інтэрмедый, з'яўляецца спадчынай узаемапрапанікнення і ўзаемаўплыву ўсіх дыялектных ізаглас. Пацвярджаннем гэтаму служыць флексія -е ў назоўным склоне множнага ліку ўсіх назоўнікаў былой -і- асновы з суфіксам -ин у адзіночным ліку, што ўказвае на агульнаўжывальнасць гэтай формы ў XVII–XVIII ст. і пазней.

Інтэрмедый створаны ў розных рэгіёнах Украіны, а таму ў пэўнай ступені адлюстроўваюць лакальныя асаблівасці гаворак. Сярод паўднёва-заходніх дыялектных асаблівасцей вызначаем:

- флексію -ове (-еве) у назоўным склоне множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду;

- захаванне былой флексіі -ѣ (→ -і-) у назоўніках мужчынскага роду з цвёрдым зычным асновай.

Да асаблівацей паўночных гаворак адносім наяўнасць гукаспалучэнняў *-ai, -ki*, што адлюстроўвае ўзаемакантакты на дыялектным узроўні беларускай і ўкраінскай моў.

Асабліваці паўднёва-ўсходніх гаворак менавіта ў формах назоўнага склону множнага ліку набліжаюцца да норм сучаснай ўкраінскай літаратурнай мовы.

¹ Дем'янчук В. Морфалогія ўкраінських грамот XIV і першої половини XVв. Київ, 1928.

² Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. Київ, 1967. С.53.

³ Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVIIст. Київ, 1985. С.56.

⁴ Кутина Л. Л. Феофан Прокопович: Слова и речи. Проблемы языкового типа // Язык русских писателей XVIII века. Л., 1981. С.27.

⁵ Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків, 1957. С.133.

⁶ Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ, 1990. С.203.

⁷ Ващенко В. С. Назв. раб. С.136.

СКАРАЧЭННІ:

ВО. – Інтермедії до драми М. Довгалевського "В(ъ)ласто(т)ворній образъ члвклюбя бжія", 1737р. // Ркп.ЦНБ АН України. Ш.521. п.1710.

Д – Інтермедії Дернівського збірника // Ркп.ЛМУМ. Ш.26876//3690//480519.

ДК – Інтермедії до драми М.Довгалевського "Комиче(с)кое дѣйствіе. 1736р. // Ркп.ЦНБ АН України. Ш. 521п/1710.

З – Сатиричний діалог "Замысль на попа" І.Некрашевича за списком І.М.Скитського. 1978р. // Ркп.ЦНБ АН України. Ш.п. 3151.

І – "И(н)те(р)медиумъ Жи(д) из Русиномъ // Ркп.ЛБАН, кол. Петрушевича А., № 107.

Ис – Інтермедія "Играице сва(д)бы" – сцена з драми "Алексѣй челоѡѣк бжій" // Ркп.ЛДПБ, № ОХІV 7.

К – Інтермедії до драми Г.Кониського "Воскресеніе мертвих" за збіркою Д.Александровича. 1748р. // Ркп.ЦНБ АН України. Ш. І.174.

С – Інтермедії до драми "Стефанотокосъ". 1 пол. XVIIIст. // Ркп. Збірка ЦНБ України. Ш. І.2027.

Г.І.-Г.ІІ – Інтермедії до драми Я.Гаватовича "Tragedia albo wizerunk smierci przeswiętego Jana Chrzcziciela przesłanca Bozego. 1619р. // К-т рідкісної книги ДБАН. № 495.

С – Перша інтермедія до триумфального акту "Синопис или краткое видѣніе декламациі", за публ.: Бадалич О.М. Русские интерлюдии первой половины XVIII века // Slavica, 1925. Зош. 3.

АУМ – Атлас української мови: В 3 т. Київ, 1984-1988. Т.1-2.

ДНРМ – Ділова і народно-розмовна мова XVIIIст. // Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. Київ, 1976.

Кл.Зин. – Климентій Зиновійв. Вірші. Приповісті посполиті. Київ, 1971.

А.Г.ТАРАСЕВІЧ

"Я", "ДРУГІ" І СВЕТ У ЛІРИЧНОМУ ДИСКУРСЕ: МЕНТАЛЬНІ СТАНИ І МЕНТАЛЬНІ СИТУАЦІЇ

Пры аналізе таго ці іншага паэтычнага свету лінгвапаэтыка заўсёды імкнулася да пошуку пэўных інварыянтных тэм, матываў і фігур, ключавых слоў, дамінант рознага ўзроўню і да т.п. Даследаванні такога тыпу маюць настолькі даўнюю і паважаную традыцыю, што назваць хаця б маленькую іх частку без рызыкі зграшыць супраць патрабаванняў неабходнай рэпрэзентатыўнасці, відаць, немагчыма. Тым не менш з даследаванняў названага тыпу, на наш погляд, трэба асобна вылучыць тыя, якія непасрэдна арыентаваны або на рэканструкцыю паэтычнага свету, або на выяўленне пэўных сутнасных характарыстык «я» – суб'екта гэтага свету: на нашу думку, арыентаваныя падобным генералізаваным чынам даследаванні маюць найбольш высокі інтэрпрэтатыўны патэнцыял. У гэтым плане вельмі характэрна заўвага Ю.Н.Каравулава пра тэорыю маўленчых актаў, якая, на думку вучонага, «не ўзбройвае даследчыка інструментам для выяўлення і апісання *стабільных, доўгатэрміновых, дамінантных* установак»¹ (курсіў мой – А.Т.).

На наш погляд, адным з эфектыўных спосабаў даследавання такіх установак з'яўляецца аналіз эпістэмічных параметраў дыскурсу моўнай асо-

бы, ці – прымяняльна да лірычнага дыскурсу – даследаванне дыскурсіўных з’яў, звязаных з паняццем ментальнага суб’екта (ці суб’екта свядомасці) лірычнага дыскурсу. У гэтым плане цікавыя інтэрпрэтатыўныя магчымасці мае выяўленне і аналіз базавых, найбольш тыповых і ўстойлівых ментальных станаў “я” і “другога” лірычнага дыскурсу і спосабаў мадэліравання гэтых станаў.

Так, для суб’екта лірычнага дыскурсу можа быць характэрна ўсведамленне адпаведнасці паміж становішчам спраў у свеце і зместам яго свядомасці (ментальная дамінанта – «веданне», прадстаўленая, напрыклад, у лірыцы Г. Ахматавай і М. Цвятаевай), усведамленне адсутнасці такой адпаведнасці (ментальная дамінанта – «няведанне», прадстаўленая ў лірыцы І. Анэнскага), фіксацыя пэўнай спецыфічнай якасці такой адпаведнасці (параўн., напрыклад, складаную перцептыўна-ментальную дамінанту лірыкі М. Багдановіча «бачанне/веданне») і г.д. Зразумела, што падобныя характарыстыкі дазваляюць наблізіцца да вызначэння фундаментальных перадумоў спосабу перажывання суб’ектам свету і самым непасрэдным чынам звязаны з якасцю і інтэнсіўнасцю сутнасных экзістэнцыяльных узаемаадносін суб’екта са светам.

Пры гэтым інструментамі аналізу тыпу ментальнасці лірычнага суб’екта, які мадэліруецца дыкурсам, могуць служыць:

- даследаванне спецыфікі рэфэрэнцыі (параўн., напрыклад, тыповасць нявызначаных іменных груп – што звязана з неведомасцю аб’екта як для гаворака, так і для слухача, – у А.Блока і слабавызначаных – што звязана з вядомасцю для гаворака і неведомасцю для слухача, – у Г.Ахматавай);

- аналіз пэўных тыпаў маўленчых актаў (і ў першую чаргу пыталых выказванняў, семантычная структура якіх уключае абавязковы эпістэмічны кампанент ‘Гаворачы не ведае...’);

- даследаванне спецыфікі функцыяніравання ў дыкурсе пабочных канструкцый, звязаных са сферай эпістэмічнай мадальнасці (г.зн. паказчыкаў упэўненасці/няўпэўненасці, верагоднасці/неверагоднасці), і г.д.

Але прыярытэтная роля пры даследаванні эпістэмічных параметраў дыскурсу належыць, на наш погляд, аналізу экспліцытных аўтарэферэнтных рэфлексіўных канструкцый тыпу *Я ведаю/не ведаю; Я веру/не веру; Я разумею/не разумею, што ...* (ці іх трансформ), што тлумачыцца наступнымі абставінамі.

Вядома, што выказванне ўключае ў сваю структуру апроч дыктальнай прапазіцыі мадальны эпістэмічны кампанент. Так, любому выказванню, якое змяшчае верыфікуемую прапазіцыю (*Сёння а 14 гадзіне абудзецца пасяджэнне кафедры*), можа быць прыпісаны «эпістэмічны прэфікс»² ведання (*Гаворачы ведае, што сёння а 14 гадзіне...*); любому выказванню, што змяшчае неверыфікуемую прапазіцыю (*Бродскі – геніяльны паэт*), – «эпіс-тэмічны прэфікс» меркавання (*Гаворачы лічыць, што Бродскі ...*). Інакш кажучы, у святле лагічнага аналізу мовы любое выказванне мае ў глыбіннай структуры імпліцтную прапазіцыйную ментальную ўстаноўку, якая можа быць эксплікавана на аснове відавочнай дыягнастычнай прыметы (верыфікуемасць/неверыфікуемасць прапазіцыі).

Але пры гэтым узнікае пытанне, якое мае, на наш погляд, прынцыпова важнае значэнне: якую эўрыстычную каштоўнасць мае аб’ектавая (г.зн. адэкватная ў рамках лагічнага аналізу выказвання) эксплікацыя ментальнага модусу прымяняльна да выказванняў, якія змяшчаюць неверыфікуемыя прапазіцыі – асабліва у тых выпадках, калі гэтыя прапазіцыі вылучаюцца сэнсавай складанасцю (скажам, маюць светапоглядны характар), напр.: *Бог ёсць; Чалавек па сваёй натуры нізкі і грэшны; Душа бессмяротная* і да т.п.? Зразумела, што ўваходжанне ў канцэптуальную сферу суб’екта і лакалізацыя ў ёй падобных прапазіцый належаць да тых глыбока асабістых, унікальных з’яў, якія, як адзначаў М.К. Мамардашвілі, маюць «фарматыўныя»

вынікі, таму што «ад індывідуальнасці свету залежыць, кім і якім я буду»³. У канцэптуальнай сістэме аднаго чалавека прапазіцыя, скажам, «Бог ёсць» лакалізуецца ў сферы яго веры, другім чалавекам яна перажываецца ў «ментальнай абалонцы»⁴ ведання, у канцэптуальную сферу трэцяга яна ўваходзіць у эпістэмічным статусе ведання пра чужое, не падзяляемае ім самім, меркаванне (*Я ведаю, што многія думаюць, быццам Бог ёсць*)⁵ – гэта і ёсць, па выразу філосафа, «фізічна прасочваемая «гісторыя» удзелу чалавека ў пазнаваемым свеце». Цікава, што роля асабістага пачатку ў псіхічных феноменах падобнага тыпу адзначалася яшчэ К.Г.Юнгам на прыкладзе такога «душэўнага факта», як працэс прадугадвання пэўных падзей – прычым характэрна, што адзначалася ў разважаннях, для якіх псіхалагам была абрана мова прапазіцыйных устаноў: «Можна ўсклікнуць: «О, я бачу, як гарыць ужо ўвесь дом». Або: «Ясна, як два ў два – чатыры, што калі тут узнікне агонь, то будзе бяда». Або: «У мяне такое адчуванне, што з-за гэтага агню можа здарыцца катастрофа». Адпаведна свайму тэмперamentу адзін будзе называць сваё прадчуванне ясным бачаннем <...> Другі будзе называць яго мысленнем. <...> Трэці, урэшце, пад уражаннем свайго эмацыянальнага стану будзе называць прадугадванне адчуваннем»⁷.

Такім чынам, пры аналізе ментальных станаў суб'екта прыняцёвае значэнне мае не столькі тое, які модус можа быць (і павінен быць) прыпісаны таму ці іншаму выказванню з пункту гледжання логікі, колькі тое, як прапазіцыя, што змяшчаецца ў гэтым выказванні, перажываецца самім суб'ектам свядомасці (а адзіным надзейным крытэрыем пры вызначэнні характару такога перажывання можа быць толькі сведчанне самога суб'екта, г.зн. эксплікацыя гаворачым адпаведнай прапазіцыйнай устаноўкі⁸).

Апроч характару ментальнага прэдыката прапазіцыйнай устаноўкі, рэлевантнымі пры аналізе эпістэмічных параметраў дыскурсу таксама з'яўляюцца:

- інтэнсіўнасць "прашытасці" дыскурсу падобнымі канструкцыямі;
- асаблівасці сувязі адпаведных модусаў з уведзенымі імі прапазіцыямі і змястоўная спецыфіка апошніх; так, напрыклад, калі няведанне/сумненне, накіраванае на свет, звязана з сітуацыяй адчужэння, аддзеленасці суб'екта ад свету, то няведанне, аб'ектам якога з'яўляецца сам суб'ект, сведчыць аб унутранай дысгарманічнасці. пэўным дэфіцыце першаснай анталогічнай упэўненасці (у сэнсе Р.Лэнга⁹);
- узаемасувязь эпістэмічных параметраў з валітэўнымі, аксіялагічнымі, алетэчнымі і іншымі мадальнымі параметрамі: так, напрыклад, веданне можа перажывацца лірычным суб'ектам як цяжкі груз (параўн.: *Не хочу знать і Я слишком знаю* Г.Ахматавай), як нешта жаданае і недаступнае (*Не могу понять, не знаю* І.Аненскага) ці (у складзе апазіцыі «веданне – вера») як рацыяналістычна недастатковае (Ф.Цютчаў) і пад.

Не менш значным уяўляецца і тое, як дыкурсам мадэліруюцца ментальныя станы другога/другіх. Так, другі/другія могуць валодаць веданнем ці разуменнем і адпаведна падзяляць фундаментальныя структуры перажывання лірычнага суб'екта (параўн., напрыклад, узаемнае веданне адзін пра аднаго свету і суб'екта ў лірыцы Б.Пастарнака). У адваротным выпадку дыкурсам мадэліруецца сітуацыя аднабаковага ці ўзаемнага ментальнага "анклава". У такім выпадку лірычны суб'ект можа як імкнуцца да захавання сваёй ментальнай "анклаўнасці", не лічачы магчымым падзяліць свой унутраны свет з другім/другімі (параўн. *Ты не знай* у Г.Ахматавай), так і адчуваць патрэбу ў падзеленым веданні і адпаведна імкнуцца да пэўнага ментальнага ўздзеяння на другіх (параўн. *Знай і О мир, пойми* у М.Цвятаевай).

Асаблівую цікавасць выклікае і круг «дзеючых асоб», які вызначае маштаб разыгрываемай у дыкурсе "ментальнай драмы": так, лірыцы Б.Пастарнака ўласцівы пэўны экспансіянізм ментальных узаемаадносін, суб'ектамі якіх з'яўляюцца "я" і універсум; для лірыкі У.Хадасевіча, наадварот, харак-

тэрна глыбокая інтэрыярызацыя такіх адносін, адлюстраваная ва ўнікальнай ментальнай сітуацыі ўзаемага няведання лірычнага "я" і яго душы-*"Psyche"*.

Вельмі цікавай уяўляецца і праблема ўзаемадзеяння ў працэсах фарміравання і рэалізацыі ў дыскурсе той ці іншай ментальнай сітуацыі асабістага, індывідуальна-аўтарскага пачатку, з аднаго боку, і агульных псіхалага-эпістэмічных установак пэўнага культурнага перыяду, з другога. Як можна меркаваць, індывідуальны, асабісты пачатак асабліва рэлевантны ў лірыцы паэтаў, творчасць якіх належыць да гетэрагенных культурных перыядаў. Прыкладам тут можа служыць эпоха рускага постсімвалізму, у якой неаднастайнасць мастацкіх прынцыпаў магла назірацца не толькі ў творчасці розных мастакоў, але і мець унутрыдыскурсіўны характар, параўн.: «Для постсімвалісцкага мастацтва характэрна наяўнасць разнастайнасці стыляў (часткова стылізуемых ці парадыруемых) у аднаго і таго ж мастака <...> Прычым гэтыя стылі могуць рэалізавацца ў фармальна розных урыўках, кантрастна аб'ядноўваемых у межах аднаго творца <...>»¹. Такія перыяды характарызуецца суіснаваннем некалькіх творчых псіхатыпаў², з чаго і вынікае магчымасць рэалізацыі ў паэзіі творцаў-сучаснікаў варыяцыйных і адносна свабодных эпістэмічных параметраў (гэта тычыцца, напрыклад, творчасці такіх паэтаў, як Г. Ахматава і У. Хадасевіч, Б. Пастарнак і М. Цвятаева). У тым жа выпадку, калі шэраг паэтаў належыць да дастаткова моцнага і цэльнага мастацкага напрамку з дакладна сфармуляванымі і добра адрэфлексаванымі ідэйнымі і творчымі прынцыпамі, у эпістэмічных параметрах іх лірыкі выяўляецца адметнае падабенства. Выразным прыкладам у гэтым сэнсе з'яўляецца лірыка рускіх сімвалістаў. Ментальная дамінанта лірыкі шэрагу паэтаў-сімвалістаў (К. Бальмонта, А. Блока, А. Белага) можа быць вызначана як складанае, унутрана супярэчлівае ўтварэнне, якое «асцыліруе» паміж веданнем і няведаннем. Пры гэтым назіраецца спецыфіка рэалізацыі адзначанай дамінанты ў дыскурсе «старэйшых» і «малодшых» сімвалістаў, звязаная з адрозненнямі ў іх ідэйна-эстэтычных платформах. Дваістасць эпістэмічнага існавання «я»-суб'екта дыскурсу «старэйшых» сімвалістаў спараджаецца супярэчлівай пазіцыяй паэта-дэміурга, творцы найвышэйшай рэальнасці, які ў той жа час «не здольны існаваць у гармоніі з сабой у штодзённым свеце» і пры гэтым «павінен пакутліва сумнявацца ў рэальнасці, сапраўднасці, аўтэнтычнасці сваіх уяўленняў аб «іншым», сапраўдным, незямным свеце, таму што гэты свет дае пра сябе знаць толькі ў выглядзе сноў і жаданняў»³. Унутраная ж супярэчлівасць эпістэмічнага становішча «я»-суб'екта дыскурсу «малодшых» сімвалістаў абумоўлена галоўным чынам увядзеннем у эпістэмічную мадэль свету дадатковага «персанажа» – трансцэндэнтнага другога (часта няпэўнага і неназываемага), які належыць науменальнаму свету і адпаведна надзелены ўсёведаннем: *В тихом воздухе – тающее, знающее... // Там что-то притаилось и смеется* (А. Блок). «Я» аказваецца ў дваістай пазіцыі суб'екта, які не валодае веданнем гэтага науменальнага свету, але ведае пра яго існаванне і можа спасцігаць яго, напрыклад, у змененых станах свядомасці: *Не знаю – и не скрою незнания. // Но усну – потекут сновиденья* (А. Блок), што, у сваю чаргу, не дано ведаць іманентнаму другому/другім – не-паэтам, не-сімвалістам, не-пасвячоным: *Им не постигнуть сновидений, // Которых не дождался он <паэт>* (А. Блок)⁴.

¹ Караулов Ю. Н. // Язык и личность. М., 1989. С. 4.

² Тэрмін І. Б. Шатуноўскага (гл.: Шатуновский И. Б. // Логический анализ языка: Ментальные действия. М., 1993. С. 133).

³ Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. М., 1994. С. 18.

⁴ Тэрмін Г. А. Залізняка (гл.: Зализняк А. А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния. Мюнхен, 1992. С. 37).

⁵ Як сведчыць рэлігійны дыкурс, нават у канцэптуальнай сістэме аднаго чалавека лакалізацыя падобных прапазіцый вылучаецца пэўнай рухомасцю і дынамічнасцю: «... яна <вера – А.Т.> дынамічна, таму што не дае раз назаўсёды вызначанага ведання, як веданне людское, яна мае

розную інтэнсіўнасць, ад простаі верагоднасці да поўнай відавочнасці, ад галаўной амаль ідэі да пераможнай рэчаіснасці» (Булгаков С.Н. Свет невечерний. М., 1994. С.31), і ўскладняецца ўзаемадзеяннем розных канцэптуальных зон, параўн.: «Вера ў Бога нараджаецца з уласцівага чалавеку адчування Бога, ведання Бога <...>» (там жа, с.29).

⁶ Мамардашвили М.К. Назв. праца. С.23.

⁷ Юнг К.Г. Архетипы сознания. М., 1996. С.113–114.

⁸ Юнг лічыў, што «мова выяўляе тут падазрона малую здольнасць адрознівання» (там жа, 113), дазваляючы гаворачым змешваць прадчуванне і мысленне, прадчуванне і ўспрыманне і г.д. З гэтым цяжка пагадзіцца: на нашу думку, мова як раз дае гаворачаму магчымасць дакладна выразіць сваё *асабістае* перажыванне таго ці іншага феномена, якое можа і адрознівацца ад таго, як гэты феномен «налягае» перажываць з пункту гледжання логіка ці псіхолага.

⁹ Гл.: Лэнг Р. Расколото «я». Спб., 1995. С. 33–38.

¹⁰ Иванов Вяч. Вс.// Литературный процесс и развитие русской культуры XVIII–XX веков. Таллин, 1985. С.11.

¹¹ Пра паняцце псіхатыпа ў культуры гл.: Смирнов И.П. Психодиахронология. М., 1994.

¹² Ханзен-Лёве А. Русский символизм. Спб., 1999. С.57.

¹³ Параўн. у дакладзе А.Блока «О современном состоянии русского символизма» (1910 г.): «Ты – одинокий обладатель клада; но рядом есть еще знающие об этом кладе... Отсюда – мы: немногие знающие, символисты».

А.А. КАЗАНЦАВА

АБ ДЭНАТАТЫЎНАЙ СТРУКТУРЫ ЗАГАДАК ПРА ЧАЛАВЕКА

Калі разглядаць загадку як адзін з найбольш старажытных спосабаў пазнавання свету, то для сучаснага даследчыка цікава было б высвятліць, якія менавіта кампаненты мадэлі свету ўсведамляліся ў старажытнасці як самыя значныя, гэта значыць – высвятліць, якія менавіта сегменты рэчаіснасці (дэнататы) і пры якіх умовах становіліся аб'ектам увагі (аб'ектам загадвання), якім чынам яны кадаваліся ў загадцы; як нагнятаецца загадкавацца і якія існуюць спосабы яе пераадолення.

У якасці ілюстрацыі хацелася б прадставіць адзін з найважнейшых блокаў – загадкі пра чалавека.

У беларускім фальклоры дадзены блок можна падзяліць на тры больш дробныя групы. Загадкі першай групы апісваюць чалавека як істоту у працэсе звалюцыі (інакш – філагенэз чалавека). Сюды ўваходзяць розныя варыянты загадкі сфінкса; 820. *Хто ходіць зранку на чатырох, днём – на дзвюх, а вечарам на трох нагах?** і загадкі аб нараджэнні чалавека; 825. *Сорак нядзель у турме сядзіць, тры гады вісіць і так на свет выходзіць.* Як спосаб кадавання тут выкарыстоўваецца метафарычная сітуацыя (якая кадуе не асобны аб'ект, а ўсю прапазіцыю цалкам, у якасці кода выступаюць не словы, а большыя за слова сінтаксічныя адзінкі), а не намінацыйная метафара (яна супастаўляе два канкрэтныя аб'екты рэчаіснасці: дэнатат і ягоны вобраз у загадцы, назву дэнатата замяшчае адзіная лексема-шыфр).

На перыферыі гэтай групы таму будуць знаходзіцца загадкі тыпу сфінскавай ці загадкі аб нараджэнні, якія выкарыстоўваюць яркія намінацыйныя метафары. Так, напрыклад, адна з загадак гучыць; 824. *У раніцы – на чатырох конях, удзень – на пары, а ў вечары – на трох конях.* У дачыненні да чалавека намінацыя *конь* больш таямнічая, зацемнёная, чым намінацыя *нага* (абедзве лексемы маюць сему 'сродак перамяшчэння'). Больш таго, *нага* ў дадзеным выпадку захоўвае часткова прамое сваё значэнне (часткова – бо спалучэнне з непрывычным лічэбнікам уносіць, зразумела, семантычныя адхіленні). Загадкавацца сітуацыі ў загадках сфінкса абапіраецца на камбінаванне рознай колькасці ног, гэта значыць – перад намі апісанне аб'екта (жывой істоты) прадстае праз катэгорыю пазбаўленасці ці праз катэгорыю лішку. Т. В. Ціўян падобныя выпадкі класіфікуе як «аператар пераў-

* Нумары загадак прыводзяцца ў адпаведнасці са зборнікам

тварэння” (Цивьян 94). Яшчэ адзін прыклад; 821. *Што той за звер, што зранку ходзіць на чатырох нагах, удзень – на дзвюх, а вечарам – на трох?* У гульні тут уступае намінацыя звер, якая, у адрозненне ад нейтральнага *хто*, нібыта падштурхоўвае адгадчыка шукаць адказ “не там”.

У выпадку нашага даследавання група загадак пра эвалюцыю чалавека будзе прадстаўляць найменшую цікавасць: яна з’яўляецца свайго роду прэзентацыяй, канстатуе, што аб’ект нашай цікаўнасці – г.зн. аб’ект загадвання, вывучэння – чалавек. Але пры гэтым ён выступае пакуль што самастойна, па-за сістэмай міжпрадметных і ўнутрымоўных адносін.

Другую групу складаюць загадкі – апісанні знешняга выгляду чалавека, апісанні будовы чалавечага цела. Схематычна гэта выглядае так: перад намі пералік загаданых назваў частак цела, дэшыфраваўшы якія, мы ўпэўненыя вызначаем, што гаворка ідзе пра чалавека. Звычайна гэта не хаатычны, а іерархізаваны пералік; 831. *На хадулях дзве махалкі, над махалкамі зявалка, над зявалкай два калодезі, над калодезямі дзве міргалкі, над міргалкамі рошча, за рошчай чыстае поле, за полем лес; 834. Стаяць вілы, на вілах вісіць торба, на торбе кузня, на кузні зіпала, на зіпале мігала, на мігале ельнік, а ў ельніку свінні ходзяць.*

У склад трэцяй групы ўваходзяць загадкі, дэнатат якіх – адна з частак цела чалавека. Да гэтага тэматычнага поля дадзеную групу мы залічаем таму, што, па-першае, кожную з гэтых загадак можна разглядаць як састаўную частку ў дачыненні да загадкі, якая апісвае будову цела цалкам, а па-другое, таму, што агульная іх карціна дае нам уяўленне пра тое, якія менавіта часткі цела з’яўляюцца “самымі важнымі” і “самымі значнымі” з пункту гледжання архаічнай свядомасці.

Цікавым падзецця той факт, што “наборы” дэнататаў у групе “будова цела” і ў групе “часткі цела” не супадаюць. Г.зн. не супадае ўяўленне аб “самых важных”, “самых значных” органах і аб органах “вызначальных”, “маркіраваных”.

Разгорнутая кампанентная схема загадкі, якая апісвае будову цела, выглядае так: ногі (6) – тулава (7) – рукі (1) – шыя (2) – галава (7) – вусны (6) – нос (6) – вочы (9) – бровы (2) – лоб (2) – валасы (11) – вошы (6). Характэрна, што вошы займаюць значнае месца ў гэтым апісанні, г.зн. яны з’яўляюцца важнай вызначальнай прыкметай чалавека; 829. *Стаіць дуб, на дубу клуб, на клубу лозы, на лозах козы; 832. Стаяць вілы, на вілах калуб, на калубе яліна, а ў яліне свінні рыюць.*

У зборніку беларускіх загадак, выдадзеным Акадэміяй навук, не прадстаўлена такой загадкі, дзе былі б рэалізаваныя ўсе вызначаныя кампаненты. У кожнай з загадак замяшчаюцца толькі некаторыя з патэнцыяльных пазіцый, большая ці меншая колькасць. (Колькаснае размеркаванне гэтых пазіцый на 12 загадак пазначана вышэй.)

На першы погляд здаецца дзіўным, што такія важны кампанент, як рукі, эксплікаваны толькі аднойчы. Магчыма, гэта звязана з тым, што апісанне цела чалавека ўпарадкавана, і ўяўляе сабой рух па вертыкалі ўверх, а рукі “выбіваюцца” з гэтай лінейнасці. Важна падкрэсліць, што гэтая “вертыкальнасць” апісання не выпадковая – яна з’яўляецца дыферэнцыяльнай прыкметай: па-першае, адрознівае чалавека ад жывёлы (апазіцыя “вертыкальны – гарызантальны”), а па-другое, яшчэ раз падкрэслівае архетыпічнае адзінства “чалавек – сусветнае дрэва” (скіраванасць апісання ўверх суадносіцца з ростам дрэва). Доказам гэтаму з’яўляецца таксама багацце раслінна-драўніннай лексікі ў назвах шыфраў: *дуб, стоўб, калуб, бочка, палка, клуб, яліна, булава, калодезі, рошча, гай, лес, ельнік*. Дарэчы, найчасцейшая пазіцыя – валасы – найбольш сцісла звязана з узгаданым архетыпам і ў рэальнай семантыцы – ‘расліннасць’ – і пры кадаванні: усе лексемы-шыфры – абавязкова назвы дрэў.

Сам спосаб кадавання дэнататаў у групе “будо́ва це́ла” дакладна падзяляе актыўныя і пасіўныя органы. Так пасіўныя органы (тулава, галава, бровы, валасы, лоб) кадуюцца лексемамі, якія рэальна існуюць ў мове ці дыялекце, гэта значыць, што ў якасці лексем-шыфра выступае намінатыўная метафара. Адлюстраваннем тулава можа стаць: а) дрэва ці драўляны слуп: *дуб, стоўб, калуб, шатун*; б) драўляная ёмістасць: *бочка, кораб*; в) недраўляная ёмістасць: *торба*. Галава кадуюцца лексемамі, у семантычны склад якіх уваходзяць прыкметы з набору: ‘круглы’, ‘драўляны’, ‘ёмістасць’, ‘будоўля ці жыллё’. Характэрна, што абсалютная большасць дэнататаў дадзеных лексем-шыфраў – артэфакты. Галава ў загадках можа называцца: *гаршочак, гаршчок, клубочак, клуб, галка, булава, хата, пунька, кузня, гара, яліна*.

Назвы рухомах, актыўных органаў (рукі, вусны, нос, вочы) кадуюцца лексемамі, якіх у сістэме мовы не існуе. Гэта наватворы, энigmatычныя (ад грэцкага *apigma* – ‘загадка’) аказіяналізмы. вытворныя ад назваў і якасцяў скрытага дэнатату (Валоцкая для акрэслення гэтай з’явы прапануе тэрмін “замышчальная намінацыя” (Валоцкая 88)). У нашым выпадку гэта будуць аддзяслёныя назоўнікі з празрыстай матывацыяй, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-ун-, -ай-, -айл-, -ал-, -алк-*. Так у групе загадак “будова́ це́ла” рукі кадуюцца як *махалкі, рот* выступае як *равун, сапун, зявалка, зітала, ядала*; нос – як *сапун, сапай, шмаргай, шмаргайла*; вочы – як *глядун, мігай, міргала, маргала, маргайла, маргай, дзве міргалкі*.

Адзіным выключэннем з падзялення актыўных і пасіўных органаў будуць ногі: у гэтым выпадку мы толькі аднойчы сустракаемся з энigmatатычным аказіяналізмам – *хадулі* і пяць разоў з метафарай – *вілы*. Верагодна, гэта можна растлумачыць значнай нагляднасцю гэтай метафары і, адпаведна, зручнасцю яе ўжывання.

Варта адзначыць, што ў групе “будо́ва це́ла” не прадстаўлена апісанне як спосаб кадавання дэнатату (пры апісанні дэнатат кадуюцца праз пералічэнне ягоных характарыстык і якасцяў, аб’ектыўных ці прыпісаных яму народнай свядомасцю), хаця дадзены спосаб актыўна выкарыстоўваецца ў групе “часткі́ це́ла”. Гэта звязана з тым, што апісанне з’яўляецца, па сутнасці, пашыраным, больш разгорнутым варыянтам намінацыі, і яно неверагодна зацягнула б загадку, у якой мы сустракаемся адразу з шэрагам кадаваных пазіцый; гэта прывяло б у выніку да парушэння яе структуры.

У групе “часткі́ це́ла” найбольш частотнымі з’яўляюцца загадкі, дэнатат якіх – язык / звы́ (перыферыяна – вусны). Гэты дэнатат выступае тут у 70 загадках, хаця зусім не прадстаўлены ў групе “будо́ва це́ла”. Гэта і зразумела: язык і зубы схаваныя, таму, як і ўнутраныя органы, яны не могуць быць бачнымі, а, значыцца, “вызначальнымі”. Але ж гэта, безумоўна, вельмі значная пазіцыя: яны – частка моўнага апарату, а здольнасць гаварыць – вызначальная прыкмета чалавека.

Важна адзначыць, што характар кадавання, кампанентная структура і прэдыкацыя загадак “язык / звы́ (вусны)” змяняецца ў залежнасці ад функцыі дэнатата, якая актуалізуецца ў дадзеным кантэксце. Такім чынам, можна вызначыць яшчэ драбнейшы падзел: а) язык і звы́ як органы мовнага апарату: 862. *За ельнічкам, за бярэзнічкам талалай скача*; 858. *За сцяной касцяной цецярук балбоца*; б) язык і звы́ як органы стрававальнай сістэмы (у гэтых загадках з’яўляюцца дадатковыя пазіцыі: вусны і лыжка): 892. *Дзеравашка нясе, касцяшка сячэ, а макрын падкладае*; в) звы́ / вусны (перыферыяна – язык) па-за межамі канкрэтнай функцыі: 895. *Поўны хлявец белых авец, а між тых авец баранец*; 879. *За саначкамі, за белым бярэзнічкам у сваёй бярозе мядзведзь ляжыць*; 882. *Пасярод балота ляжыць калода: не гніе, не сохне*.

У випадках (а), (б) прэдыкатам найчасцей будзе з'яўляцца дзеяслоў актыўнага дзеяння: *шчабеча, балбоча, балмоча, пішчыць, скача, йграе, брэша*, а дэнатат будзе носьбітам гэтага дзеяння. У выпадку (в) найчасцей будуць ужывацца бездзеяслоўныя канструкцыі (прыметнік у якасці прэдыката або ўвогуле безасабовыя сказы) ці будзе фігураваць статычны дзеяслоў: *ляжыць, вісіць, сядзіць, глядзіць, стаяць*.

У выпадку (а) (язык і зўбы – органы мовнага апарату) зўбы як пасіўны орган кадуецца намінатыўнымі метафарамі: за гарою; за сцяною касцяною; за белымі берагамі; за белым тынам; за ельнічкам (алешнічкам /сасоннічкам), за бярэзнічкам; за белымі бярозамі. Язык – актыўны орган – найчасцей кадуецца энigmatычныя аказіяналізмы. Гэта аддзеяслоўныя назоўнікі, прычым дзеясловы, ад якіх яны ўтвораны, – вытворныя ад гукаперайманняў. Язык у гэтых загадках можа называцца: талалай, талалайчык, талалайка, таралай, тарарай, тарандай, тарадай, таратайка, талатай, талатуй, балматун, балмот, скакунец.

Падгрупа (б) (язык і зўбы – органы стрававальнай сістэмы) налічвае 5 тэкстаў. Язык тут кадуецца іменем уласным ці набліжанай да яго катэгорыяй: Міхалка, Міхалачка, мокры Мартын, макрын, Андруша. Здаецца, імя ўласнае як семантычна спустошаная катэгорыя не можа з'яўляцца ключом да разгадкі і выконвае выключна граматычную функцыю (актанта – суб'екта дзеяння). Але ж значную падказку дае анаграматычная структура гэтых імёнаў, прадубліраваная прыметнікам ці дзеясловам: мокры Мартын, Міхалачка меле. Код зўбов не з'яўляецца анаграмай, ягоны выбар абумоўлены рыфма-рытмічным упадабленнем; 889. Міхалка меле, а Наталкі таўкуць; 890. Цюхцікі таўкуць, а Міхалачка меле. Зубы могуць кадавацца і іменем агульным: сечкі, касцяшка.

У выпадку (в), калі функцыя вуснаў – зўбов (языка) не імплікавана, дэнататы кадуецца звыклымі агульнымі імёнамі (намінатыўная метафара), прычым гэта семантычна багатая група. Рот: *бярлога, балота, печ, падпечак, падпечайка, яма, хлявец, хлявочак, хата, клець, неба, паднябессе, пролам, праруба*. Зўбы: *белы бярэзнічак, стада авец, белыя авечкі (куркі, галубы, парасяты), вераб'і, дзве жэрдачкі белых курэй, два шнуры плацця, мяшкі на парозе, жалезайка*. Язык: *мядзведзь, калода, плашка, ануча, стаўпец, злодзей, (чырвоны) баран, баранец, мархалец, талалай*.

Другое па колькасці месца ў групе "часткі цела" займаюць загадкі пра вочы. Значная іх колькасць (18) аднолькавыя па структуры: гаворка ідзе пра родных *братоў (сястрыц)*, якія жывуць *цераз дарогу (мяжу) і адзін аднаго не бачаць*: 937. *Два браты родныя цераз мяжу жывуць, адзін аднаго думкі знаюць, ды ніколі адзін аднаго не відаюць*; 940. *Цераз мяжу дзве сястры жывуць, адна да другой у гасці не ходзяць*. Можна гаварыць пра амбівалентнасць вобразу ў загадцы: а) дарога / мяжа – неадольная перашкода: 'не могуць пабачыцца'; б) дарога / мяжа з'яўляецца падкрэслена нязначнай адлегласцю, таму эфект загадкі будзецца на антытэзе, адмаўленні натуральнага разгортвання сітуацыі: 'хаця жывуць побач, не бачацца'.

Па прынцыпе роднаснай іерархіі будуюцца таксама загадкі пра пальцы (11). Гэта могуць быць загадкі пра пальцы адной канечнасці; 983. *Пяць братоў у адну ноч нарадзіліся, і усе з адным імем*; пра пальцы рук і ног; 973. *У чатырох мацярэй па пяць сыноў, адно імя ўсім*. Характэрна, што калі гаворка ідзе пра пальцы на дзвюх канечнасцях: 978. *У двух мацяркоў па пяць сыноў*, то адгадка абавязкова – пальцы на руках (хаця і ногі маглі б выступаць у адгадцы з роўным поспехам). Справа ў тым, што такая дакладная ўвага да пальцаў наогул (а пры больш вузкай трактоўцы – менавіта да пальцаў рук) таксама абгрунтавана: гэта зноў вызначальная прыкмета чалавека – здольнасць да працы.

Такім чынам, як бачна, у групах “будова цела” і “часткі цела” не супадаюць, па-першае, наборы дэнататаў, а, па-другое, назіраецца колькаснае (г.зн. прыярытэтнае) несупадзенне паміж прадстаўленымі пазіцыямі. Гэта тлумачыцца тым, што, па-першае, элементы, істотныя для апісання структуры як цэлага, могуць не з’яўляцца цікавымі для паасобнага разгляду (тулава, валасы), а, па-другое, наадварот, тым, што істотныя элементы могуць не ўкладацца ў структурны алгарытм (рукі, маўленчыя органы).

¹ Беларуская народная творчасць: загадкі / Склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі/. Мн., 1972.

² Волоцкая З. М. Связь структуры и семантики загадок со словообразованием // Этнолингвистика текста. Семиотика малых форм фольклора: Тез. и предварит. мат. к симпозиуму. М., 1988. Ч. 1.

³ Цивьян Т. В. Отгадка в загадке: разгадка загадки? // Исследования в области балтославянской духовной культуры: Загадка как текст. 1. М., 1994.

В.І.УЛАСЕВІЧ

СУФИКСАЛЬНЫЯ УНІВЕРБАТЫ Ў СУЧАСНЫМ ПЕРЫЯДЫЧНЫМ ДРУКУ

У апошні час у беларускай мове павялічваецца ўтварэнне суфіксальных універбатаў – *назоўнікаў, створаных на базе атрыбутыўных кампанентаў састаўных назваў шляхам суфіксацыі*.

Магчымасць узнікнення гэтых суфіксальных назоўнікаў выклікана тым, што частае выкарыстанне некаторых устойлівых спалучэнняў слоў павышае ступень прадказальнасці другога кампанента (назоўніка), і тады ўзнікаюць рэальныя ўмовы для згортвання¹.

Звычайна падобныя назоўнікі разглядаюцца разам з іншымі, утворанымі з дапамогай суфіксальнага спосабу. Іх своеасаблівасць падкрэсліваецца ўказаннем на тое, што “ўтваральнай базай для назоўнікаў гэтага тыпу выступае сінанімічнае ці несінанімічнае словазлучэнне назоўніка з адпаведным прыметнікам”².

Мовазнаўцы называюць такі спосаб утварэння назоўнікаў на базе словазлучэння “звядзеннем” або “сцяжэннем” (“семантычным сцяжэннем”), “уключэннем”, “семантычнай кандэнсцыяй”, а таксама “універбізацыяй” або “універбацыяй” (“суфіксальнай універбацыяй”)³. Часцей для абазначэння гэтага спосабу выкарыстоўваецца тэрмін “суфіксальная універбацыя” (ад лац. *unus* – адзін + *verbum* – слова). Гэты тэрмін з’яўляецца відавым у адносінах да родавага тэрміна “універбацыя”.

Тэрмінам “універбацыя” ў беларускім мовазнаўстве называюць *утварэнне аднаго слова на аснове намінатыўнага словазлучэння*. Ён уключае не толькі ўтварэнне новых слоў на базе ўстойлівых словазлучэнняў з дапамогай суфіксацыі, але і спосаб абрэвіяцыі, а таксама “сцісканне” спалучэння слоў (фразеалагізма) у адно слова (апорнае ў фразеалагізме)⁴.

Словы, утвораныя з дапамогай суфіксальнай універбацыі, называюць *суфіксальнымі універбатамі або універбамі*. Актыўнаму ўзнікненню і распаўсюджванню падобных слоў у мове садзейнічаюць тэндэнцыі да эканоміі і дэмакратызацыі моўных сродкаў. Сутнасць гэтага працэсу заключаецца ў ліквідацыі дыялектычнай супярэчнасці паміж формай і зместам: двухчленнасцю наймення і адзінствам яго значэння⁵.

Адзін з элементаў намінацыі, што складаецца па паходжанні з двух элементаў, страчвае сваю самастойнасць, у сувязі з чым адбываецца аб’яднанне гэтых элементаў ў адно цэлае, пераход слова з катэгорыі матываваных у катэгорыю нематываваных. Гэты працэс з’яўляецца адным з асноўных законаў мовы⁶.

Суфіксальныя універбаты ўтвараюцца на базе ўстойлівых словазлучэнняў. Атрыбутыўнае словазлучэнне як бы сцягваецца ў адно слова, у якім

захоўваецца толькі карань прыметніка. Назоўнік у такіх словах толькі маецца на ўвазе, і ў гэтым іх адрозненне ад складаных слоў і абрэзіватур.

Звычайна суфіксальныя універбаты адносяцца да размоўнай лексікі і ўяўляюць сабой кароткія, неафіцыйныя назвы паняццяў, абазначаемых у афіцыйным маўленні спалучэннем прыметніка з назоўнікам. З цягам часу некаторыя з іх замацоўваюцца і ў літаратурнай мове.

Сярод суфіксальных універбатаў выразна вылучаюцца *асабовыя і неасабовыя* назоўнікі, якія часта ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў з прадметным значэннем *–к-а* і *–ік*. У кожным слове гэтыя суфіксы абазначаюць той канкрэтны прадмет, які ў базавым словазлучэнні пазначаны назоўнікам.

“Беларуская граматыка”⁶ адносіць утварэнне назоўнікаў на базе словазлучэнняў у гутарковай мове пры дапамозе суфікса *–к-а* да прадуктыўнага тыпу. Падобныя назоўнікі актыўна ўтвараюцца і выкарыстоўваюцца і ў сучасным перыядычным друку: АДНАПАКАЁўКА – аднапакаёвая кватэра, АМАРАЛКА – амаральныя паводзіны, ВІНШОўКА – віншавальная паштоўка, ГУМАНІТАРКА – гуманітарная дапамога, МАГНІТКА – магнітная (пластыкавая) картка, МІНІМАЛКА – мінімальная зарплата, РАСКЛАДАНКА – раскладная перагародка. (*Гляджу ў акно бабульчынай мінскай аднапакаёўкі...* ЛіМ. 1998. № 3. С. 13. *Вы мала што амаралку дапусцілі...* ЛіМ. 1994. № 30. С. 12. *Выкарыстоўваю на уроках... віншоўку ад П.Панчанкі з нагоды жаночага свята 8 Сакавіка.* ЛіМ. 1997. № 20. С. 6. *На Магілёўшчыне маці-п’янь закапала народжанае дзіця ў картоннай каробцы з-пад гуманітаркі.* ЛіМ. 1998. № 9. С. 5. *Мабыць, варта ўспомніць і пра поўную абарону ашчадбанкам сродкаў, якія ёсць на “магнітцы”...* Мал. 1997. № 11. С. 200. *Не паспееш ці ўхілішся ад падачы дэкларацыі – заплаціш адміністрацыйны штраф ад дзвюх да пяці мінімалак.* ЛіМ. 1998. № 4. С. 2. *Цёмна-сінія раскладанкі хаваюць выступоўцаў, якія яшчэ рыхтуюцца.* ЛіМ. 1996. № 50. С. 3).

Пры дапамозе суфікса *–к-а* ў гутарковай мове могуць утварацца універбаты і ад уласных назваў: ДАБРАВЕШЧАНКА – Дабравешчанская царква, НАЦЫЯНАЛКА – Нацыянальная бібліятэка, ЯГЕЛОНКА – Ягелонская бібліятэка. (*Дабравешчанку трэба аднавіць!* ЛіМ. 1995. № 13. С. 14. *Мо і насуперак гэтаму я называю яе вось так – “Нацыяналка”.* ЛіМ. 1997. № 45. С. 15. *У нотным адзеле Ягелонкі аказалася шмат каштоўных музычных помнікаў.* ЛіМ. 1995. № 9. С. 10).

Пры ўтварэнні суфіксальных універбатаў выкарыстоўваецца таксама суфікс *–ік*: ДЗЕВЯЦІПАВЯРХОВІК – дзевяціпавярховы дом, ЛЕГКАВІК – легкавы аўтамабіль, ШМАТКВАТЭРНІК – шматкватэрны дом. (*Кватэра месцілася на апошнім паверсе дзевяціпавярховіка...* ЛіМ. 1998. № 18. С. 12. *Легкавік кранаецца...* ЛіМ. 1998. № 23. С. 12. *Сухая ад камля і да самай кроны хвоя... нагадвае своеасаблівы шматкватэрнік.* Мал. 1997. № 6. С. 76).

Некаторыя лексемы з суфіксам *–ік* ужываюцца як адпаведнікі нарматыўных слоў, агульных для беларускай і рускай моў: АСОБНІК (ПААСОБНІК) – асобны (паасобны) экзэмпляр. Выкарыстоўваецца як адпаведнік слова экзэмпляр. (*Альбом выйшаў накладам у дзве тысячы асобнікаў.* ЛіМ. 1998. № 13. С. 3. *Наклад выдання невялікі, усяго – 100 паасобнікаў.* ЛіМ. 1998. № 12. С. 7); ЗАПЛЕЧНІК – заплечны мяшок – адпаведнік лексемы рукзак. (*Багата студэнтаў і школьнікаў з заплечнікамі.* ЛіМ. 1996. № 41. С. 10. *Гітары падпахі, заплечнікі на спіну...* ЛіМ. 1996. № 28. С. 10).

Вельмі актыўна выкарыстоўваецца суфіксальная універбацыя пры ўтварэнні асабовых назоўнікаў. Нярэдка ўтвораныя такім шляхам назоўнікі могуць суадносіцца не толькі са словазлучэннем. Таму адначасова яны могуць разглядацца і як адпрыметнікавыя назоўнікі, утвораныя з дапамогай суфіксальнага спосабу словаўтварэння. Найчасцей назвы асоб утвараюцца пры дапамозе суфікса *–ік*. Найперш, гэта назвы асоб па іх прафесійнай

дзеинасці: БЮДЖЭТНІК – ‘работнік бюджэтай сферы’, ЛЯЛЕЧНІК – артыст лялечнага тэатра, ПРАФСАЮЗНІК – прафсаюзна работнік, РЫНАЧНІК – ‘прыхільнік рыначнай эканомікі’, САМАДЗЕЙНІК – самадзейнае мастацтва – ‘той, хто займаецца самадзейным мастацтвам’, СІЛАВІК – ‘работнік сілавых структур’. (Потым пра тое, што называецца... жалаванне (у бюджэтнікаў). ЛіМ. 1996. № 40. С. 10. Называйце тады ўжо жабракамі... усіх бюджэтнікаў. ЛіМ. 1998. № 18. С. 4. Апошні спектакль, які стварылі віцебскія лялечнікі... ЛіМ. 1998. № 26. С. 11. Дырэктар выклікаў прафсаюзніка... Мал. 1997. № 12. С. 141. Нарэшце да ўлады дайшлі рыначнікі... ЛіМ. 1996. № 40. С. 10. Сустрэкаюцца такія самадзейнікі, што ім любы прафесіянал пазайздросціць. ЛіМ. 1997. № 29. С. 4. “Сілавікі” там больш задзейнічаны: ахоўваюць школы ад тэрарыстаў... ЛіМ. 1996. № 39. С. 16).

Асобныя падобныя універбаты не запаўняюць існуючыя ў мове лакуны, а з’яўляюцца варыянтамі нарматыўных агульнаўжывальных слоў: ГУМАНІТАРНІК – гуманітарныя навукі – ‘спецыяліст па гуманітарных навукках’. Тое ж, што і гуманітарый. (Здаецца, мы, асабліва гуманітарнікі, добра... ведаем жыццёвы шлях, творчасць... нашых карыфеяў... Мал. 1997. № 11. С. 214); КАМЕРЦЫЙНІК – камерцыйныя структуры – ‘той, хто працуе ў камерцыйных структурах’. Тое ж, што і камерсант. (Былы райкомавец цяпер камерцыйнік... Мал. 1998. № 6. С. 205); ПРАФЕСІЙНІК – прафесійны майстар – ‘той, хто займаецца нечым прафесійна’. Тое ж, што і прафесіянал. (Мастакі сёння падзяляюцца не на “прафесійнікаў” і “самадзейнікаў”... ЛіМ. 1998. № 14. С. 11).

З дапамогай суфікса –ік утвараюцца таксама асабовыя назоўнікі, якія характарызуюць асоб па пэўных пастаянных прыметах, дзеяннях: ПАМІНАЛЬНІК – удзельнік памінальнага абеду, СВЯТОЧНІК – удзельнік святочнага мерапрыемства. (Памінальнікі многа пілі і смачна елі... Мал. 1997. № 1. С. 67. Абодва святочнікі як рэнтгенам працялі шарэнгі туземцаў... Мал. 1997. № 12. С. 62).

Асабовыя назоўнікі, што характарызуюць чалавечыя якасці, таксама ўтвараюцца пры дапамозе суфікса –ік: ДАСЦІПНІК – дасціпны чалавек, НЯШЧАСНІК – няшчасны чалавек, САМААХВЯРНІК – самаахварны ўчынак – ‘асоба, якая здзейсніла самаахварны ўчынак’. (“І жанок абагуліце?” – пытаўся дасціпнік. ЛіМ. 1996. № 47. С. 13. Тады пайшоў няшчаснік да суседа. Пол. 1997. № 8. С. 11. Гэта самыя сапраўдныя самаахварнікі. ЛіМ. 1997. № 37. С. 13).

На базе словазлучэння “назоўнік + прыметнік (дзеепрыметнік)” могуць утварацца асабовыя універбаты пры дапамозе суфікса –ец: ВЫПАДКОВЕЦ – выпадковае знаёмства – ‘асоба, якая мае толькі выпадковае (павярхоўнае) знаёмства з пэўнай тэмай, з’явай і г.д.’, ЗАПРАШЭНЕЦ – афіцыйна запрошаная асоба, НОВААБРАНЕЦ – новаабраны кіраўнік, ПАСТАЯНЕЦ – пастаянны наведвальнік. (Ягоны ўзлёт, вядомасць... толькі выпадкоўцу здаваліся раптоўнымі. ЛіМ. 1997. № 12. С. 4. Зразумела, для нас, запрашэнцаў з Беларусі, вельмі чаканым было выступленне... ЛіМ. 1998. № 22. С. 13. Сваю дзейнасць новаабранец пачаў... ЛіМ. 1997. № 12. С. 10. І вельмі многія – нашы пастаянцы, нашы заўсёднікі... ЛіМ. 1997. № 10. С. 5).

У маўленні магчыма ўзнікненне варыянтных назоўнікаў, матываваных аднолькавымі словазлучэннямі, але ўтвораных пры дапамозе розных суфіксаў: МУЗЕЕЦ / МУЗЕЙШЧЫК – музейны работнік, супрацоўнік музея. (Музейцы-коласаўцы заўсёды рады бачыць у сябе пісьменнікаў... ЛіМ. 1998. № 17. С. 8. Кніга з’яўляецца неацэнным дапаможнікам для музейшчыкаў. ЛіМ. 1997. № 26. С. 3); ПРАВААХОЎНІК / ПРАВААХОЎЦА – прадстаўнік праваахоўных органаў. (М. Статкевіч па “просьбе” праваахоўнікаў накіраваўся ў пастарунак. ЛіМ. 1998. № 12. С. 3. Праваахоўцы ніякіх хуліганстваў не дачакаліся. ЛіМ. 1998. № 13. С. 2).

Некаторыя новаўтварэнні аманімічныя з ужо вядомымі словамі. Лексема ЛЕТНІК мае амонімы, якія зафіксаваны ў ТСБЛМ са значэннямі 'адналетняя дэкаратыўная садовая расліна', 'лёгкі летні пінжак або жакетка', 'дарога, якой ездзяць толькі летам'. У сучасным перыядычным друку выкарыстоўваецца таксама лексема ЛЕТНІК, матываваная словазлучэннем *летні лагер*, якая мае значэнне 'летні лагер для адпачынку, аздаравлення дзяцей і моладзі'. (*Педагогі-псіхалагі патрэбны дзіцячым аздаравленчым летнікам...* Настаўніцкая газета. 1998. 8 кастр. *Сябры фонду... ладзяць маладзёжныя летнікі...* ЛіМ. 1997. № 47. С. 16).

Лексема РАЗМОЎНІК, якая ў слоўніку зафіксавана са значэннем 'дапаможнік для размовы з іншаземцамі', выкарыстоўваецца і са значэннем 'артыст размоўнага жанру' (*Рэдка можна пачуць артыстаў-размоўнікаў...* ЛіМ. 1998. № 36. С. 10). Гэтае ж слова, але ўтворанае суфіксальным спосабам пры дапамозе суфікса *-нік*, у сучаснай мове выкарыстоўваецца як адпаведнік нарматыўнай лексемы суб'яднальнік (пар.: укр. розмовнік – суб'яднальнік). (*Чаму... актор сам не прымае таго, што прапанаваў сваім размоўнікам, глядачам?* Пол. 1998. № 8. С. 187).

У сучаснай мове ўжываюцца таксама некаторыя лексемы, якія існуюць у іншых славянскіх мовах (часцей у польскай і украінскай). У пэўных выпадках можна гаварыць пра лексічныя запозычэнні. Але гэтыя словы адпавядаюць сістэме беларускага словаўтварэння і маглі быць створаны і на ўласным беларускім матэрыяле. Таму падобныя словы могуць быць разгледжаны і як суфіксальныя універбаты. Да таго ж, некаторыя з іх пачынаюць фіксавацца асобнымі слоўнікамі (часцей перакладнымі).

ВІЗІТОЎКА – візітная картка – пол. *wizytowka*. (*Пакіну вам сваю візітоўку...* Мал. 1997. № 7. С. 127. *Спектакль... уяўляецца візітоўкай тэатра*. ЛіМ. 1998. № 19. С. 11). ТСБЛМ з гэтым жа значэннем і паметай "размоўнае" фіксуе універбат візітка, утвораны з дапамогай суфікса *-к-а*. "Беларуская граматыка"³ адзначае, што ўтварэнне адпрыметнікавых назоўнікаў з дапамогай суфікса *-оўк-а* (*-аўк-а*) з'яўляецца непрадуктыўным тыпам. Таму шырокае распаўсюджванне лексемы ВІЗІТОЎКА можна растлумачыць уплывам польскай мовы.

ЗАЎСЁДНІК – заўсёдны госць (наведвальнік) – укр. завісник. Гэта слова з паметай "размоўнае" зафіксавана ў РБС як адпаведнік рускага слова заўсегдатай. (*Заўсёднікі "Магутнага Бога" заўважылі нямала новага*. ЛіМ. 1996. № 37. С. 10. *Покуль усе ішлі, да мэра падскочыў адзін з заўсёднікаў...* Мал. 1997. № 7. С. 27).

КРЫМІНАЛЬНІК – крымінальны злачынца – укр. кримінальник. Слова зафіксавана ў РБС як адпаведнік рускага слова ўголовнік. (*Чым адрозніваюцца творы ад крымінальнікаў?* Мал. 1997. № 6. С. 103. *Гэта крымінальнікі, якія не жадаюць сядзець у Сібіры...* ЛіМ. 1998. № 24. С. 4).

НАВУКОВЕЦ / НАВУКОЎЦА – навуковы супрацоўнік – пол. *naukowiec* і укр. науковець. У РБС слова навуковец зафіксавана як адпаведнік рускага сповазлучэння наўчны сотрудник. Гэта слова з паметай "размоўнае" зафіксавана і ў "Слоўніку безэквівалентнай лексікі"¹⁰ са значэннем 'человек, занимающийся наукой'. Гэта лексема актыўна выкарыстоўваецца ў сучаснай беларускай мове і як адпаведнік нарматыўнай лексемы вучоны. (*Навукоўцам дакладна вядома, як свінец адмоўна ўплывае на нервовую і мысленную дзейнасць чалавека*. ЛіМ. 1996. № 24. С. 13. *Праявіў сябе як вопытны навукоўца*. ЛіМ. 1996. № 37. С. 12).

Утварэнне слоў шляхам суфіксальнай універбацыі адбывалася ў беларускай мове і раней (бярэзавік – бярэзавы сок, насоўка – насавае хустачка і г.д.). Але ў апошні час у беларускай мове гэты спосаб набывае значную актыўнасць. Суфіксальныя універбаты звычайна з'яўляюцца ў гутарковым стылі, але затым частка з іх замацоўваецца і ў літаратурнай мове. Некато-

рыя лексемы выкарыстоўваюцца як адпаведнікі да нарматыўных слоў, але большасць з іх запаўняе лексічныя лакуны.

Своеасаблівасць назоўнікаў, матываваных устойлівымі спалучэннямі слоў, у параўнанні з уласна суфіксальнымі назоўнікамі, дазваляе вылучаць суфіксальную універбацыю ў межах суфіксальнага спосабу словаўтварэння.

¹ Мартынов В. В. Кибернетика. Семиотика. Лингвистика. Мн., 1966. С. 106.

² Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 1. Мн., 1985. С. 222.

³ Гл.: Лопатин В. В. Рождение слова. М., 1973. С. 44; Шакун Л. М. Словаўтварэнне. Мн., 1978. С. 119; Земская Е. А. Словообразование как деятельность. М., 1992; Современный русский язык / Под ред. П. П. Шубы. Ч. 2. Мн., 1998. С. 106.

⁴ Гл.: Сцяцко П. У., Гуліцкі М. Ф., Антанюк Л. А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1990. С. 155; Шакун Л. М. Словаўтварэнне. С. 89.

⁵ Современный русский язык / Под ред. П. П. Шубы. Ч. 2. С. 106.

⁶ Мартынов В. В. // Кибернетика. Семиотика. Лингвистика. С. 112.

⁷ Лопатин В. В. // Рождение слова. М., 1973. С. 44.

⁸ Беларуская граматыка. Ч. 1. Мн., 1985. С. 240.

⁹ Там жа. С. 242.

¹⁰ Шкраба І. Слоўнік безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні). Мн., 1994.

СКАРАЧЭННІ

ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1996; РБС – Русско-белорусский словарь. Т. 1–3. Мн., 1993; ЛіМ – газета “Літаратура і мастацтва”; Мал. – часопіс “Маладосць”; Пол. – часопіс “Полымя”.

І.К. ГЕРМАНОВІЧ

Л.І.БУРАК ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Вядомы беларускі мовазнавец Леанід Іванавіч Бурак нарадзіўся 23 сакавіка 1930 г. ў вёсцы Кульшыно Вілейскага раёна Мінскай вобласці ў сялянскай сям’і. Скончыўшы ў 1948 г. мясцовую сярэднюю школу, паступіў на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Яшчэ студэнтам звярнуў на сябе ўвагу выкладчыкаў лінгвістычнымі здольнасцямі і даследчыцкімі схільнасцямі. Пасля завяршэння вучобы ва ўніверсітэце (1953) быў рэкамендаваны ў аспірантуру пры Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР. Пасля заканчэння аспірантуры працаваў там у сектары сучаснай беларускай мовы і культуры маўлення. У 1958 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю на тэму “Складанаазлучаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове”.

З 1966 г. Л.І.Бурак працаваў на кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага ўніверсітэта, некаторы час быў загадчыкам. У 1980 г. абараніў доктарскую дысертацыю аб далучальнай сувязі ў беларускай мове, праз два гады атрымаў званне прафесара. Памёр 24 снежня 1996 г.

На творчым рахунку Л.І.Бурака каля 100 навуковых публікацый. Асноўныя з іх прысвечаны праблемам сінтаксіса беларускай мовы і беларускай пунктуацыі. Менавіта ў гэтых кірунках ён дасягнуў найбольшых поспехаў і стаў вядомым не толькі ў нашай краіне, але і за мяжой.

Значным укладам у беларускае мовазнаўства з’яўляецца манаграфія Л.І.Бурака “Далучэнне ў сучаснай беларускай мове” (Мн., 1975). Гэты від сінтаксічнай сувязі ўсебакова і глыбока прааналізаваны на багатым фактычным матэрыяле мастацкіх, публіцыстычных і навуковых твораў. Далучэннем аўтар лічыць перарывістую сінтаксічную сувязь, “якая існуе на ўзроўні сказа або складанага сінтаксічнага цэлага і служыць для аб’яднання партаксічных і іпатаксічных адзінак, што слаба звязаны і ўзаемна не абумоўлены ў кантэксце (матывуецца толькі адна адзінка, тады як другая адзінка матывацыі не падлягае)” (с. 5). Ён не згаджаецца з тымі вучонымі, якія

ўслед за Л.У. Шчэрбам сутнасць далучэння бачаць у тым, што “прымацаваныя гэтай сувяззю сінтаксічныя адзінкі (канструкцыі) утрымліваюць інфармацыю, якая спачатку не мелася на ўвазе, а ўзнікла ў свядомасці інфарматара нечакана ўжо ў працэсе выказвання ці пасля таго, як была выказана асноўная думка, аформленая і завершаная ў структурна-граматычным плане” (с. 6). Такое тлумачэнне спецыфікі далучальных канструкцый не выклікае прэрэчанняў толькі непасрэдна ў адносінах да вуснай мовы. Але ж яны ўласцівы і мове пісьмовай, адносна якой нельга гаварыць аб адсутнасці папярэдняга абдумвання. Значыць, заключае аўтар, “далучальныя канструкцыі ўяўляюць сабой не выпадковыя, а знарок выдзеленыя важныя элементы выказвання, якія, паводле задумы інфарматара, змяшчаюць усё тое, што трэба “падкрэсліць, вылучыць, як бы вынесці на паверхню” (І.А. Папова) дзеся большай інфарматыўнай змястоўнасці” (с. 6–7).

Семантыка-стылістычныя і камунікатыўна-функцыянальныя асаблівасці сінтаксічных канструкцый, якія аб’яднаны пры дапамозе далучальнай сувязі, знаходзяць выражэнне ў парадку іх размяшчэння, будове, інтанацыйным афармленні і граматычных сродках сувязі. Далучальныя канструкцыі заўсёды размяшчаюцца за дапаўняемымі і не могуць змяняць сваё месца, вымаўляюцца пасля працяглай эмацыянальнай і перарывістай паўзы, звязваюцца з папярэднім кантэкстам граматычнымі сродкамі сувязі. У ролі іх выступаюць злучнікі і злучальныя словы (спецыфічна далучальныя – *ды і, ды і то, а то і, таму, прытым, значыць, словам, адным словам, а іменна, у выніку чаго і злучальныя, выкарыстаныя з далучальным значэннем, – і, а, ды, але, аднак, затое, што, хоць, калі, як і інш.*), удакладняючыя іх постпазітывныя часціцы (*усё, яшчэ, менавіта*), займеннікі (*гэта, тое*), прыслоўі (*наогул*), асобныя спалучэнні слоў (*разам з гэтым, апрача таго, галоўным чынам*) і іншыя сродкі сувязі.

Далучацца могуць асобныя словы і словазлучэнні простага сказа, састаўныя часткі складаных сказаў і самастойныя сказы. Разгляду далучэння кожнай з гэтых сінтаксічных адзінак прысвечаны спецыяльныя главы.

У першай главе аналізуецца далучэнне ў простым сказе яго галоўных і даданных членаў, выражаных як асобнымі словамі, так і граматычна непадзеленымі словазлучэннямі. Далучаюцца звычайна толькі састаўныя кампаненты аднародных радоў гэтых членаў да папярэдняга ці некалькіх папярэдніх састаўных кампанентаў. Аўтарам вельмі падрабязна разгледжаны ўсе аспекты далучальных аднародных членаў простага сказа: інтанацыя іх вымаўлення, спосабы выражэння, граматычныя сродкі сувязі, значэнне і адценні значэння, якія ўносяцца кожным злучальным сродкам, прадуктыўнасць асобных тыпаў далучальных членаў у розных стылявых разнавіднасцях сучаснай беларускай літаратурнай мовы, шляхі пераходу далучальных канструкцый у злучальныя і наадварот і г.д.

Пры разглядзе ў гэтых аспектах аднародных членаў звернута ўвага і на далучэнне адасобленых дапаўненняў, азначэнняў і акалічнасцей. У лінгвістычнай літаратуры адасобленыя далучальныя члены разглядаюцца асобна і звычайна не ўключаюцца ў разрад традыцыйна вядомых даданных членаў сказа. Аўтар манаграфіі з гэтым не згодзен: “Лічыць іх новым (чацвёртым па ліку) даданым членам сказа няма належных падстаў, бо яны выражаюць не што іншае, як розныя віды атрыбутыўных, аб’ектных ці акалічнасных адносін” (с. 68). Затое ён ўслед за А.Г.Рудневым выключае з разраду далучальных членаў пабочныя і ўстаўныя словы і словазлучэнні. “Змяшчаючы дадатковыя паведамленні, – піша ён, – пабочныя і ўстаўныя словы і словазлучэнні толькі па сэнсу збліжаюцца з далучальнымі членамі, але істотна адрозніваюцца ад іх характарам сувязі, а таксама структурна-граматычнымі і эмацыянальна-экспрэсіўнымі асаблівасцямі” (с. 17–18).

У такім жа плане ў другой главе (с. 113–182) разгледжана далучэнне састаўных частак складанага сказа (складаназлучанага, складаназалежнага,

бяззлучнікавага складанага сказа і сказа камбінаванага), а ў трэцяй главе (с. 182–251) – далучэне асобных членаў сказаў у кантэксце (далучальныя канструкцыі, суадносныя з членамі сказа і са сказамі, далучальныя канструкцыі камбінаванай будовы).

У “Заклучэнні”, падагульніўшы вынікі даследавання далучальных канструкцый у беларускай мове, аўтар адзначае: “Разнастайная структура і багатыя семантычныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя магчымасці, якімі валодаюць далучальныя канструкцыі, забяспечылі ім сталае месца сярод самых важных стылістычных сродкаў сучаснай беларускай мовы. Паслядоўнае і мэтанакіраванае выкарыстанне далучальных канструкцый у кантэксце надае разгорнутаму паведамленню натуральную стройнасць, гранічную сцісласць, асаблівую выразнасць і эмацыянальна-экспрэсіўную насычанасць. Пры гэтым само паведамленне заўсёды ажыццяўляецца ў прастай (пераважна гутарковай) форме і з выключнай паўнатай і дакладнасцю адлюстравана з’явы і падзеі аб’ектыўнай рэчаіснасці. Маючы гутарковы характар, далучальныя канструкцыі легка прапікаюць у розныя стылі пісьмовай мовы (мастацкі, навуковы, публіцыстычны і інш.). Безумоўна, у кожным стылі розныя далучальныя канструкцыі рэалізуюцца па-рознаму. Але ва ўсіх выпадках яны ажыўляюць пісьмовую мову, павышаюць яе дынамічнасць, перадаюць своеасаблівую ўзрушанасць пры выкладанні думак, садзейнічаюць іх агляднасці і лепшаму разуменню – словам, набліжаюць пісьмовую мову да вуснай мовы і прымушаюць яе “гучаць” жывымі нюансамі” (с. 254–255).

Створаны Л.І. Бураком вучэбны дапаможнік “Пунктуацыя беларускай мовы” (1969) цікавы і каштоўны ў навуковых і метадычных адносінах для настаўнікаў і студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў. Тут дастасавальна да школьнай граматыкі выкладзены правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ў сярэдзіне і ў канцы сказаў: паміж галоўнымі членамі і слоўнымі групамі, пры аднародных і адасобленых членах, зваротках, выклічніках, часціцах, пабочных і ўстаўных словах, словазлучэннях і сказах, пры паўтарэнні і пропуску слоў у сказе, паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных, складаназалежных, складаных бяззлучнікавых сказаў і сказаў камбінаванай будовы, пры прастай мове, устаўках і спасылках. Ужыванне знакаў прыпынку аўтар звязвае з граматычнай структурай сказа, яго сэнсам, інтанацыяй, эмацыянальна-экспрэсіўнымі і стылістычнымі асаблівасцямі тэксту, пры гэтым звяртае ўвагу і на выпадкі індывідуальнай пунктуацыі, што наглядаюцца ў творах асобных аўтараў. Пасля параграфу аб знаках прыпынку ў канцы сказа, у сярэдзіне простых і складаных сказаў, пры прастай мове, цытатах і спасылках змешчаны абагульняючыя практыкаванні з разнастайнымі заданнямі.

Гэты вучэбны дапаможнік два разы перавыдаваўся – у 1976 і ў 1982 гг. Пры перавыданні былі ўнесены некаторыя змены і дапаўненні як у фармулёўку саміх правіл, так і ў практыкаванні. Асабліва многа дапаўненняў аўтар уключыў у выданне 1982 г. Пунктуацыйным правілам ён прадпалаў грунтоўныя “Уводзіны”, у якіх раскрыў такія тэарэтычныя пытанні, як пунктуацыя і яе задачы; з гісторыі пунктуацыі; нарматыўнасць пунктуацыі і пунктуацыйная варыянтнасць; класіфікацыя знакаў прыпынку. Такім чынам была выканана рэкамендацыя В.П. Краснея, які сваю вельмі станоўчую рэцэнзію на першае выданне дапаможніка заканчваў словамі: “Пажадана толькі, каб пры паўторным выданні кнігі “Пунктуацыя беларускай мовы” аўтар пашырыў яе тэарэтычную частку”¹.

Па тыпу гэтага вучэбнага дапаможніка пабудаваны і створаны Л.І. Бураком “Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы” (1980). У ім гэтак жа сама пунктуацыйныя правілы падаюцца не па знаках прыпынку, а групуюцца “на сінтаксічнай аснове, што дазваляе лепш зразумець сутнасць правіл, бо выбар знака прыпынку вызначаецца не тыпам самога знака, а характарам той сінтаксічнай канструкцыі, якая падлягае пунктуацыйнаму афармленню”

(с. 4). Ад папярэдняга даведніка гэты адрозніваецца больш шырокім асвятленнем так званых цяжкіх выпадкаў у пастаноўцы знакаў прыпынку, а таксама магчымых варыянтаў пры пунктуацыйным афармленні аднолькавых або адных і тых жа сінтаксічных канструкцый. Ён адрасаваны выкладчыкам вышэйшай і сярэдняй школы, студэнтам і работнікам друку.

Вучэбныя дапаможнікі “Пунктуацыя беларускай мовы” і “Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы” былі вельмі высока ацэнены спецыялістамі. Лагічным дапаўненнем да гэтых дапаможнікаў стаў складзены Л.І. Бураком “Зборнік практыкаванняў па сучаснай беларускай мове: Сінтаксіс і пунктуацыя” (1970), прызначаны для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў. Ён змяшчае ўдала падобраныя сказы і звязныя тэксты з адпаведнымі творчымі заданнямі: “Ад прыведзеных слоў утварыць прыназоўнікавыя і беспрыназоўнікавыя словазлучэнні. Вызначыць віды сувязі паміж галоўным і залежным словам” (практыкаванне 20); “Спісаць сказы, замяняючы, дзе магчыма, недапасаваныя азначэнні дапасаванымі” (практыкаванне 57); “Перабудаваць сказы так, каб неадасобленыя азначэнні сталі адасобленымі” (практыкаванне 93); “Замяніць простую мову ўскоснай. Высветліць адносіны паміж ускоснай мовай і словам аўтара” (практыкаванне 224) і г.д. Для выяўлення спецыфікі словазлучэнняў і некаторых складаных сінтаксічных канструкцый беларускай мовы прыведзены беларускія тэксты для перакладу на рускую мову і рускія тэксты для перакладу на беларускую мову.

Вельмі папулярным быў і з’яўецца створаны Л.І.Бураком вучэбны дапаможнік для студэнтаў-завочнікаў універсітэтаў і педінстытутаў “Сучасная беларуская мова” (1974). Ён змяшчае тэарэтычныя звесткі па ўсіх раздзелах вучэбнага курса ў адпаведнасці з найноўшай на той час праграмай: лексікалогіі, фразеалогіі, лексікаграфіі і фразеаграфіі, фанетыкі, фаналогіі, арфаэпіі, графікі, арфаграфіі, словаўтварэння, марфалогіі, сінтаксіса і пунктуацыі. “Пры асвятленні розных пытанняў курса сучаснай беларускай мовы, – адзначае аўтар у “Прадмове”, – асноўная ўвага звяртаецца на сістэматызацыю моўных з’яў і іх інтэрпрэтацыю, што выпрацавалася і больш-менш трывала замацавалася ў лінгвістычнай навуцы. Праблематычныя палажэнні і дыскусійныя пытанні падаюцца ў той інтэрпрэтацыі, якая ўяўляецца найбольш абгрунтаванай і пераканаўчай” (с. 3–4). Паколькі пры невялікім аб’ёме дапаможніка нельга было ахапіць і дастаткова поўна раскрыць усе пытанні пералічаных раздзелаў, у канцы кожнага з іх прыведзены спіс асноўнай і дадатковай лінгвістычнай літаратуры, выкарыстанне якой, на думку аўтара, дае студэнтам-завочнікам магчымасць паглыбіць свае тэарэтычныя веды і лепш падрыхтавацца да выканання кантрольных, курсавых і дыпломных работ.

У 1985 г. гэты вучэбны дапаможнік выйшаў другім выданнем з папраўкамі і дапаўненнямі. Так, у параграф “Асноўныя слоўнікі беларускай мовы” былі ўнесены звесткі пра новыя лексікаграфічныя працы: “Фразеалагічны слоўнік” (1973) Н.В. Гаўрош, І.Я. Лепешава і Ф.М. Янкоўскага, “Марфемны слоўнік беларускай мовы” (1975) А.М. Бардовіча і Л.М. Шакуна, тры першыя выпускі “Частотнага слоўніка беларускай мовы” (1976, 1979, 1982) Н.С. Мажэйкі і А.Я. Супруна, першыя выпускі “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” (1978–1980) і “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” (1982–1983). Аўтар значна пашырыў спісы асноўнай і дадатковай лінгвістычнай літаратуры пасля ўсіх раздзелаў кнігі. Напрыклад, калі ў першым выданні спіс дадатковай літаратуры да раздзела “Сінтаксіс” налічваў толькі 5 назваў, то ў другім выданні – 12.

Больш поўна і шырока праграмныя тэмы курса сучаснай беларускай мовы выкладзены Л.І. Бураком у яго вучэбным дапаможніку “Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс і пунктуацыя” (1987), дапушчаным Міністэрствам вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі БССР для студэнтаў філалагіч-

ных факультэтаў універсітэтаў. Як адзначана ў загаловаўку, у ім асветлены не ўсе раздзелы праграмы курса, а толькі сінтаксіс і пунктуацыя.

Л.І. Бурак з'яўляецца сааўтарам двух практычных дапаможнікаў па сучаснай беларускай мове для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў рэспублікі – “Сучасная беларуская мова: Практычныя заняткі” (1989) і “Сучасная беларуская мова. Арфаграфія і пунктуацыя: Практыкум” (1993).

Падчас работы ў Інстытуце мовазнаўства імя Я.Коласа Акадэміі навук БССР Л.І. Бурак удзельнічаў у распрацоўцы ўсіх планавых даследчых тэм сектара сучаснай беларускай мовы і культуры маўлення, быў сааўтарам падручніка “Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс” (1959), двухтомнай акадэмічнай “Граматыкі беларускай мовы” (т. 1, 1962; т. 2, 1966), нарматыўнага даведніка “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987).

Л.І. Бураком апублікавана многа артыкулаў па сінтаксісу, у якіх асвятляюцца розныя актуальныя пытанні: фармальная, семантычная і камунікатывная арганізацыя сказаў і звышказавых адзінстваў, віды і сродкі сінтаксічнай сувязі, сінтаксічныя асаблівасці мовы твораў беларускіх пісьменнікаў-класікаў. Асаблівай увагі заслугоўваюць такія: “Граматычная прырода складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі” (1856), “Класіфікацыя і асноўныя асаблівасці складаназлучаных сказаў са злучальнай сувяззю” (1958), “Далучальныя канструкцыі ў творах Кандрата Крапівы” (1972), “Структура камбінаваных складаных сказаў” (1976), “Бяззлучнікавае разгортванне прэдыкатыўных адзінак” (1977), “Аб структуры складанага сінтаксічнага цэлага” (1978), “Стылістычная дыферэнцыяцыя некаторых канструкцый сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (1981), “Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Я.Коласа “Новая зямля” (1981), “Функцыянальныя аналагі сказаў у драматычных творах Я.Купалы” (1982), “Сінтаксічная аднароднасць як вынік структурнага ўскладнення сказа” (1984), “Бяззлучнікавае паясненне прэдыкатыўных адзінак” (1987), “Мадальныя словы як адзін са сродкаў сінтаксічнай сувязі” (1990).

Л.І.Бурак унёс немалы ўклад у падрыхтоўку навуковых кадраў: кіраваў аспірантамі, з'яўляўся членам спецыялізаваных саветаў па абароне доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый па мовазнаўству і методыцы выкладання моў пры БДУ і МДПУ, пры абаронах часта выступаў у якасці першага афіцыйнага апанента. Ён вёў вялікую грамадскую работу: на працягу некалькіх гадоў узначальваў рэспубліканскае метадычнае аб'яднанне выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў, быў старшынёй рэспубліканскай конкурснай камісіі па разгляду студэнцкіх навуковых работ, кансультаваў стажораў з універсітэтаў Беларусі, Польшчы, Германіі.

Пленная выкладчыцкая і навуковая дзейнасць Л.І.Бурака адзначана прысваеннем яму звання “Заслужаны работнік народнай адукацыі Беларусі” (1990), медалём “Ветэран працы”, некалькімі ганаровымі граматамі міністэрстваў і рэктарата ўніверсітэта.

¹ Красней В. Адрасуецца мовазнаўцам // Настаўніцкая газета. 1971. 6 лютага.

А.У. МІХАЙЛАВА

ПАРАУНАЛЬНЫ АНАЛІЗ СУБ'ЕКТАЎ ПРЫ ДЗЕЯСЛОВАХ СМЯЯЦЦА І ПЛАКАЦЬ У ВЕРШАХ Я. КОЛАСА І Я. КУПАЛЫ

Методыку вертыкальных сінтаксічных палёў (ВСП), распрацаваную С.М. Прохаравай, мы ўжо прымянялі для даследавання дзеясловаў смеяться/смяяцца і плакать/плакаць і некаторых груп суб'ектаў пры іх у паэтычных рускай і беларускай мовах¹. У гэтым артыкуле вызначаюцца ад-

ценні значэння, якія надаюцца разнастайным суб'ектам у спалучэнні з дзеясловамі смяяцца, плакаць і іх сінонімамі ў вершах Я. Коласа і Я. Купалы.

У паэтычнай мове магчымасці набыцця новых значэнняў у дзеясловаў і назоўнікаў з яўляюцца больш шырокімі, чым у кадыфікаванай. Гэта тлумачыцца тым, што паэтычная мова – асаблівая разнавіднасць мовы. Паэтычная мова адрозніваецца ад кадыфікаванай мовы перш за ўсё характарам актанта першага (A_1) – суб'екта дзеяння. У кадыфікаванай мове суб'ектам пры дзеясловах смяяцца і плакаць можа быць толькі чалавек, тады як у паэтычнай мове ролю A_1 пры названых дзеясловах выконваюць назвы людзей, дэманічных істот, з яў прыроды, раслін і г.д.

Разгледзім спачатку выпадкі, калі ў якасці суб'ектаў пры дзеясловах смяяцца і плакаць выступаюць назоўнікі (або займеннікі), якія абазначаюць чалавека.

Дзеясловы смяяцца і плакаць з яўляюцца канцэптуальнымі, паколькі яны называюць здольнасці, якія належаць толькі чалавеку. С.М. Прохарава адзначае: «У вялікай ступені характарызуюць чалавека канцэптуальныя дзеясловы, бо чалавек пазнаецца па справах яго». Яна лічыць, што такія іпастасі чалавека, як «...homo sapiens, homo faber “чалавек, які стварае”, homo ludens “чалавек, які гуляе” і інш., з яўляюцца ўніверсальнымі канцэптамі»⁴. На яе думку, ВСП могуць быць канцэптуальнымі, г. зн. такімі, якія адлюстроўваюць канцэптуальныя змяненні не толькі ў семантыцы дзеяслова, але і ў канцэптуалізацыі чалавека⁵. Даследуемыя дзеясловы канцэптуалізуюць іпастасі: homo ridens «чалавек, які смяецца» і homo lacrimans «чалавек, які плача».

«Чалавек, які смяецца» ў паэтычных светах разглядаемых аўтараў ператвараецца ў «чалавека, які радуецца» («Засмейся, маршчыны разгладзь // Ды сілы, здароўя займі яшчэ, дружа!» [Я. Колас, т.2, с.435], «Смяемся з маім нашым разам // І весялімся грамадой» [Я. Купала, т.4, с.313]), у «чалавека, які насміхаецца (здэкваецца)» («Аж народ з яго смяецца» [Я. Колас, т.1, с.362], «Што з вашых белаў так кожны смяецца» [Я. Купала, т.1, с.200]). У ідыястылі Я. Коласа, акрамя радасці і жадання насміхацца, прычынай смеху з яўляецца выяўленне перамогі над горам [т.1, с.402]. У Я. Купалы «чалавек, які смяецца» становіцца «чалавекам, які пакутуе» («Смейся!.. Лепш вось старайся ты з катом здружыць, // Калі горшых не хочаш пут меці» [т.3, с.291]).

«Чалавек, які плача» ў вершах Я. Коласа і Я. Купалы плача ад гора («Сестры плачунь горка // Буйнымі слязамі: // «Ой, Рыгор, Рыгорка! // Што зрабіў ты з намі?» [Я. Колас, т.1, с.97], «І толькі плакаць хочацца // Над гэтымі ахвярамі, // Над гэтым краем змучаным, // Над гэтымі цяжарамі» [Я. Купала, т.1, с.259]), ад жалю («Плача па ёй мілы, // Жаль яго вялікі...» [Я. Колас, т.1, с.228], «Аж заплачаш душой, // Жаль ахопе такі!» [Я. Купала, т.1, с.31]). У ідыястылі Я. Купалы прычынай плачу з'яўляецца, акрамя таго, разлука з Радзімай («Я, капі б з ёй разлучыўся, // Плакаў з усіх сіл...» [т.1, с.253]). Ва ўсіх прыведзеных прыкладах прадстаўлена іпастась «чалавек, які пакутуе». У абодвух паэтаў «чалавек, які плача» становіцца «чалавекам інтэлектуальным», аб чым сведчыць з яўленне пры дзеяслове плакаць дэлібератыўнага аб'екта («Аб доме тым ніхто з нас не заплача...» [Я. Колас, т.2, с.267], «— Гэта маш. маці плача // Над сынамі, не іначай, // Што яе ў зямлю схавалі, // А сябе ў палон аддалі...» [Я. Купала, т.3, с.256]). У паэтычных тэкстах Я. Купалы «чалавек, які плача» можа быць таксама «чалавекам, які радуецца» («Аж з радасці сват мой чунь-чунь не заплача!...» [т.2, с.23]), «чалавекам, які спачувае» («Бедны люд... так бы, здаецца, // Плакаў разам з ім» [т.1, с.253]), «чалавекам, які перадае інфармацыю» [т.1, с.44].

Такім чынам, у вершах Я. Купалы, у адрозненне ад вершаў Я. Коласа, іпастасі «чалавек, які смяецца» і «чалавек, які плача» збліжаюцца, паколькі «чалавек, які смяецца» ператвараецца ў «чалавека, які радуецца», а «чалавек, які плача» – у «чалавека, які пакутуе».

Значэнне чалавека, які смяецца ці плача, захоўваецца і ў тым выпадку, калі дзейнікамі пры дзеясловах смяяцца і плакаць з яўляюцца назвы розных частак цела чалавека (сэрца, вочы і г.д.), яго душы і г.д. Назоўнікі душа і сэрца звычайна замяняюць чалавека, а назоўнік вочы – чалавека, які смяецца ці плача. На думку многіх лінгвістаў⁶, найбольш блізка да чалавека суб ект душа: «Я глядзеў – душа ж па волі // Плакала і млела» [Я. Колас, т.1, с.269], «Душа мне і шэпча, і плача: // Адзін ты, адзін, небарача!» [Я. Купала, т.1, с.44]. Адзін і той жа суб ект (вочы) у залежнасці ад кантэксту можа набываць у паэтычным свеце Я. Купалы розныя значэнні. У вершы «Заклятая кветка» смех вачэй страшны, дэманічны: «Тых радасцю вочы смяюцца, // Тым зрэнкі крывёй заліло...» [т.2, с.100], а ў кантэксце верша «Думы маркотныя» плач вачэй выяўляе пакуты чалавека: «Думы маркотныя, // Думы гаротныя, // Труціце быт мой сірочы, // Смех стогнам крыецца, // І ў сэрцы ныецца, // І плачучь жаласна вочы» [т.1, с.24]. У ідыястылі Я. Коласа вочы маюць толькі здольнасць плакаць [т.1, с.32].

Калі пры разглядаемых дзеясловах ужываюцца назвы дэманічных істот, з'яў прыроды, раслін і г.д., то ўтвараецца троп метафара-уваасабленне. Сутнасць гэтага тропу заключаецца ў тым уяўленні, што чалавек і прадметы складаюцца з бачнай абалонкі, за якой хаваецца нешта нематэрыяльнае⁷. Такім чынам, «...кожны прадмет у патэнцыі антрапаморфны»⁸, ён можа ўваасабляцца, у даным выпадку – атрымліваць здольнасць смяяцца ці здольнасць плакаць (або абедзве здольнасці адначасова).

У паэтычнай мове Я. Купалы, у адрозненне ад паэтычнай мовы Я. Коласа, многа дэманічных істот, якія смяюцца ці плачуць. Р.С. Бярозкін пісаў: «Рана праявілася своеасаблівая і для рамантызму характэрная цікавасць Купалы да ўзятага з міфалогіі і фальклору фантастычнага элементу, да форм народнай дэманалогіі»⁹. У ідыястылі Я. Купалы ўжываюцца назоўнікі, якія абазначаюць дэманічных істот: ведзьмы, чэроці – суб екты пры дзеясловах смяяцца (рагатаць) [т.1, с.61], русалкі – суб ект пры дзеяслове плакаць [т.3, с.304], а таксама назвы індывідуальна-аўтарскіх дэманічных істот. Гэта назоўнік звод, які займае пазіцыю А₁ пры дзеяслове рагатаць [т.3, с.33], назоўнік зволы – суб ект пры дзеяслове хіхатаць [т.4, с.23], назоўнік цёмнатворы, які знаходзіцца ў аналагічнай пазіцыі пры дзеяслове плакаць [т.3, с.81]. Усе дэманічныя істоты, акрамя русалак, у вершах Я. Купалы злыя і страшныя. Такім жа смехам, як і дэманічныя істоты, у паэтычных тэкстах Я. Купалы смяюцца некаторыя катэгорыі людзей ([мучыцель] «З ахвар сваіх ваўком смяецца...» [т.1, с.37]), расліны («Над намі сукамі шумбор рагатаў // Без памяці, дзіка...» [т.3, с.62]), з явы прыроды («Віхоры ў коміне хіхочуць – // Жудка без граніц» [т.1, с.188]).

Да рэалій прыроднага свету адносяцца дзень, ноч, неба, сонца, хмары, атмасферныя з явы (бура, вечер, віхор і інш.), рэкі і г.д. Суб екты, якія абазначаюць пералічаныя рэаліі, могуць валодаць як падобнымі рысамі ў паэтычных светах Я. Коласа і Я. Купалы (хмары), так і мець адрозненні (сонца, ноч).

Хмары ў абодвух разглядаемых паэтаў плачуць, спачуваюць чалавеку: «І заплачце хмаркі. // Дробнымі слязамі // Над мужычай нівай, // Над яго лугамі» [Я. Колас, т.1, с.238], «Ходзяць хмары чарадою // Над зямлёй, // Плачучь, плачучь нада мною // Сіратой...» [Я. Купала, т.2, с.145].

У вершы Я. Коласа «З Рабіндраната Тагора» ноч перадае паэту нейкую інфармацыю: «Ды то не мана, што і ночка нясмела // Мне ў радасці плача

бліскачай расой, // Што я аздабляю і золак сабой?» [т.2, с.21]. У вершы Я. Купалы «Мой дом» плач ночы загадкавы, таямнічы: «Мой дом – узмежных зёлак восці, // З сухой асінаю курган, // Дзе тлеюць прадзедавы косці, // Дзе плача ночка ды туман» [т.2, с.172], а ў вершы «Хохлік» смех ночы (як і плач сонца) мае дэманічнае адценне: «Хохлік грае, ведзьма скача, // Ноч смяецца, сонца плача...» [т.3, с.23].

Смех сонца ў ідыястылі Я. Коласа выяўляе весялосць, бадзёрасць: «Заспакойся ж, мой брат, і глядзі весялей, // Бо смяецца ўжо сонца ў палях!» [т.2, с.14], а ў ідыястылі Я. Купалы смех сонца нясе пагібель, мае жудасны характар: «Сонца смяецца, як змей» [т.3, с.71].

Асаблівае месца ў паэтычных светах Я. Коласа і Я. Купалы займае вобраз ветру. Плач ветру з яўляецца сумным, часам страшным, ён суадносіцца з музыкай, напрыклад: «Праціўны вечер лез у вочы // І плачам пев. як дзіцяне...» [Я. Купала, т.3, с.126]. У Я. Коласа плач ветру параўноўваецца са спевамі і музыкай наступнымі спосабамі: 1) пры дапамозе творнага параўнальнага: [вечер] «Над кім ты смуткуеш глухім прычытаннем, // Надгробнаю песняю плачаш ў платах?» [т.1, с.325], 2) шляхам выкарыстання назойніка песня: «Плачучь ветры над магілай, // З песняй нуднай і пастылай // Пралятаючы удаль» [т.1, с.104]; назойніка песні ў спалучэнні з дзеясловам спяваць: «Будучь ветры за вугламі // Выць, і плакаць, і стагнаць, // А ў той вечар доўгі, цёмны – // Песні ў коміне спяваць» [т.1, с.52], 3) пры дапамозе назойніка музыка. «Вее вечер, свішча ў коміне, // Горка плача, надрываецца, // І цяпер мне тая музыка, // Як жывая, ўспамінаецца» [т.1, с.110], 4) шляхам выкарыстання дзеясловаў плакаць і спяваць у радзе аднародных членаў: [вечер] «То заплача, заспявае, // То па стрэсе прабяжыць» [т.1, с.23]. У ідыястылі Я. Коласа вечер можа спачуваць людзям («Сумна вечер плакаць стане // Над будынкам мужыкоў» [т.1, с.144]), а можа насміхацца над імі ([вечер] «То сярдзіта ў дзверы стукнеш, // Злосна засмяешся...» [т.1, с.68]). Я. Купала ў вершы «Хай жа вам так не здаецца...» параўноўвае вечер з маці: [буйны вечер] «І галосіць, і заводзе, // Плача, як па дзетках маці...» [т.1, с.94], а ў вершы «Восень» – з ведзьмай: «Вечер заводзіць нябожчыцкім голасам, // Вые, рагоча, як ведзьма сама» [т.3, с. 173].

Суб екты-распіны ў вершах абодвух аўтараў абменьваюцца інфармацыяй з чалавекам. У Я. Коласа дуб звяртаецца да чалавека і смяецца: «Мне смяецца постаць луба...» [т.2, с.379], а ў Я. Купалы вольха скардзіцца чалавеку на свой лёс пры дапамозе плачу: «Вольха плача далей, // Плача чалавек: // – Ты жывеш, як хочаш, – // Я марнею ў здзеку» [т.3, с.218].

У якасці суб ектаў пры дзеясловах смяецца, плакаць (і іх сінонімах) у паэтычнай мове Я. Коласа і Я. Купалы ўжываюцца розныя назойнікі, якія абазначаюць тое, што зроблена чалавекам. Дзеяслоў плакаць у спалучэнні з такімі назойнікамі набывае наступныя значэнні, напрыклад: 1) 'выяўленне душэўна-эмацыянальнага стану аўтара': «Занядужаў сам ці жонка, – // Плача бедная скарбонка: // Groш астатні дастаеш» [Я. Колас, т.1, с. 321], 2) 'перадача гуку': «Плачучь, жаляцца спрасоння // Гуспі-самаграі...» [Я. Купала, т.2, с.235].

В.У. Вінаградаў¹⁰, Б.А. Ларын¹¹, Б.М. Эйхенбаўм¹² і іншыя даследчыкі адзначалі, што ў паэтычнай мове слова атрымлівае дадатковыя адценні значэння. Такія адценні набываюць і назойнікі-суб екты ў спалучэнні з дзеясловамі смяецца, плакаць (і іх сінонімамі). Праведзенае даследаванне суб ектаў у вершах Я. Коласа і Я. Купалы даказвае, што з дапамогай метадыкі ВСП магчыма выявіць не толькі змены значэнняў дзеясловаў, але і ўдзел дзеяслова ў намінацыі іншых часцін мовы.

¹ Міхайлава А. У. Вертыкальныя сінтаксічныя палі дзеясловаў *смяцца* і *плакаць* у рускай і беларускай паэзіі // Веснік БДУ. Сер.4. 1996. №3. С.32–34; Яна ж. Праблема канструявання дэна-тата ў мове «магчымых светаў»: назоўнік *русалка* ў вершах В. Брусава, М. Багдановіча і Я. Купалы // Веснік БДУ. Сер.4. 1997. №3. С.36–39; Яна ж. Аналіз дзеясловаў «смяяться» і «плакать» у па-этычнай мове А. Блока і В. Брусава з дапамогай тэорыі вертыкальных сінтаксічных лалёў // Веснік БДУ. Сер.4. 1998. №2. С.50–53.

² Колас Я. Поўны збор твораў: У 14 т. Мн., 1972–1978. Т.1, 2; Купала Я. Збор твораў: У 7 т. Мн., 1972–1976. Т.1–4. Далейшыя спасылкі на гэтыя выданні даюцца ў тэксе артыкула з аба-значэннем у дужках прозвішча аўтара (пры неабходнасці), нумароў тома і старонкі.

Прохорова С. М. Русские концептуальные глаголы *играть*, *гулять* в зеркале белорус-ских // Вестник МГЛУ. Сер.1. 1997. №2. С. 88.

Прохорова С. М. Концептуализация динамического мира // Когнитивная лингвистика кон-ца XX века: Материалы Междунар. науч. конф.: В 3ч., Минск, 7–9 октября 1997г. Мн., 1997. Ч.І. С. 76.

⁵ Там жа. С. 78.

⁶ Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. Учебное пособие. М., 1997. С.157–158; Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. М., 1978. С.38.

⁷ Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов: Этнографический очерк. Репринтное издание. Мн., 1995. С. 45.

⁸ Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936. С. 234.

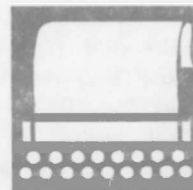
⁹ Бярозкін Р. С. Звенні. Творчая індывідуальнасць і ўзаемадзеянне літаратур. Мн., 1976. С. 81.

¹⁰ Виноградов В. В. О языке художественной прозы. М., 1980. С. 39.

¹¹ Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя. Л., 1974. С. 36.

¹² Эйхенбаум Б. М. О поэзии. Л., 1969. С. 132.

Журналістыка

В.І. ДУБОВІК

РЭГІЯНАЛЬНАЯ ПРЭСА БЕЛАРУСІ: ПРАБЛЕМЫ І МЕРКАВАННІ

У нас налічваецца 118 раённых (аб'яднаных), 9 абласных (6 старых, існуючых даўно, і 3 новыя, створаныя за апошнія 10 гадоў), 9 гарадскіх (у абласцях) газет ды вялікая колькасць іншых мясцовых выданняў. (Дакладнага ліку такіх выданняў няма, бо яны то ўзнікаюць, то знікаюць, а некаторыя, бывае, мяняюць свой статус). Гэты друк, як, зрэшты, і цэнтральны (рэспубліканскі), вельмі неаднародны. Тут і грамадска-палітычныя, і культуралагічныя, і дэтэктыўна-забаўляльныя выданні, разлічаныя на самага шырокага чытача. Тут і “дзелавыя” (камерцыйныя), рэкламна-інфармацыйныя і рэкламна-даведачныя, спецыялізаваныя і змешаныя выпускі, прызначаныя для банкаўскіх работнікаў, бухгалтараў, бізнесменаў і камерсантаў, для дырэктарскіх кабінетаў і офісаў, якія цікавяцца аптовым, дробнааптовым і рознічным гандлем, а таксама сферай паслуг. Тут і іншыя разнавіднасці. Заснавальнікамі іх выступаюць і дзяржаўныя і недзяржаўныя структуры, проста заможныя асобы. Гэта абумовіла падзел іх на два гістарычныя тыпы: 1) дзяржаўная перыёдыка, да якой адносяцца старыя, “традыцыйныя” выданні, што фінансуюцца, поўнасю ці часткова, і кантралююцца органамі мясцовага самакіравання сумесна з рэдакцыямі або без іх, і 2) так званая “свабодная” (“незалежная”) перыёдыка, да якой адносяцца новыя, што ўзніклі ўжо ў постсавецкі час, выданні, уладальнікамі і распарадчыкамі якіх з'яўляюцца ўсемагчымыя асацыяцыі людзей, свецкія і рэлігійныя арганізацыі, калектывы рэдакцый сумесна з кааператывамі, фірмамі і прадпрыемствамі, а таксама асобныя грамадзяне, падкантрольныя толькі Праву. Гэтыя другога тыпу выданні правільней было б называць “недзяржаўнымі”, бо, па-першае, так называюцца іх заснавальнікі, а па-другое, іх “свабода” (“незалежнасць”) – міф: калі разгледзець іх сярод другіх падобных з яў рэчаіснасці і як мага грунтоўней, а іменна – у юрыдычным, сацыяльна-гістарычным і эканамічным аспектах, то яны акажуцца ці чыей-то служанкай, ці чыей-то ўтрыманкай.

Такое багацце друкаванай прадукцыі суадносіцца з прынцыпамі дэмакратызму і разумнага плюралізму, якія выключаюць аднаасобную, непадзельную манопалізацыю “чытацкага рынку”. Яно адпавядае літары і духу Закона аб сродках масавай інфармацыі, які дазваляе займацца выдавецкай справай усім і кожнаму, хто абавязваецца не парушаць канстытуцыйныя правы чалавека, у тым ліку і адміністрацыйным органам, але не дазваляе апошнім умешвацца ў штодзённую, руцінную работу рэдакцый (яны павінны валодаць абсалютнай аўтаноміяй, зусім самастойна выконваючы свае функцыі). Дарэчы, гэты Закон гарантуе абарону ад палітычнага, эканамічнага і любога іншага прыцяснення нават апазіцыйным СМІ.

Забараніць дзяржаве выступаць заснавальнікам газет і часопісаў – справядліва з пункту гледжання высокаразвітай цывілізаванай краіны: улада не абавязана ўтрымліваць прэсу. Але мы жывем у пераходны перыяд, калі многія выданні па розных прычынах не могуць быць рэнтабельнымі і ніхто, апроча дзяржавы, падтрымаць іх не захоча, асабліва калі яны не абяцаюць неадкладнай палітычнай і эканамічнай выгады, калі вельмі патрэбна па-клапаціцца аб тым, каб яны сталі больш даступнымі для народа, які пазбаўлены магчымасці купляць іх ці падпісвацца на іх па рэальнай рыначнай цане (не так многа ў правінцыі багатых людзей, якія могуць набываць дарагую газету). Зразумела, датацыі, крэдыты, субсідыі і г.д. – палка з двума канцамі: з аднаго боку, без іх выданню цяжка выжыць, а з другога – з імі яно лёгка падпадае пад уплыў, які вызначае яго пазіцыю, карэкціруе публікуемыя матэрыялы. Такое аб'ектыўнае становішча дзяржаўнай прэсы – быць паміж молатам (уладай) і кавадлам (грамадствам), і нікуды ад гэтага не дзенешся. Таму сёй-той лічыць, што ад яе трэба адмовіцца, пакінуўшы адзін прыватны друк. Але ў цяперашняй Беларусі з яе нетрывалай і нестабільнай эканомікай – няхай яна і сацыяльна арыентавана – гэта заўчасна. Нічога ганебнага няма ў тым, што адміністрацыя засноўвае і фінансуе газету або часопіс (плоціць-то ў канчатковым выніку і ў бюджэт, і за падпіску чытач!), а вось як іх выпускаць – прывілея ўжо самсй рэдакцыі; дарэчы, за ёю захоўваецца і права крытыкаваць свайго заснавальніка. Другая справа, што тут перавагу могуць атрымоўваць выданні ангажаваныя блізкія па асабістых сувязях і прыхільнасцях. І яшчэ: “датацыйны” друк, як правіла, вельмі марудна, нібы нехаця асвойвае свабоду творчасці, нават урэзаную і куртатую, а дзесьці і працягвае цвёрда трымацца выпрабаваных кансерватыўных догмаў, працаваць па-даўнейшаму (пасля татальных забарон, выдавочна, адразу цяжка прызнаць і прыняць неабмежаванае права журналіста пісаць пра ўсё, што хочаш, пісаць жыва, ацэньваць факты адпаведным чынам).

Што датычыцца “недзяржаўнага” друку, то ён проста-такі асуджаны на няроўную канкурэнтную барацьбу з друкам, які існуе на грошы дзяржавы (падаткаплацельшчыкаў), і ў большасці сваёй – як той, які прытрымліваецца палітычнага нейтралітэту і лаяльнасці паводзін, так і той, які знаходзіцца ў канструктыўнай апазіцыі да ўлад – заслугоўвае ўвагі. Па-першае, ён разам з дзяржаўным друкам актыўна ўдзельнічае ў фарміраванні адзінай інфармацыйнай прасторы, так неабходнай для нармальнага функцыянавання дэмакратычнага ладу і ўсіх яго сацыяльных інстытутаў. Па-другое, ён прадастаўляе дадатковыя рабочыя месцы нашым жа людзям. Скажу болей: яго страта азначала б страту свабоды слова і галоснасці, мы пазбавіліся б унікальнага інструменту вывучэння грамадскай думкі, гіганцкага поля збору поўных, апэратыўных і аб'ектыўных звестак для самых розных сацыялагічных даследаванняў. Аднак яго становішча ўскладняецца тым, што ўсе пытанні, “выкручвацца” з якіх і дзярждруку нялёгка, трэба вырашаць самастойна. Дзяржава ў асобе мясцовых Саветаў неяк самаўхілілася, адварнулася ад яго: ні табе крэдытаў, ні датацый, ні субсідый – ну, літаральна нічога! Больш таго, ва ўладарных структурах задаюць тон “дзеячы”, якія, гледзячы на ўсё гэта нібы здалёку, са званіцы пабочнага назіральніка, злараднічаюць: маўляў, перш чым пачынаць “сваю справу”, трэба было як мае быць падлічыць, якім капіталам валодаеш: ёсць значныя сумы – жыві, узбагачайся, няма іх – ты павінен ці разарыцца, ці спакойна памерці. Карацей, перад намі фінансава безабаронны, пакінуты на волю лесу друк! Тут міжвольна паўстае пытанне: ці павінны журналісты-“недзяржаўнікі” любіць і песціць сваю ўладу проста з элементарнай сумленнасці, толькі таму, што і яны – грамадзяне дадзенай краіны?

Такім чынам, у нашай практычнай журналістыцы не адбылося пакуль што карэнных змен ва ўзаемаадносінах з дзяржаўнай уладай. Хоць удзельная вага выданняў, якія залежаць ад яе, на першы погляд, зніжаецца, іх залежнасць толькі перайначваецца: замест палітычнай і ідэалагічнай цен-

зуры ўсталёўваецца не менш злавесная – эканамічная. Калі раней выкрэсліваліся словы, абзацы, артыкулы, то цяпер лад пагрозай закрыцця ці на мяжы смерці аказваюцца самі выданні. Так на 1 студзеня 2000 г. анулявана 261 пасведчанне аб рэгістрацыі, прычым большасць “нябожчыкаў” памерла яшчэ не нарадзіўшыся: выданні не пачыналі выходзіць у свет на працягу года, і амаль усе – з-за эканамічнай беднасці.

Нягледзячы ні на што, рэгіянальны друк жыве і выміраць не збіраецца. Наадварот, ён у сучасны момант, з прычыны перамяшчэння чытацкага і пакупніцкага інтарэсаў з цэнтральных (рэспубліканскіх) выданняў на мясцовыя, паступова набірае сілу. Справа ў тым, што гэтаму друку належыць першынство ў сістэме СМІ. Яго прыярытэт тлумачыцца многімі прычынамі: лакальнасцю і блізкасцю да людзей, да іх надзённых патрэб і жыццёвых клопатаў, дасведчанасцю і канкрэтнасцю, апэратыўнасцю ў інфармаванні, зручнымі ўмовамі распаўсюджвання, больш таннай (у параўнанні з сталічнымі выданнямі) падпіскай і розніцай; у ім лепей, эфектыўней вырашаюцца многія паліграфічныя, матэрыяльна-тэхнічныя, транспартныя, кадравыя, а значыць, і творчыя пытанні. Працаваць у такім друку – адно задавальненне: у рэгіёне адлегласці невялікія – усё пад бокам, усё побач, быццам знаходзішся ў цэнтры падзей, думак, настрояў; ведаеш свой “аб’ект”, яго сацыяльна-эканамічныя і культурныя абрысы, схему кіравання ім, характарыстыку палітычнай і грамадзянскай свядомасці насельніцтва, ведаеш запатрабаванні чытачоў і магчымасці карэспандэнтаў. Ведаеш усе хады і выходы – лягчэй заводзіць “сувязі” скрозь і ўсюды, пранікаць ва ўсе і ўсякія “тайны”, пралазіць ва ўсялякія “закулісы”. А гэта дазваляе біць у цэль і біць мэтанакіравана. Да таго ж уважліва бачыш дзеянне кожнага свайго слова...

Праўда, праблем сёння ў рэгіянальнай прэсе шмат. Дастаткова сказаць, што больш паловы выданняў стратныя. Па жорсткіх законах рынка, такія выданні павінны бязлітасна закрывацца. Па другіх жа, чалавечых, законах, яны ўпарта не робяць гэтага. “Афіцыйныя”, заснаваныя адміністрацыйнымі структурамі, трымаюцца ў асноўным на дзяржаўных уліваннях, а “масавыя”, нязменны арыбут розных партый і аб’яднанняў, кампаній і прыватных асоб – на грашовых (пераважна ў выглядзе амерыканскіх долараў), натуральных (пераважна ў выглядзе імпартаваў аргтэхнікі і офіснай мэблі), а таксама творчых (пераважна ў выглядзе спецвыпускаў і заказных матэрыялаў) падатках замежных “фондаў” і айчынных “сяброў” – спонсараў і мецэнатаў. Так, на перыферыі ні чытачы, ні пісьменнікі (журналісты), ні рэкламадаўцы ўтрымліваюць неафіцыйную газету пакуль што не могуць, і таму многія рэдакцыі заключаюць саўдзельніцкія кантракты з удачлівымі камерсантамі, што гандлююць электронікай, тэкстылем і іншым ходкім таварам або прымаюць разавыя дарункі, ахвяраванні (такія здзелкі ўслых не афішыруюцца). І толькі нямногія (рэнтабельныя) выратаўваюць сябе самі: хтосьці – за кошт дадатковай выдавецкай дзейнасці, хтосьці – за кошт платных аб’яў і рэкламы, а хтосьці – урэшце рэшт – за кошт адмовы ад падпіскі і двух- або трохкратнага павышэння рознічнай цаны. Сёння ўдача спадарожнічае толькі тым рэдакцыям, якія ўмеюць рабіць папулярную газету і рабіць “жывыя грошы”, ажыццяўляючы самастойную фінансавую дзейнасць.

Хаця з пераходам на электронную тэхналогію выпуск газет і часопісаў стаў таннейшым, іх сабекошт намнога знізіўся, аднак і зараз гэты працэс звязаны з сур’ёзнымі цяжкасцямі. У краіне няма айчынных пласцін, плёнак, фарбавальнікаў. Вельмі дэрэнна нават з дыктафонамі, магнітафонамі, дысплеямі, фотаапаратамі, хімікатамі і іншай “дробяззю”, якая часта адсутнічае ў дзяржфондзе; прасцейшая аўтаручка, стужка для пішучай машынкі – іншы раз тавар з разраду стратэгічных. Вельмі часта тарыфы на паліграфпаслугі ў 4–6 разоў вышэй за амерыканскія, дастаўка нумару газеты нярэдка каштуе больш, чым яго вытворчасць, а друкарні і пошта не перастаюць павышаць расцэнкі. Дэфіцыт – у паперы, яе дарагавізна прыводзіць да таго, што вялікі тыраж становіцца эканамічна нявыгадным. Ва ўсім адчу-

ваецца востры недахоп грошай, валюты. Спусташальны характар носяць падаткі: іх занадта многа – ад 13 да 17 назваў (падаходны, экалагічны, чарнобыльскі, сельскагаспадарчы, аўтадарожны, на дабаўленую вартасць, на прыбытак, на ўтрыманне дзіцячых дашкольных устаноў, на развіццё інфраструктуры горада і інш.), і яны празмерна вялікія – да 30% ад затрат, 20% ад даходаў (толькі мясцовыя падаткі, што складаюць 5% ад рэспубліканскіх, – гэта 30% ад прыбытку, што застаецца ў распараджэнні рэдакцыі).

Агульная бяда – кадравая. Няўмольна ідзе дэпрафесіяналізацыя і старэнне рэдапаратаў, а гэта адбываецца на ўзроўні журналісцкага майстэрства. Бывае нават, што ўзначальвае рэдакцыю не журналіст па адукацыі. Не хапае спецыялістаў па газетна-часопіснаму маркетынгу. Бывае, машыністка або карэктар перакваліфікоўваюцца ў аператара, але авалодваць новымі метадамі набору і вёрсткі не спяшаюцца. Ахвотна на гэту работу наймаюць маладога камп'ютаршчыка-праграміста, які аб асаблівасці дызайна ў журналістыцы амаль нічога не чуў. Галоўным рэдактарам іншы раз не хапае кампетэнтнасці, умення кіраваць у сучасных умовах – пісьменна распрацоўваць і рэалізоўваць канцэпцыю і фінансавую палітыку выдання з улікам рэальнага рынку.

Паўсюдна дае сябе адчуць сацыяльна-бытавая неўладкаванасць. У прыватнасці, рэдактар звычайна не можа прапанаваць сваім супрацоўнікам прыстойны аклад і неабходныя ўмовы для выканання прафесійных абавязкаў: утульны кабінет з тэлефонам і бібліятэчкай, аўтамабіль на выпадак камандзіроўкі, а тым больш – добраўпарадкаваную кватэру (творчы характар прафесіі пры гэтым чамусьці не ўлічваецца). Сацыяльная неабароненасць – адна з прычын цяжучасці кадраў: яны ўходзяць на больш прэстыжную і аплачваемую нежурналісцкую работу. Тут само сабой напрашваецца рытарычнае пытанне: а ці можа рэдактар патрэбаваць ад невялічкага, кангламератнага калектыва, увогуле невысокай кваліфікацыі, ды яшчэ церпечы і нястачы ва ўсім самым надзённым, пладатворнай работы на творчай ніве, ці можна чакаць у такім выпадку якасных (цікавых, глыбокіх і пісьменных) публікацый?

У парадку ілюстрацыі – некалькі слоў аб стане крытыкі на старонках гэтых выданняў. А яе альбо зусім няма, альбо яна, як правіла, безадрадна і таму неканструктыўная, паблажлівая, асабліва шануючая дамарослае “начальства”, былую “наменклатуру”. Нават нападаючы на адміністрацыйнае свавольства ў адносінах да малога і сярэдняга бізнесу, журналісты старанна шукаюць формулу згоды, часам ідуць на самае поўнае прымірэнне “бакоў”. Пры разборы канфліктных сітуацый увагу сканцэнтравваюць больш на выключнасці саміх падзей (з марнай дэталізацыяй), чым на ўскрыцці сапраўдных прычын і канкрэтных віноўнікаў “зла”. Увогуле, крытычныя матэрыялы, па сутнасці, нікога не крытыкуюць: дух пратэсту і абурэння кудысьці знік, выпарыўся. Усё больш ціхіх, стомленых, пакорных нараканняў на затрымку зарплат, ці крэдытавання агракомплекса, на недапастаўку дзіцячага харчавання ці збожжаўборачнай тэхнікі і г.д. Можа, таму многія з такіх выступленняў ігнаруюцца.

Нясмела разгортваюцца і зацікаўленыя дыскусіі і спрэчкі, аб шляхах палепшэння існуючага становішча. А калі, нарэшце, такія матэрыялы і паяўляюцца, то яны часта застаюцца без уласна рэдакцыйнай ацэнкі: апісваюцца факты без іх аналізу, абагульнення ці мастацкага асэнсавання. Прычым многія газеты актыўна падкрэсліваюць (звычайна ўнізе апошняй паласы), што думка аўтараў можа не супадаць з думкай рэдакцыі. Але ж ад такога “плюралізму” губляецца твар выдання і, як вынік, зніжаецца давер’е да яго чытача. Калі журналіст не выказвае сваёй пазіцыі, то ён малацікавы. Многія выданні сталі прэснымі, вялымі, нуднымі і напамінаюць нейкі гаспадарчы бюлетэнь ці палітычны плакат.

У заключэнне – аб перспектывах, аб тым, што, на мой погляд, вызначыць шляхі росту і развіцця рэгіянальнай прэсы. Прапаную на выбар наступныя дамінанты будучага:

1. Рэдакцыя сумесна з друкарняй стварае своеасаблівы “выдавецкі дом” (“участак”), які выпускае рэкламна-інфармацыйныя веснікі, календары, розныя кніжачкі і брашуркі – па заказе грамадскіх арганізацый, а таксама бланкі, афішы, “віншаванні” і “адрасы”, візіткі і этыкеткі – па заказе прадпрымальнікаў;

2. Рэдакцыя (у першую чаргу там, дзе яна аказваецца не ў стане разлічвацца з друкарняй, а адміністрацыя асабліва не турбуе сябе матэрыяльнымі клопатамі аб сваім выданні) набывае і ўстанаўлівае (за выгадны, беспрацэнтны крэдыт) сваю ўласную (сельскую) друкарню: камп’ютэр, мантажны стол, капіравальную раму, друкарскую машыну – або сучасны выдавецкі комплекс: 4 камп’ютэры, 2 рызографы, 1 відэакамеру, 2 прынтэры, 4 ліцэнзійныя праграмы, 1 факс-мадэм;

3. Рэдакцыя сумесна з вузлом сувязі стварае платную даведачную службу і па радыё адказвае на пытанні сваіх слухачоў, рыхтуе персанальныя перадачы, прысвечаныя цэлым калектывам ці асобным грамадзянам;

4. Рэдакцыя сумесна з фотаатэлье робіць за пэўную плату юбілейныя і выставачныя стэнды, а таксама альбомы, буклеты і іншыя матэрыялы і вырабы;

5. Рэдакцыя арганізоўвае альтэрнатыўнае ведамства падпіскі і дастаўкі: купляе кіёск, аўтамабіль (“каблучок”), мяшкі, наймае па кантракту 2–3 “кур’ераў” (паштальёнаў), – так падпіска становіцца больш даступнай, бо яе месца, час і тэрмін не абмяжоўваюцца (яна можа праводзіцца на ільготных умовах і нават у крэдыт), так грошы паступаюць на разліковы рахунак хутчэй, дастаўка значна паскараецца (рэгламентуецца толькі раніцай);

6. Рэдакцыя наладжвае самастойную дастаўку сваёй газеты падпісчыкам сіламі “кантрактнікаў”, а таксама аўтамабілістаў, дзетдомаўцаў, якія працуюць звычайна за каштоўныя прызы – у такім выпадку і сувязісты дабрэюць, яны згаджаюцца дзяліць выручку за падпіску папалам;

7. Рэдакцыя ўваходзіць (на паях, акцыях) у склад гасразліковага, эканамічна самастойнага міжраённага (рэгіянальнага) газетна-часопіснага канцэрна (трэста), які існуе на базе мясцовых выданняў і выдавецтваў, друкарняў, органаў распаўсюджвання і г.д., займаецца рэнтабельным бізнесам.

Такім чынам ці амаль так рэгіянальная прэса ўсё больш становіцца незалежнай ад палітычных і фінансавых структур (ад адміністрацыі, спонсара, рэкламадаўца) і ўрэшце рэшт набывае сапраўдную свабоду творчасці. А вырашыўшы гэтую глабальную праблему, можна брацца за другую, не менш важную, – кадравую. Абавязкова трэба дабіцца, каб рэдакцыі мелі ў сваім складзе работнікаў маладых, але прафесійна падрыхтаваных, якія валодаюць сумежнымі спецыяльнасцямі і гатовыя да ўзаемазамяняльнасці, а галоўнае – умеюць разважаць і пісаць хутка і добра. У рэгіёне перавага павінна аддавацца чалавеку, які можа і напісаць матэрыял, набраць свой тэкст і звярстаць паласу (скарыстоўваючы макеты-шаблоны). Відавочна, нядрэнна было б, калі б у абласцях, там, дзе для гэтага ёсць неабходныя прадпасылкі, паявіліся журналісцкія тэхнікумы (вучылішчы) ці дадатковыя адукацыйныя праграмы па асновах газетна-часопіснага маркетынга і дызайна на філалагічных факультэтах як дзяржаўных, так і камерцыйных вышэйшых навучальных устаноў. Саюз журналістаў і другія падобныя аб’яднанні могуць арганізаваць (таксама пры рэгіянальных ВНУ) кароткатэрміновыя і сярэнетэрміновыя курсы перападрыхтоўкі для пэўнай катэгорыі журналістаў: рэпарцёраў, рэкламістаў, “тэматыкаў”, работнікаў спецслужбаў і г.д. Усё гэта можа абярнуцца зніжэннем якасці адукацыі, аднак яе можна будзе павышаць за кошт лекцый і кансультацый вядучых мінскіх спецыялістаў праз сучасныя сродкі электроннай сувязі. Адначасова можна

падумаць і аб мадэлях выпускаў. Вельмі перспектыўным бачыцца штотыднёвік з бязмежна шырокай тэматыкай: дзелавое жыццё, палітыка, эканоміка, забавы, адпачынак, сямейнае чытанне, прыкладная рэклама. Такое выданне выконвае ролю не толькі інфарматара, але і памочніка, субяседніка, дарадчыка, псіхалага і г.д. Не выключана і штодзённая шоў-газета, якая працуе ярка, дынамічна, свабодна. Абласныя ж газеты са зменнымі палосамі для раёнаў – пад сумненнем. Реальнае права на існаванне, без сумнення, маюць міжабласныя і міжраённыя ("куставыя") газеты, якія абслугоўваюць усе суб'екты рынка. Што датычыцца "шматтыражак", то яны, па-першае, наўрад ці захаваюцца – хіба як прыналежнасць фірм і ўстаноў, а па-другое, іх. відавочна, трэба перайменаваць, бо яны ўжо не адказваюць сваёй ранейшай назве: выходзяць невялікімі тыражамі.

Магчымыя і другія варыянты. Ёсць над чым папрацаваць Дзяржкамтэту па друку і ўсім іншым зацікаўленым органам улады! Ды гэтая тэма прадстаўляе сабой і асаблівую навуковую значнасць.

Т.У. ПАДАЛЯК

НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ АСВЯТЛЕННЯ САЦЫЯЛЬНА-МАРАЛЬНЫХ ПЫТАННЯЎ ПЕРЫЯДЫЧНАГА ДРУКУ 90-х г. XX ст.

Ва ўмовах генерацыі новых палітыка-эканамічных гіпотэз, мадыфікацыі сацыяльна-культурных праграм, калі радыкальна пераасэнсоўваюцца традыцыйныя каштоўнасці і чалавек трапляе ў сітуацыю кардынальнага светапогляднага выбару, сродкі масавай інфармацыі (СМІ) правамерна разглядаць не толькі як механізм рэалізацыі асноўнай – інфарматыўнай – функцыі, але адначасова і як сродак духоўна-маральнага рэгулявання грамадства, дзейсны інструмент сацыялізацыі асобы. У гэтым аспекце дзейнасць прэсы можа быць эфектыўнай і адчувальнай толькі пры ўмове забеспячэння аўдыторыі аб'ектыўнай, праўдзівай, поўнай інфармацыяй – каб з дапамогай сумленнага, свабоднага публіцыстычнага слова чытачы маглі фарміраваць уласнае ўяўленне аб рэчаіснасці і магчымых перспектывах развіцця грамадства.

З сярэдзіны 80-х г. прэса выйшла на новы ўзровень распрацоўкі надзённых праблем рэчаіснасці, глыбокае публіцыстычнае асэнсаванне атрымалі разнастайныя пласты сацыяльна-эканамічнага, палітычнага, духоўнага жыцця грамадства. Аднак у пачатку 90-х г. на фоне прагрэсіўных тэндэнцый павышэння аператыўнасці і пашырэння інфармацыйнасці набіраюць моц крайнасці і перахлёсты. Узнікае праблема "шокавай журналісцкай тэрапіі": ледзь не ў кожным газетным нумары – звяржэнні былых куміраў, смакаванне ўсяго раней забароненага.

З ускладненнем эканамічнай, палітычнай, сацыяльна-маральнай сітуацыі на Беларусі ўсё большую актуальнасць набывае праблема адекватнасці прадмета адлюстравання (рэчаіснасці) у журналісцкім творы. Пры больш уважлівым і пільным вывучэнні журналісцкага працэсу можна прыйсці да высновы, што ў апошнія гады ўсё больш акрэслена прасочваецца тэндэнцыя адыходу публіцыстычнай думкі ад "злобы дня", ад аналізу нестабільнага стану грамадства, ад глыбокага сутнаснага погляду на прычыны, што вядуць да негатыўных вынікаў: ад эканамічнага банкруцтва грамадства да духоўнай дэградацыі асобы і грамадства.

Танальнасць публікацый многіх органаў інфармацыі ўсё больш збіваецца на танную сенсацыйнасць. Не выпадкова нават у вядучых рэспубліканскіх выданняў падае не толькі тыраж, але і ўзровень папулярнасці, рэйтынг. Можна пагадзіцца з даследчыкам А. Чычаноўскім: чытачы сапраўды "згаладаліся не толькі па праўдзівай, але і па "раскаванай" інфармацыі", аднак сенсацыйнасць дзеля шоку, работа выключна на патрэбу дня, па прынцыпу

"чаго пажадаеце?" ніколі не былі перспектыўнымі для прэсы, бо ператвара-лі яе ў службу абывацеля.

Сенсацыя (ад лац "пачуццё, адчуванне") – моцнае ўражанне ад якой-не-будзь падзеі; паведамленне, што выклікае ўсеагульную цікавасць, уз-буджэнне. Арыентацыя на сенсацийнасць стала няпісаным правілам не толькі для малатыражных недзяржаўных газет забаўляльнага накірунку, але і для рэспэктабельных цэнтральных выданняў краіны. Рубрыкі "Сенса-цыя", "Скандал" – частыя госці на старонках "Народнай газеты", "Советской Белоруссии", "Звязды". Аднак ці няма "згушчэння фарбаў", а значыць, на-колькі аб'ектыўна адлюстроўваецца той ці іншы факт рэчаіснасці ў сродках масавай інфармацыі? Даследчык С. Рошчын справядліва адзначае, што "паміж сенсацийнасцю і эмацыянальнасцю сувязь вельмі блізкая. Любое важнае паведамленне, нарыс, артыкул, якія закранаюць інтарэсы грамадст-ва і людзей, павінны мець пэўную эмацыянальную афарбоўку, г. зн. эле-мент здаровай, нармальнай сенсацийнасці. Пытанне толькі ў тым, каб са-праўднае пачуццё не падмянялася падробкай"². Як сведчыць газетная прак-тыка, некаторыя журналісты ўзялі на ўзбраенне немудрагелісты бульварны прынцып: сапраўдны ас журналістыкі не толькі шукае сенсацыю, але і ства-рае яе. Яркі прыклад – інфармацыя газеты "Вечерний Брест" пра быццам бы знойдзены скарб Напалеона. У канцы снежня 1994 г. агенцтва РІД, не абцяжарваючы сябе праверкай фактаў, распаўсюдзіла гэтую "навіну" па рэспубліканскіх выданнях. Але ўжо 10–12 студзеня 1995 г. беларускія газе-ты апублікавалі заметку карэспандэнта агенцтва "Белінфарм" І. Куксы пра механізм стварэння недакладнай інфармацыі «"Скарб Напалеона, знойдзе-ны" "Вечерним Брестом"». Адметна, што скарб Напалеона – адна з шану-емых тэм журналістаў, падкіх на сенсацыю: у сярэдзіне 1997 г. у друку зноў папаўзлі чуткі пра знойдзены скарб³.

Адышла хваля гучных выкрыванняў, зрывання "ўсіх і ўсялякіх масак", аўтаматычнага, часта бяздумнага змянення "плюсаў" на "мінусы"; спала пе-на шокавай тэрапіі некалі забароненых тэм, – неабходна пераходзіць ад развясняння мінулага да асэнсавання сучаснасці, узважанага аналізу новых фетышаў і лозунгаў. Аднак гэта адбываецца даўка не заўсёды, журналіс-тыка зноў ідзе па шляху найменшага супраціўлення – захоўваючы па інер-цыі нецягпымасць да іншадумства, гранічную катэгарычнасць меркаванняў. Адметна, што пад выглядам крытыкі сучаснага грамадства адбываецца дэвальвацыя агульначалавечых каштоўнасцей: прэса не столькі адлюст-роўвае, колькі прапагандуе ідэалы кшталту "ўсё дазволена". Штодзённая журналісцкая мітуслівасць паступова выцясняе са свядомасці чытача адчу-ванне трагічнасці таго, што адбываецца навокал.

З'явілася новая кан'юнктура, пад якую з гатоўнасцю падладжваюцца не-каторыя журналісты і перыядычныя выданні. Шмат увагі СМІ ўдзяляюць станаўленню рыначных структур, развіццю бізнесу, прадпрымальніцтва, прычым "рыначныя" заклікі гучаць гэтак жа надакучліва, як некалі раней – камуністычныя. Мы мяркуем, што публікацыі ў пераважнай большасці ха-рактарызуюцца ўра-інтанацыяй: насаджэнне культу грошай, нажывы, уз-мацненне сацыяльнай дыферэнцыяцыі грамадства, рост адчужэння паміж людзьмі не выклікае насцярожанасці журналістаў, якія спецыялізуюцца па гэтых пытаннях. Хаця статыстыка сведчыць: толькі за 1995 г. беспрацоўе ў краіне вырасла на 35 працэнтаў, сярэдні ўзрост беспрацоўнага – 32 гады. "Адзначаецца павелічэнне колькасці беспрацоўных мужчын, моладзі да 25 гадоў і асоб ва ўзросце 41–50 гадоў", – інфармуе газета "Знамя юности" 9 лютага 1996 г. Вось нагода не толькі для роздуму, але і для публіцыстыч-нага доследу: якія шукаюцца шляхі, каб прадаставіць чалавеку магчымасць зарабіць на кавалак хлеба, не штурхаць яго на сцежку злачыннасці. Аднак самае большае, што прадпрымаюць журналісты, – гутараць з "адказнымі" асобамі, якія з аптымізмам раскажваюць "аб зробленым" і дзеляцца планами на будучае. Затое натхнёна і ахвотна распавядаюць карэспандэнты аб дзейнасці банкаў, прыватных фірмаў і прадпрыемстваў – складаецца

ўражанне, што Беларусь ператварылася ў філіял Швейцарыі. Захапляльныя нарысы прысвячаюцца прадпрымальнікам і бізнесменам, гэтыя "героі часу" малююцца самымі сакавітымі фарбамі. У сувязі з гэтым дарэчы будзе ўзгадаць меркаванне акадэміка М. Амосава, выказанае ў "Літаратурнай газете" 7 лістапада 1990 г.: "Надзея чалавецтва – эканамічны прагрэс. Размовы аб прымаце "духоўнасці" над "матэрыялізмам", "спажывецтвам" – нерэальныя. Канешне, чалавек скупы і эгаістычны, але калі ён сыты, дастаткова адукаваны, мае цікавую работу, то не будзе глухім да пакутаў бліжніх і будучага планеты". На нашу думку, меркаванне спрэчнае: "скупы і эгаістычны" чалавек наўрад ці стане дбаць пра будучыню планеты. А прадпрымальнасць, заснаваная на грэбаванні маральнасцю, прынясе нашаму грамадству, нашаму народу яшчэ больш страшныя бедствы, чым зведаныя дагэтуль. Вельмі бянтэжыць пасыл: спачатку разбагацеем, а потым будзем маралістамі і альтруістамі. Калі ўсё прадаецца і няма нічога святога, у небяспецы не можа адчуваць сябе ніхто.

На фоне вялікіх газетных матэрыялаў пра багатых, удачлівых "новых беларусаў" амаль непрыкметнымі застаюцца маленькія заметкі аб небяспецы, што цягне за сабой эканамічны хаос і рыначнае бязмежжа ў краіне. У рэспубліцы з кожным годам расце колькасць самазабойстваў. Як паказваюць пракурорскія праверкі, асноўныя прычыны трагедыі такія: канфлікт з блізкімі, цяжкае матэрыяльнае становішча, беспрацоўе, немагчымасць аддаць даўгі. У матэрыяле "Над безданню. Устрымайцеся ад дарэмнага. Самазабойства як сродак пратэсту няма каму пачуць", змешчаным у "Народнай газеце" 30 студзеня 1996 г., журналіст В. Сарычаў адзначае: "Сіндром суіцыду на рабочым месцы працягвае трагічнае шэсце па рэспубліцы. Яшчэ свежыя ў памяці гомельскі і брэсцкі выпадкі, калі рабочыя накладвалі на сябе рукі ў цаху. І вось вестка аб новай бядзе, што здарылася на невялікім электрамеханічным заводзе ў Давыд-Гарадку Столінскага раёна". Майстар ліцейнага ўчастка на вачах у людзей абліў сябе з бутэльні бензінам і запаліў запалку. Матыў: сям'я, дзеці, а зарплата не выплачваецца некалькі месяцаў, няма на што купіць кавалак хлеба.

"Дыскамфорт, жыццёвая неўладкаванасць, разрыў прывычных чалавечых сувязей, адчуванне адзіноты – усё гэта ўздзейнічае на псіхіку чалавека прыгнятальна... Людзі, якія прывыклі жыць у актыўным сацыяльным асяродку, у атмасферы адноснай матэрыяльнай абароненасці з боку дзяржавы, не заўсёды могуць прыстасавацца да новага ўкладу жыцця", – піша Г. Закржэўскі ў артыкуле "Змучаныя жыццём ці зачараваныя смерцю", апублікаваным у газеце "Советская Белоруссия" 19 снежня 1996 г. Дарэчы будзе ўзгадаць, што ў пачатку 90-х г., на моднай тады хвалі выкрыванняў мінулага, журналістка і пісьменніца Святлана Алексіевіч выдала кнігу "Зачараваныя смерцю" з падзагалоўкам "Расповеды рускіх самазабойцаў" – тым самым пісьменніца быццам бы зрабіла прысуд "сацыялістычнай імперыі". У інтэрв'ю газеце "Чырвоная змена" С. Алексіевіч прызнаецца: "Той жанр, у якім я працую, патрабуе, каб супадалі мае патрэбы і нейкія болевыя кропкі ... Мяне цікавіць, хто ставіць знак роўнасці паміж ідэяй і жыццём чалавека?". Неверагодны ўсплеск самазабойстваў у грамадстве не цікавіць большасць публіцыстаў.

Папулярная ў 70-х – пачатку 80-х г. рубрыка "На тэмы маралі" бяследна знікла са старонак газет, яе замянілі рубрыкі "Крымінал", "Здарэнні", "Злачынствы". Факты насілля, жорсткасці, падману, разбэшчанасці, забойстваў часам падносяцца як дапушчальныя, дазволеныя з'явы рэчаіснасці. У выніку прэса міжволі прапагандуе самыя нізкія інстынкты.

Ствараецца ўражанне, што некаторыя выданні наўмысна вышукваюць пікантныя факты, каб менавіта іх зрабіць "цвіком" газетнага нумара. Напрыклад, у газеце "Советская Белоруссия" за 17 красавіка 1996 г. ў традыцыйным інфармацыйным блоку "Тэрмінова ў нумар" на першай паласе змешчаны заметкі пад наступнымі загалоўкамі: "Убів жену, бывший муж пытался покончить жизнь самоубийством", «"Похищено большое количест-

во "мягкого золота"», "Детская шалость закончилась трагедией", "Уворованы иконы XIV в.", "Почему погиб несовершеннолетний?" Мяркую, што падобны падбор аператыўнай першапалоснай інфармацыі быў бы апраўданым, калі б "Советская Белоруссия" з'яўлялася органам Міністэрства ўнутраных спраў. Аднак заснавальнік выдання – Адміністрацыя Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, таму стратэгія і тактыка газеты са шматтысячным тыражом выклікае, па меншай меры, здзіўленне: няўжо аператыўная зводка прэс-службы МУС па злачынствах адлюстроўвае галоўнае, што адбываецца ў рэспубліцы? (Прынамсі, амаль увесь "боекомплект" згаданай першапалоснай інфармацыі "Советской Белоруссии" быў змешчаны ў "Народнай газеце" 26 красавіка 1996 г. у рубрыцы "Крымінальная хроніка" на 7-й старонцы выдання.) Варта падкрэсліць, што крымінальна-афарбаваная першапалосная інфармацыя ў "Советской Белоруссии" стала традыцыяй: 30 красавіка 1996 г. змешчаны наступныя паведамленні: "Нападение на колхозного сторожа", "Железная дорога не терпит халатности", "Таинственное исчезновение бывшего директора ЦРУ", "У страха глаза велики". Будзённае жыццё ў рэспубліцы не вычэрпваецца і тым больш не вызначаецца злачыннымі фактамі, таму ў якасці каментарыя можна ўзгадаць старую аксіёму: кожны бачыць тое, што хоча ўбачыць.

Камерцыялізацыя прэсы цягне за сабой праблему дакладнасці журналісцкай інфармацыі. У 90-я гады, акрамя дзяржаўнага інфармацыйнага агенцтва БЭЛТА ("Белінфарм"), актыўна дзейнічаюць недзяржаўныя агенствы "БелаПАН" (Беларускае прыватнае агенства навінаў) і "РІД" (Рэклама. Інфармацыя. Дайджэст). Заваяваўшы неблагую рэпутацыю ў пачатковы перыяд дзейнасці, з цягам часу агенствы ў барацьбе за "рынак збыту" інфармацыі ўсё часцей звяртаюцца да немудрагелістай лепкі "сенсацыйных" навінаў: праўдападобнасць плюс прыгожая "абгортка". Не злічыць фактаў, калі салідныя рэспубліканскія выданні вымушаны былі тлумачыць чытачу, адкуль вылецела "качка". Напрыклад, у нумары за 26 лістапада 1993 г. ўплывовая рэспубліканская газета "Звязда" двойчы, на першай і трэцяй старонках, давала тлумачэнні з нагоды РІДаўскіх "навінаў", змешчаных у газеце 20 і 24 лістапада. Журналісты "Звязды" публічна звярнуліся да калег: "... у апошні час на інфармацыю агенцтва РІД прыходзіць шмат рэкламацый. Таму просім: паважаныя калегі, будзьце ўважлівымі і дакладнымі, мы ўжо стаміліся даваць абвяржэнні на вашу інфармацыю".

У пошуках найбольш эфектыўных (і эфектных) сродкаў прыцягнення ўвагі чытача журналісты не грэбуюць самымі "нестэрыльнымі" (смакаванне інтымных падрабязнасцей жыцця, сексуальных паталогій, дэталёвыя апісанні злачынстваў і г. д.), забываючыся пры гэтым, што "голы паказ праўды" хваравіта закранае маральныя пачуцці большасці чытачоў. "Газеты, часопісы – ад прыватных да абласных і сталічных – заклікаюць моладзь "займацца каханнем", смакуюць падрабязнасці інтымнага жыцця кіназонак і шляхі ўзбагачэння праз прастытуцыю... Няўжо так і павінна быць?"⁵ – задае рытарычнае пытанне філосаф С. Лапцёнак, даследуючы ўказаную праблему ў часопісе "Беларуская думка". Публікацыі на "далікатныя" тэмы нярэдка супярэчаць і маральным, і прававым нормам (сексуальны сервіс некаторых газет кваліфікуецца як зводніцтва): ідэя палітычнага плюралізму неправамерна пераносіцца на духоўную сферу. Лічу, што поўная разняволенасць і ўсёдазволенасць пазбаўляе журналіста пачуцця сацыяльнай адказнасці за напісанае.

Духоўнае аздараўленне краіны мяркуе адраджэнне традыцый народа, іх уключэнне ў свядомасць і звычаі людзей, таму надзвычай важным уяўляецца зварот прэсы да гістарычнай, духоўна-маральнай спадчыны нацыі. Аднак побач з пазітыўнымі тэндэнцыямі асвятлення гэтых пытанняў у перыёдыцы выразна прасочваецца і негатыўныя. Высакародная мэта беларускага нацыянальнага адраджэння, развіцця роднай мовы ў некаторых выданнях даводзіцца да крайнасці, нацыянальнае пытанне паступова пераходзіць у ранг палітычных, адыгрывае ролю казырнай карты ў азартнай "каляўлад-

най" гульні. Грубыя перахлёсты ў моўнай палітыцы, калі асветніцка-выхаваўчая практыка падмянялася загадна-прымусовымі метадамі выканання Закона аб мовах (1990 г.), вострыя дыскусіі паміж апалагетамі двухмоўя і прыхільнікамі імклівай беларусізацыі (на фоне якіх нярэдка гучаць русафобскія ноты), палеміка аб "няправільнасці" сучаснай беларускай мовы – усё гэта паўплывала на вынікі майскага (1995 г.) рэферэндуму: большасць прыняўшых удзел у галасаванні выказалася за наданне рускай мове роўнага статусу з беларускай. Улічваючы ступень зрусіфікаванасці грамадства, цеснае суседства з рускім этнасам, перспектывы беларуска-рускай моўнай роўнасці досыць праблематычныя. Сумленныя публіцысты заклапочана аналізуюць гэтае становішча.

Беларуская публіцыстыка мае глыбокія традыцыі, багатую гісторыю, на працягу якой дасканала адпрацаваны тэхналогіі сутнаснага адлюстравання рэчаіснасці. Сучасная журналістыка зможа адекватна спасцігаць неадназначны характар пераўтварэнняў у жыцці краіны, калі будзе ажыццяўляць глыбокую публіцыстычную рэфлексію паводле сацыяльнай практыкі.

¹ Чичановский А.А. Инстанция истины // Средства массовой информации и жизнь: Возможности, поиск, ответственность. М., 1989. С. 19.

² Роцин С.К. Психология и журналистика. М., 1989. С. 108.

³ Гл.: Расолька С. Знойдзены скарб Напалеона // Звязда. 1997. 2 жн. С. 2.

⁴ Алексіевіч С. Паміж узмахамі крыла і рыдлёўкі // Чырз. змена. 1992. 28 верас, 4 кастр. С. 4.

⁵ Лаптенюк С. И непристойное – пристойно? // Беп. думка 1995. №1. С. 65.

Г.І. НІКАЛАЕНКА

АЗНАЧЭННЕ КАТЭГОРЫІ МАЎЛЕНЧАГА ЖАНРУ З ЛІНГВАМЕТАДЫЧНЫХ ПАЗІЦЫЙ

Увядзенне ў школьныя праграмы 80-х гг. звестак па функцыянальнай стылістыцы і рэалізацыя функцыянальна-стылістычнага падыходу да развіцця мовы ўпершыню дазволілі весці гаворку пра ўсведамленне навучэнцамі магчымасцяў эфектыўнага выкарыстання мовы ў канкрэтным сацыяльна-псіхалагічным кантэксце камунікацыі; разуменне імі не толькі аб'ектыўна-інфармацыйнага, але і прагматычнага зместу тэкстаў; пабудову ўласных выказванняў з улікам моўнай сітуацыі. Аднак (як сведчаць, у прыватнасці, атрыманыя намі эксперыментальныя даныя) канстатаваць наяўнасць істотнага, кардынальнага прагрэсу ў выніку працы над маўленнем навучэнцаў на функцыянальна-стылістычнай аснове ўсё ж такі заўчасна. Адною з найбольш важкіх прычын дадзенага становішча патрэбна лічыць рэальна ўласціваю катэгорыі функцыянальнага стылю высокую ступень абстрагаванасці, неаднаразова адзначаную ў адпаведнай літаратуры. Такая адцягненасць і абагульненасць асноўнай катэгорыі функцыянальнай стылістыкі прыводзіць лінгваметодыку да неабходнасці звярнуцца да іншай ступені стылістычнай іерархіі – ступені, якая характарызуецца большай канкрэтнасцю і ўспрымаецца ў якасці максімальна набліжанай да непасрэдных патрэб камунікатыўнай практыкі.

Названым крытэрыям, безумоўна, адпавядае катэгорыя **маўленчага жанру** (жанру маўлення), якая зусім аднадушна ацэньваецца ў лінгвістычнай літаратуры як абстракцыя ніжэйшага парадку, ў параўнанні з функцыянальным стылем. Само ж выкарыстанне жанраў даволі выразна асэнсоўваецца ў якасці неабходнай ўмовы параджэння тэксту. Без валодання маўленчымі жанрамі зносіны практычна немагчымыя, і правільнасць гэтага меркавання пераканаўча пацвярджаецца даследаваннямі паталогіі маўлення, якія прадэманстравалі дынамічную афазію – адну з формаў парушэння маўлення, калі страчваюцца схемы тэксту (мадэлі маўленчых жанраў) і праграміраванне цэласнага разгорнутага выказвання робіцца немагчымым.

Варта, аднак, падкрэсліць, што да апошняга часу маўленчы жанр не ўспрымаўся ў методыцы выкладання мовы як паўнапраўная катэгорыя, а само выкарыстанне паняцця было эпизадным, не характарызавалася тэрміналагічнай цвёрдасцю і ўстойлівасцю разумення. У традыцыйнай школьнай лінгвадыдактыцы тэрмін *жанр* ужываўся галоўным чынам у адносінах да функцыянальна-сэнсавых тыпаў тэксту (апавядання, апісання, разважання). Каб пазбегнуць блытаніны паняццяў, трэба прыняць адмовіцца ад такога выкарыстання тэрміна. У школьнай практыцы таксама даволі трывала замацаваўся выраз «жанры пераказаў і сачыненняў», у немалай ступені ў сувязі з распаўсюджанасцю ў 80-я гады матэрыялаў для факультатываўнага курса «Тэорыя і практыка сачыненняў розных жанраў»¹. Аўтары названага курса, аднак, ніякім чынам не падкрэслівалі самастойную значнасць паняц-

ця жанру. Ва ўводзінах да выдання, якія змяшчаюць асноўныя метадычныя ўстаноўкі, дадзеная маўленчая катэгорыя ўвогуле не аналізуецца. У прапанаваных распрацоўках асобныя жанравыя разнастайнасці паўстаюць не як самастойныя навучальныя адзінкі, а толькі як практычная аснова для намаганняў па фарміраванні тых ці іншых маўленчых уменняў, чым, на нашу думку, і абумоўлена несістэматычнасць вывучэння асобна ўзятага жанру, узмоцненая ўвага да нейкай адной жанравай прыметы пры пропуску не менш значных іншых. Не пракаменціравана з дастатковай ступенню тэрміналагічнай дакладнасці і само разгледжанае кола жанраў і «не жанраў» (у прыватнасці, у прыкладным планаванні па тэме «Збіранне і сістэматызацыя матэрыялу да сачынення» прадстаўлены заняткі «Тэзісы і канспект, іх адрозненні ад плана», «Даклад», «Цытаванне»(?), «Сачыненне на літаратурную тэму»(?), «Запісныя кніжкі»(?), «Рэпартаж», «Інтэрв'ю», «Сачыненне на вольную тэму»(?)). Нядзіўна таму, што пры апытанні настаўнікаў-русістаў шэрагу мінскіх школ у якасці жанру маўлення педагогамі (214 рэспандэнтаў) досыць часта – больш чым у трэці выпадкаў – называлася школьнае сачыненне. Такім чынам, зварот да катэгорыі маўленчага жанру ставіць перад лінгвадыдактыкай пытанне аб дасягненні адзінства і яснасці метадычнага асэнсавання паняцця **жанр**, ускладненае таксама багатай традыцыяй і трансдысцыплінарным характарам выкарыстання гэтага тэрміна.

Разнастайныя вобласці, якія апераюць паняццем жанру (архітэктура, жывапіс, музыка і да т.п.), маюць уласныя крытэрыі яго ўтварэння. Гістарычнае ж першынство надаецца звычайна жанрам літаратурным: ужыты яшчэ ў творах Арыстоцеля для пазначэння паэтычнага роду і відаў тэрмін *жанр* трывала ўвайшоў у тэорыю гэтай дысцыпліны. Да літаратуразнаўства належаць і найбольш фундаментальныя даследаванні праблемы жанраў, што вывучаюцца перш за ўсё ў аспекце літаратурна-мастацкай спецыфікі і з улікам дыферэнцыяцыі. На падставе такога падыходу ў сучаснай тэорыі літаратуры дадзены тэрмін ужываецца ў розных значэннях: у адпаведнасці з этымалогіяй слова – для абазначэння літаратурных радоў (эпас, лірыка, драма), а таксама для абазначэння літаратурных відаў, на якія падзяляецца род.

З эпохі антычнасці пачалося таксама вывучэнне жанраў рытарычных, і тут ужо большая ўвага надавалася слоўнай матэрыі жанраў як тыпаў звязных выказванняў. Пры гэтым уласная спецыфіка рытарычных жанраў, відавочна, адціскала ў цені іх агульналінгвістычную прыроду. З агульналінгвістычнага пункту гледжання абмяркоўваліся вусныя бытавыя разнастайнасці маўлення, але магчымасці такога падыходу істотна зніжаліся за кошт абмежавання самога прадмета вывучэння². Дакладнае вызначэнне лінгвістычнай прыроды выказвання ажыццяўляецца толькі ў выніку вылучэння агульнай для характарыстыкі ўсіх наяўных тэкстаў катэгорыі – маўленчага жанру. Менавіта на гэтым узроўні, як справядліва заўважае Ю.В. Ваннікаў, «усе аспекты арганізацыі тэксту так ці інакш перакрываюцца альбо камбінуюцца... Жанр у нейкім сэнсе ёсць сінтэз і форма прэзентацыі ўсіх іншых прымет».

Спецыялісты вызначаюць сутнасць дадзенага паняцця далёка не аднолькава. Канстатацыя разнастайнасці дэфініцый маўленчага жанру ўжо зрабілася «агульным месцам», прычым разважанні вядуцца не толькі аб адсутнасці кананічнага азначэння, але і аб прынцыповай немагчымасці яго існавання з-за несупадзення падыходаў да гэтай катэгорыі. Можна з усёй упэўненасцю гаварыць як аб станоўчых, так і аб адмоўных баках адсутнасці адзінай дэфініцыі жанру. Бясспрэчна, што наяўнасць значнай колькасці тлумачэнняў паняцця з'яўляецца сведчаннем яго складанасці і невычарпальнасці ў адной фармулёўцы. Гэтак жа відавочна, што разнабой меркаванняў, розніца падыходаў і тлумачэнняў, ствараючы вельмі стракаты малюнак, ускладняюць задачу, якая стаіць перад лінгвадыдактыкай з яе імкненнем да сталага характару і адназначнасці ведаў.

З пазіцыі знаходжання прымальнага для metodyкі мовы варыянта разумення паняцця жанру, мы правялі якасны аналіз сэнсавых складаных частак розных жанравых дэфініцый, якія ўтварылі падрыхтаваную намі картатэку рацыянальна-тэарэтычных азначэнняў «бібліятэкі навуковых тэкстаў».

Большасць азначэнняў, уяўляючы сабою класічную іх форму, трактуюць паняцце **жанр** праз указанне бліжэйшага роду і відавых адрозненняў. У якасці **інтэгральных** прымет (архісем) ужываюцца перш за ўсё адцягненыя ад канкрэтнай рэфэрэнцыі універсальныя родавыя паняцці: *від, клас, разнастайнасць, род, тып, форма* («від тэксту» – А.М. Багамолава; «класы тэкстаў» – Т. Тодараў; «род, разнастайнасць маўлення» – В.С. Ахманава; «разнастайнасць літаратурнага (у шырокім сэнсе) твора» – М.М. Кожына; «тып тэксту» – А.П.Шматаў, С.І. Бажэнава; «форма арганізаванага маўлення» – В.Ю. Міронава і да т.п.), а таксама такія семантычна малаакрэсленыя найменні, як *мадэль* («тыповыя мадэлі пабудовы цэлага» – М.М. Бахцін), *схема* («ідэальная схема праходжання камунікатыўнага акта» – М.П. Брандэс; «кампазіцыйна-маўленчая схема» – Д.Х. Ваганова).

У адпаведнасці з выбарам кваліфікатараў пазіцыі аўтараў прааналізаваных азначэнняў магчыма, з пэўнай ступенню умоўнасці, атэставаць як **статычную**, заснаваную на такім падыходзе, пры якім за кропку адліку бярэцца канчатковы маўленчы твор, і **дынамічную**, у аснову якой пакладзены дзейнасны падыход да маўлення, генетычны погляд на сутнасць паняцця (сюды залічваюцца ў першую чаргу дэфініцыі з ужываннем слова *мадэль*). Больш распаўсюджанай аказваецца першая з акрэсленых пазіцый; у рамках якой у якасці кваліфікатараў выкарыстоўваюцца паняцці рознай ступені шырыні (да прыкладу, *род, від, разнастайнасць*). Разважаючы пра перспектывнасць ужывання тых ці іншых рэлятывных назоваў у дэфініцыі канцэпта маўленчага жанру, варта зазначыць наяўнасць такіх узбуйненых у дачыненні да жанру паняццяў, як *стыль, жанравая сукупнасць (блок жанраў), група жанраў (жанравая мікрасістэма)* і да т.п. Таму перавагу мэтазгодна аддаць менш шырокім катэгорыям, бо яны дакладней адлюстроўваюць іерархічныя адносіны.

У межах статычнага падыходу магчымая і іншая аспектызацыя – у сувязі з прывязкай тлумачэння катэгорыі жанру да розных адзінак стылістычнай класіфікацыі: у азначэннях выкарыстоўваецца адсыланне як да паняццяў вышэйшага парадку (*мова, маўленне, стыль*) – напрыклад, «форма існавання *мовы* і яе *стыляў*» – В.Ю. Міронава ці «разнастайнасць функцыянальна-маўленчага *стылю*» – Н.М. Разінкіна, так і, наадварот, ніжэйшага плану (напрыклад, «камунікатыўныя тыпы *тэкстаў*» – Я.А. Іванчыкава; «сукупнасць *тэкстаў*» – Н.Т. Галоўкіна альбо «тып цэласнага *выказвання*» – А.Ф. Архіпаў); іншымі словамі, прадстаўлены і позірк «зверху ўніз», і позірк «знізу ўверх». Гэтыя два погляды на адну і тую ж з'яву ў сваёй сукупнасці забяспечваюць аб'ектывнасць успрымання дэфініендума, але дазваляюць прадбачыць магчымасць падобнай «прывязкі» і да іншага ўзроўню гіпергіпанімічных адносін (у прыватнасці, азначэння жанру праз паняцце *падстыль*). Можна сцвярджаць, што ў выпадку азначэння жанру праз гіперонім найбольш лагічнай з'яўляецца ўсё ж апора на паняцце *стыль* як непарыўна звязанае з першым і найбольш блізкае да яго (за выключэннем паняцця *падстыль*, якое, аднак, у сваю чаргу, з'яўляецца другасным, вытворным ад паняцця *стыль*) – як гэта лічаць В.С. Ахманава, С.І. Бажэнава, Ст. Гайда, Н.Т. Галоўкіна, М.М. Кожына і інш.

Нам падаецца таксама, што ў азначэнні праз паняцце ніжэйшага ўзроўню стылістычнай іерархіі пажадана абавірацца на паняцце *тэкст*, абраўшы яго сярод паняццяў *твор і выказванне*, якія выкарыстоўваюцца ў разгледжаных дэфініцыях. Як сведчаць слоўнікі і энцыклапедыі, лексема *твор* мае вельмі шырокі дыяпазон значэнняў; яна не з'яўляецца тэрміналагічнай (прычым не фіксуецца нават як тэрмін літаратуразнаўства), хоць іншыя слоўнікі ў якасці частотнага нязменна прыводзяць словаўжыванне *літара-*

турны твор і цалкам рэальна меркаваць, што выкарыстанне гэтага слова у складзе дэфініцыі жанру абумоўлена тэарэтыка-літаратурнымі вытокамі гэналогіі. Звярнуўшыся да паняцця выказвання, аўтары адпаведных азначэнняў, відавочна, арыентаваліся на яго маўленчую прыроду. Само ж паняцце *выказванне* ў залежнасці ад навуковых пазіцый асэнсоўваецца ў плане свайго аб'ёму і як адзінка, роўнавялікая сказу (але якая не ўключае ў сябе, у дадатак да структурна-семантычнай схемы, актуальны падзел і інтанацыю) альбо як канкрэтна-маўленчы бок у разглядзе сказа; і як адзінка вузейшая за сказ (самастойная ў сэнсавых адносінах частка складанага прэдыкатыўнага спалучэння); і як адзінка шырэйшая за сказ у выніку аднясення да аднаго выказвання магчымых парцэлятаў; і як увесь тэкст цалкам. Гэта пераўтварае такое азначэнне ў недастаткова дакладнае. Абапіраючыся ж на паняцце тэксту, магчыма пазбегнуць такой няпэўнасці і пазбавіцца ад неабходнасці ўдакладняючых азначэнняў накштальт *зеязныя выказванні*, паколькі само паняцце *тэкст* ужо нясе ў сабе прыметы складнасці і цэласнасці.

У падборы інтэгральных кваліфікатараў некаторых прааналізаваных дэфініцый адчуваецца ўплыў структурна-сістэмнага падыходу да аб'ёму, напрыклад, у азначэннях маўленчага жанру як «макраструктуры» (А.М.Вінаградава) альбо як «узасягнутых сувязей і парадку кампанентаў фоэмы тэксту» (Ю.В. Ваннікаў). Правамоцнасць сістэмнай арыентацыі ў галіне і навуковага, і школьнага вывучэння маўленчых жанраў бяспрэчная, паколькі бяспрэчнай можна лічыць наяўнасць у кожнага жанру сукупнасці ўзаемазвязаных рознаўзроўневых прымет. Пажадана ў дадзеным выпадку мець на увазе перспектывнасць сінтэтычнай **сістэмна-функцыянальнай** даследчыцкай устаноўкі, якая спалучае са структурна-сістэмным, пераважна статычным прынцыпам разгляду функцыянальна-прагматычны прынцып, што быў ахарактарызаваны вышэй як дынамічнае, працэсуальнае разуменне катэгорыі жанру маўлення. Неабходнасць акрэсленага дыялектычнага двухбаковага падыходу да інтэрпрэтацыі маўленчага жанру адбілася ў трактоўцы названага канцэпту ў якасці «дынамічнай структурнай мадэлі» згодна з М.П.Брандэс, дзе кожным з выбраных сінтаксічных азначэнняў фіксуецца адзін з бакоў сістэмна-функцыянальнага спосабу бачання прадмета.

Акрамя інтэгральных прымет аўтары разгорнутых азначэнняў прыводзяць прыметы **дыферэнцыяльнага** характару, масіў якіх магчыма размеркаваць па некалькіх асноўных напрамках. Перш за ўсё ў найважнейшыя кваліфікатары такога тыпу залічваюцца звязаныя з гістарычнай устойлівасцю жанру («у кожную эпоху» – М.В. Паноў, «традыцыя ўжывання» – Я.Ф. Пятрышчава, «замацаваная традыцыяй форма» – М.П. Брандэс, «тып культурнай дзейнасці» – Ст. Гайда). Даволі распаўсюджанай з яўляецца спасылка на *экстралінгвістычную* спецыфіку маўленчага жанру як на абумоўленасць апошняга тыповай для канструявання тэкстаў у ім маўленчай сітуацыяй («экстралінгвістычная абумоўленасць» паводле А.Ф. Архіпава і Я.Ф. Пятрышчавай, «умовы сітуацыі» паводле Ст. Гайды, «функцыянальныя прыметы» паводле Ю.В. Ваннікава, «функцыянальная і сітуацыйная спецыфіка» паводле Э.Г. Рызель), а таксама акцэнтаванне ўвагі на такіх вельмі значных для маўленчай сітуацыі кампанентах, як сфера зносін – у М.М. Кожынай; мэта выказвання, якая згадваецца ў азначэннях, сфармуляваных В.С. Ахманавай, М.С. Чарапахавым, А.П. Шматавым, і фігуруе ў Ст. Гайды пад найменнем інтэнцыі; адрасант і адрасат выказвання («адпраўшчык і атрымальнік», «характар адрасавання», «адносны атрымальнік да тэксту» – Ст. Гайда, А.С. Траянская, А.П. Шматаў, Й. Містрык і інш.)

Аўтары сабраных дэфініцый справядліва аддаюць даніну ўвагі змястоўнай спецыфіцы катэгорыі, гаворачы пра такія крытэрыі, як «ступень экспліцытнасці» (І. Краус) і «характар наяўнай інфармацыі» (Н.М. Разінкіна), пра «характарыстыкі сутнасці» (Ул. Барнет), «сэнсавыя прыметы» (Ю.В. Ваннікаў), «адзінства змястоўных рыс» (С.І. Бажэнава), «накіраванасць зместу»

(М.М. Кожына) і да т.п. Асобна трэба сказаць аб адным з паказчыкаў, які вылучаецца І. Краусам і Ст. Гайдам і выклікае сур'ёзныя сумненні ў якасці дыферэнцыяльнай прыметы жанру маўлення, – аб тэме маўленчага твору паколькі тое ці іншае тэматычнае заданне канкрэтызуецца ў дачыненні да пэўнага тэксту і мае шырокую, патэнцыяльна бясконцую сітуацыйную варыятыўнасць у межах адзінага ў жанравых адносінах корпуса выказванняў (параўн. тэму партрэтнай характарыстыкі чалавека «Вонкавы выгляд...», у якой пераменны параметр уключае ў сябе незлічонае мноства рэальных і выдуманых асоб). Размова павінна весціся хутчэй пра тэматычную арыентацыю, аднесенасць тэкстаў аднаго жанру да пэўнага абсягу фізічнай ці ментальнай рэальнасці.

Працягваючы аналіз дыферэнцыровачных прымет, прапанаваных у разгледжаных намі азначэннях, зазначым абгрунтаваную распаўсюджанасць называння кампазіцыйных асаблівасцяў жанру: аб істотнасці дадзенага параметра сведчыць ужыванне у некаторых крыніцах у якасці сіноніма да слова *жанр* тэрміналагічнага словазлучэння *жанрава-кампазіцыйная форма*. Значнасць уліку кампазіцыйнай пабудовы для асэнсавання жанру адзначаецца ў працах А.Ф. Архіпава, С.І. Бажэнавай, М.М. Бахціна, М.М. Кожынай, Э.М. Кушлінай, Н.М. Разінкінай, Г.Я. Салганіка і інш. Не меншую (калі не большую) распаўсюджанасць мае і ўпамінанне пра лінгвастылістычную сваеасаблівасць маўленчых жанраў: даследчыкі называюць «прагматычныя, семантычныя, сінтаксічныя (у семіётыцы і мове)» асаблівасці (Ст. Гайда); «адзінства моўных рыс» (С.І. Бажэнава); «моўную спецыфіку» (А.Ф. Архіпаў); «стыль» (М.М. Бахцін); «аднолькавыя прынцыпы выкарыстання стылістычных сродкаў мовы» (Н.Т. Галоўкіна); «тыповае размеркаванне і спалучэнне розных па стылістычным значэнні сродкаў мовы» (Я.Ф. Пятрышчава); «стылістычную афарбоўку слоў, фразеалогію, спецыфічныя тропы і фігуры» (І. Краус) і інш. Нельга абысці ўвагай і такую ўключаную ў адну з дэфініцый прымету, як «ужыванне паралінгвістычных сродкаў», што мае асаблівую значнасць ва ўмовах вуснай формы жанравых праяў.

Адзначаныя асноўныя прыметы сустракаюцца ў розных дэфініцыях канцэпта маўленчага жанру ў вельмі разнастайных камбінацыях, абумоўленых спецыфікай індывідуальна-аўтарскага падыходу. Ні ў адным з азначэнняў, аднак, не быў зафіксаваны поўны пералік галоўных дыферэнцыяльных прымет жанру, якія змяшчаюцца ва ўсёй прааналізаванай сукупнасці дэфініцый цалкам. З пункту гледжання лінгваметодыкі мы павінны гаварыць пра асаблівую значнасць максімальна комплекснай дэфініцыі паняцця маўленчага жанру, арыентаванай на навучанне. Пры гэтым пабудова азначэння, на нашу думку, павінна абапірацца на 3 падыходы: 1) уласна тэкставы (статычны); 2) дзейнасны (працэсуальны); 3) нарматыўна-рэгулятыўны (які датычыць арыенціраў дзейнасці па прадудыраванні і дэкадзіроўцы тэкстаў).

Прапануем наступную дэфініцыю той катэгорыі, якая знаходзілася ў цэнтры абмеркавання: «Маўленчы жанр – абумоўленая маўленчай сітуацыяй разнастайнасць тэкстаў, якая існуе ў межах таго ці іншага функцыянальнага стылю і мае адносна ўстойлівую агульнасць змястоўных, кампазіцыйных, лінгвастылістычных і ў шэрагу выпадкаў – тэхніка-рэалізацыйных асаблівасцяў; дынамічная структурная мадэль стварэння такіх тэкстаў у адпаведнасці са сваеасаблівымі нормамі іх параджэння». На наш погляд, дадзенае азначэнне ў святле ўпамянёных арыенціраў можа быць апорай арганізацыі сістэмнага навучання жанрам маўлення на дзейнаснай аснове.

¹ Методические указания к факультативному курсу «Теория и практика сочинений разных жанров» (VII–VIII классы) / Сост. Т.А. Ладыженская, Т.С. Зепалова. М., 1986. С. 127.

² Гл.: Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. С. 251.

³ Типы научных и технических текстов и их лингвистические особенности / Разраб. Ю.В. Ваников. М., 1984. С. 32.

⁴ Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М., 1990. С. 90.

Рэцэнзіі

Б. А. Плотнікаў. **Беларуская мова ў сістэме славянскіх моў: Вучэбны дапаможнік.** Мн.: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь. 1999. 119с.

Серыя кніг, прысвечаных апісання асобных славянскіх моў, папоўнілася арыгінальнай працай Б. А. Плотнікава, у якой асвятляюцца фанетычныя, граматычныя, лексічныя і фразеалагічныя асаблівасці беларускай мовы шляхам яе параўнання з іншымі славянскімі мовамі.

Падаўшы агульныя звесткі пра славянскія мовы і акрэсліўшы сярод іх месца беларускай мовы, Б. А. Плотнікаў на шырокім славянскім фоне асвятляе асаблівасці фарміравання і развіцця беларускай мовы, яе функцыянаванне ў XV–XVII, заняпад у XVIII ст., адраджэнне ў канцы XIX – пачатку XX ст., лес у 20–30-я гг. XX ст. і на сучасным этапе, а таксама тэрытарыяльнае і сацыяльнае раздзяленне.

Грунтоўна і ўсебакова характарызуецца агульнае і спецыфічнае ў лексіцы беларускай мовы і на канкрэтных прыкладах з беларускай і іншых славянскіх моў вызначаюцца віды адрозненняў у плане зместу розных знешне падобных ці эквівалентных слоў (сінанімічныя, антанімічныя, гіперанімічныя, гіпанімічныя, у семантычных суадносінах цэлае–частка і частка–цэлае, у прадметна-лагічнай тэме, у граматычнай семантыцы і г.д.). На матэрыяле тэмпаральных слоў вылучаюцца і ілюструюцца розныя віды сістэмнай арганізацыі беларускай і іншаславянскай лексікі на логіка-паняццёвым, тэматычным, унутрымоўным, тыпалагічным (з пералікам 10 найбольш істотных лексічных мадэляў) узроўнях.

Гэта складае надзейны тэарэтычны і эмпірыйны падмурак для супастаўляльнага даследавання ўсяго лексічнага фонду славянскіх моў.

Фанетычныя і граматычныя рысы падабенства і адрознення беларускай мовы і іншых славянскіх разглядаюцца па ступені інтэнсіўнасці іх праяўлення, а пры захаванні сваёй знешняй тоеснасці – па спецыфічных функцыянальных уласцівасцях. Спачатку розныя рысы

падабенства і адрознення раскрываюцца на агульнаславянскім фоне, а затым – на ўсходнеславянскім, паўднёvasлавянскім і ў кожным з іх – на міжмоўным узроўні.

У асобных раздзелах Б. А. Плотнікаў падрабязна разглядае знешнія і ўнутраныя прычыны абмежаванага выкарыстання беларускай літаратурнай мовы. У дапаможніку адзначаецца, што заканадаўчы статус роўнасці дзвюх дзяржаўных моў дэ факта практычна не рэалізуецца, і такая рарытэтная сітуацыя, калі мова тытульнай нацыі не карыстаецца пашанай сярод значнай часткі насельніцтва дзяржавы, з усіх славянскіх краін існуе толькі на Беларусі. Знешнія прычыны прадстаўлены аўтарам наступнымі меркаваннямі: адсутнасць у Беларусі самастойнасці амаль на працягу ўсёй сваёй гісторыі; моцны палітычны і культурны ўціск знешніх сіл на Беларусь, якая доўгі час знаходзілася ў межах іншых дзяржаў; занадта кароткі перыяд беларускага Адраджэння ў XX ст. для таго, каб працэсы беларусізацыі набылі незваротны характар; істотнае перыядычнае скарачэнне або знішчэнне «першакрыніц» беларускай мовы; канфесійны падзел беларусаў на праваслаўных і католікаў, што не спрыяла крышталізацыі адзінай нацыянальнай самасвядомасці і інш.

Уласна лінгвістычныя фактары зводзяцца да наступнага: страта арганічнай пераемнасці і сувязі новай беларускай літаратурнай мовы са старабеларускай; выкарыстанне так званай трасянкі ў якасці сродку вусных зносін, што робіць малавыніковай барацьбу за культуру беларускага літаратурнага маўлення, а негатывныя якасці трасянкі аўтаматычна пераносяцца і на беларускую літаратурную мову, што не спрыяе яе паўсюднаму ўкараненню і выкарыстанню; доўгае непрызнанне беларускай мовы ў якасці адметнай і самастойнай славянскай мовы ў Рэчы Паспалітай і ў царскай Расіі; маргінальнае становішча беларускай мовы ў сучасным грамадстве; параўнальна позняе яе граматычнае апісанне; пастановы ўрада Беларусі 1933 і 1957 гадоў, скіраваныя на збліжэнне беларускай мовы з рускай.

Увогуле, Б. А. Плотнікаў паказаў, што беларуская мова, як і большасць іншых славянскіх

моў, характарызуецца сваёй багатай гісторыяй і з'яўляецца высокаразвітай ва ўсіх сваіх формах.

В.П.Красней

С. Я. Гончарова-Грабовская. Комедия в русской драматургии 1980–1990-х годов (жанровая динамика и типология). Мн.: Выдавецкі цэнтр БДУ, 1999 г. 224 с.

Задача, пастаўленая аўтарам манаграфіі, вылучаецца пазышанай складанасцю, паколькі выяўленне заканамернасцей у бягучым літаратурным працэсе, які адзначаны разнастайнасцю індывідуальных рашэнняў, дыялектыкай істотнага і выпадковага, стабільнага і зменлівага, традыцыйнага і наватарскага з'яўляецца адной з умоў выразнай тэарэтычнай базы, з'ўрыстычнай парадыгмы, якая выведзе літаратурна-крытычную эстэтыку на ўзровень літаратуразнаўчага асэнсавання. Тэорыя жанру ў цэлым, і камедыі ў прыватнасці, распрацавана недастаткова; сучасныя напрамкі і школы прапануюць новыя падыходы (гісторыка-функцыянальны, сруктурна-семіятычны, пэталогічны і г.д.), якія ўзаемадапаўняюць адзін аднаго і ў той жа час прымушаюць даследчыка зноў і зноў, карэлюючы тэарэтычныя ўдзельнікі з дынамікай літаратурнага працэсу, пераконвацца ў іх непаўнаце і неадэкватнасці рэальным літаратурным фактам. Такім чынам, даследчык, які бярэ на сябе абавязак і смеласць аналізаваць сучасны літаратурны працэс, вымушаны спалучаць у сабе дзве іпастасі – гісторыю і тэорыю літаратуры.

Сказанае ў поўнай меры адносіцца да рэцэнзіруемай кнігі аўтар якой, прааналізаваўшы існуючыя тэорыі жанру, і у прыватнасці жанру камедыі, заканамерна лічыць неабходным сфармуляваць уласную выдавецкую канцэпцыю, якую выражае не толькі з крытычнага асэнсавання дасягненняў папярэдняй тэарэтычнай думкі, але і з абагульнення канкрэтных літаратурных з'яў. Асноўным у гэтай канцэпцыі становіцца паняцце метажанру. Камедыя, на думку С. Я. Гончаровай-Грабоўскай, з'яўляецца для сучаснай камедыяграфіі метажанрам, які, з аднаго боку, "нясе жанравую парадыгму камічнага", з другога боку – рэалізуе сябе ў шматлікіх

жанрава-стылявых разнавіднасцях і мадыфікацыях.

Пазначаны падыход дазваляе аўтару манаграфіі разгарнуць пераканаўчую карціну дынамікі камедыі 1980–1990-х гадоў, якая, не свараджаючы сваёй жанравай пэўнасці, развіваецца ў сусветным дыяпазоне, абумоўленым узаемадзеяннем камічнага і трагічнага як найбольш істотных дамінантаў сучаснага светаадчування. Развіццё камедыі, адзначае С. Я. Гончарова-Грабоўская, стымулюецца як сацыяльна-палітычнымі працэсамі і светапоглядам, так і імманентнымі законамі жанра, які, аперацыйна рэагуючы на змены рэальнасці і свядомасці суб'екта, што пазнае гэтую рэальнасць, структурна пераўтвараецца (за кошт узаемадзеяння з сумежнымі жанрамі драмы) у іншыя віды – меладраму і трагедыю. Экспансія метажанру ў сумежныя сферы эстэтычных адносін прыводзіць да фарміравання асноўных модусаў сучаснай камедыі – трагічнага, сатырычнага, іранічнага, гумарыстычнага і лірычнага, якія характарызуюць дыферэнцыяцыю аўтарскага светаадчування і абумоўліваюць шматлікія жанравыя мадыфікацыі сучаснай камедыі.

Дакладная тэарэтычная парадыгма дазваляе С. Я. Гончаровай-Грабоўскай удала суаднесці два планы: "агульны", які мяркуе выяўленне магістральнай тэндэнцыі развіцця жанра, і "буйны", які падмацоўвае аўтарскую канцэпцыю дэталёвым аналізам канкрэтных літаратурных з'яў. У манаграфіі абагульняецца вялікі матэрыял сучаснай камедыяграфіі (прааналізавана 140 п'ес рускіх і беларускіх аўтараў), прагназіруецца перспектывнасць трагікамедыі як універсальнага, перспектывнага жанру для драматургіі.

Аналіз жанравых працэсаў у камедыяграфіі 1980–1990-х гадоў складае асноўны прадмет навуковых інтарэсаў С. Я. Гончаровай-Грабоўскай, але ў манаграфіі намечаны і іншыя перспектывныя праблемы: даследаванні пазыткі сучаснай камедыі, суадносіны ў ёй рэалістычнай, мадэрнісцкай і постмадэрнісцкай творчых парадыгм, а таксама месца рускай камедыі 80–90-х гадоў у заходнееўрапейскім кантэксце. Вывучэнне новых аспектаў драматургіі, выдавочна, стане тэмай новых кніг.

Т. Я. Аўтуховіч

IX МІЖНАРОДНЫ КАНГРЭС ВЫКЛАДЧЫКАЎ РУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ

16–21 жніўня 1999 г. у сталіцы Славацкай Рэспублікі горадзе Братыславе праходзіў IX Міжнародны кангрэс выкладчыкаў рускай мовы і літаратуры. Тэма кангрэса: руская мова, літаратура і культура на мяжы стагоддзяў. Асноўную арганізуючую працу па яго падрыхтоўцы лавяло кіраўніцтва славацкага нацыянальнага аргкамітэта, які ўзначальвала старшыня Асацыяцыі русістаў Славакіі Э. Коларава.

Арганізатары кангрэса прадставілі разнастайныя навуковыя школы і напрамкі канца XX ст. У праграму было ўключана звыш 500 дакладаў з многіх краін свету (апублікаваны два тамы тэзісаў).

На пленарным пасяджэнні, прысвечаным аналізу стану рускай мовы, літаратуры, культуры ў канцы XX ст., выступілі В. Кастамараў, А. Червняк, І. Поспішыл, А. Мустайокі, В. Мітрафанав, Л. Клабукова. У дакладах падрабязна аналізвалася стан русістыкі ў сучасным дыялогу культур, прааналізавана развіццё славацкай русістыкі, звярталася ўвага на асаблівасці рускай моўнай карціны свету, прадстаўлены вынікі распрацоўкі сучасных тэстаў і стандартаў, якія ўводзяць рускую мову ў еўрапейскі адукацыйны кантэкст.

Праца на кангрэсе працягвалася на пасяджэннях секцый і круглага стала, дзе працавалі 4 секцыі: лінгвістыкі, літаратуразнаўства, метадыкі, культуралогіі і быў праведзены “круглы стол” “Падручнікі новага пакалення”. Жадаючыя пазнаёміліся з выставай новых падручнікаў, падручтаных вучонымі Венгрыі, Вялікабрытаніі, Германіі, Польшы, Расіі, Славакіі і інш.

19 жніўня прайшла секцыя “Пушкінскі дзень”, прысвечаная 200-годдзю са дня нараджэння паэта. Матэрыялы секцыі апублікаваны ў зборніку “Наш Пушкін”.

Многія даклады былі выкананы ў рэчышчы кагнітыўнай парадыхмы. Да прыкладу, у лінгвістычнай і культуралагічнай секцыях абмяркоўваліся такія складаныя праблемы кагнітыўстыкі, як інтэграцыйная лінгвістыка, катэгарызацыя і канцэптуалізацыя ў мове і іх адлюстраванне ў граматыках рознага тыпу, моўная, канцэптуальная і наўная карціны свету, семантыка і прагматыка моўных адзінак, праблемы “мовы і культуры”. Частка дакладаў была прысвечана тэорыі тэксту, у тым ліку мастацкага.

На сумесным паседжэнні круглага стала і метадычнай секцыі абмяркоўваліся праблемы кагнітыўна-культуралагічнай метадыкі, распрацоўкі падручнікаў новага пакалення. На думку вучоных, такія падручнікі ўлічваюць усе дасягненні кагнітыўнай псіхалогіі, педагогікі, лінгвістыкі, фарміруюць адукаваную і разнастайную асобу.

У рабоце кангрэса ўдзельнічалі і беларускія вучоныя, якія выступалі з дакладамі ў чатырох секцыях, прычым большасць – у лінгвістычнай. С. Прохарава выступіла з дакладам “Дзеяслоў і дынамічны аспект рускай моўнай і канцэптуальнай карціны свету”, А. Нікіцевіч – “Сінхронна-дыяхранічны падыход да апісання намінацыйнай сістэмы мовы”, Т. Валынец – “Семантыка і граматыка рускага дзеяспрыметніка ў тэксце”, І. Ратнікава – “Антыномія узуса і магчымасцей мовы ў анамастычнай семантыцы (на матэрыяле рускамоўных СМІ Расіі і Беларусі за 1996–1998 гг.)”. У культуралагічнай секцыі выступіла Ю. Гурская з дакладам “Асабовое імя ў кагнітыўным аспекце”.

З цікавасцю ўспрыняты даклады беларускіх літаратуразнаўцаў. Вядомая замежным русістам дзякуючы сваёй кнізе “Русская проза 80–90-х гг. XX века” Г. Няфагіна прачытала даклад “Паэтыка мадэрнісцкай прозы (тыпалогія стыляў пачатку і канца XX ст.)”. І. Скарапанав выступіла з дакладам “Мадэрнісцкая парадыхма ў рускай літаратуры сярэбранага стагоддзя: праблема эмансipaцыі мастацтва”, С. Ганчарова-Грабоўская прадставіла арыгінальную канцэпцыю мадыфікацыі жанра трагікамедыі ў драматургіі рускага замежжа.

На заключных пасяджэннях кангрэса і Генеральнай асамблеі абраны новыя кіруючыя органы Міжнароднай асацыяцыі выкладчыкаў рускай мовы і літаратуры.

На думку ўдзельнікаў IX Міжнароднага кангрэсу русістаў стаў сур’ёзнай вехай у развіцці міжнароднай русістыкі. Наступны кангрэс адбудзецца ў 2003 г. у Санкт-Пецярбургу (Расія).

Ю. Гурская

Нашы юбіляры

КАРПАЎ УЛАДЗІМІР АЛЯКСАНДРАВІЧ

Цікавы чалавек, прыемны суразмоўца, таленавіты вучоны-сістэмолаг, настаўнік з вялікай літары, які заўсёды ўважліва ставіцца да студэнтаў і дапамагае многім людзям, на шляху да вершыны навукі – так можна сказаць аб Уладзіміру Аляксандравічу Карпаву, прафесару кафедры прыкладной лінгвістыкі і загадчыку навукова-даследчай лабараторыі тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі філалагічнага факультэта БДУ.

Уладзімір Аляксандравіч нарадзіўся 16 сакавіка 1940 г. у г. Волагдзе, там жа скончыў сярэднюю школу і пачаў працоўную дзейнасць на заводзе. Пасля службы ва Узброеных Сілах, у 1962 г., паступіў у Ленінградскі дзяржаўны ўніверсітэт на аддзяленне балгарскай мовы і літаратуры. Скончыўшы ўніверсітэт у 1967 г., ён прыежджае ў Мінск і паступае ў аспірантуру Белдзяржуніверсітэта да Адама Яўгенавіча Супруна, які ў той час стварыў кафедру агульнага і славянскага мовазнаўства. У 1974 г. У.А. Карпаў абараніў кандыдатскую дысертацию па балгарысты-

цы. плёна працаваў спачатку выкладчыкам, а потым дацэнтам кафедры агульнага і славянскага мовазнаўства. Выкладаў балгарскую і стараславянскую мову, уводзіны ў мовазнаўства, чытаў спецкурсы і вёў спецсемінары па сістэمالогіі ў лінгвістыцы. Мае балгарскі ўрадавы медаль «1300 гадоў Балгарыі».

Зацікавіўшыся работамі філосафа і біёлага Ю.А. Урманцава па агульнай тэорыі сістэм, У. А. Карпаў пачаў займацца гэтай праблематыкай на моўнам матэрыяле ў 1987 г. і стварыў студэнцкую лабараторыю, якая перарасла ў навукова-даследчую лабараторыю тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі. У 1993 г. абараніў доктарскую дысертацию па манаграфіі «Язык как система». У. А. Карпаў з'яўляецца першым сістэмолагам Беларусі ў галіне лінгвістыкі, друкуе свае навуковыя работы ў журналах па хіміі, крысталаграфіі, філосафіі. Плённа займаючыся вучэбнай і даследчай працай, У.А. Карпаў пастаянна клапаціцца аб падрыхтоўцы навуковых кадраў. Он часта выступае афіцыйным апанентам па абароне доктарскіх і кандыдацкіх дысертаций. Пад кіраўніцтвам У.А. Карпава напісаны і абаронены 2 кандыдацкія дысертаций, распрацаваны новыя аўтарскія курсы па філосафіі мовы і па ўводзінах у рамана-германскую філалогію.

Ягонныя навуковыя работы характарызуюцца вялікай абгрунтаванасцю, наяўнасцю фактаў з разнастайных крыніц вялікай увагай да мовы. Уладзімір Аляксандравіч выступаў на шматлікіх навуковых канферэнцыях з грунтоўнымі дакладамі па тэмах «Философия языка», «Системное представление знаний», «Универсум и его системное отражение».

Высокакваліфікаваны вучоны-мовазнавец выдатны выкладчык, сціплы і добразычлівы чалавек Уладзімір Аляксандравіч карыстаецца на факультэце вялікай павагай. Калегі, шматлікія вучні і сябры віншуюць Уладзіміра Аляксандравіча з шасцідзесяцігадовым юбілеем і жадаюць яму доўгіх гадоў жыцця, добрага здароўя, пленнай працы на карысць навукі, далейшых навуковых поспехаў і асабістага шчасця.

УКАЗАЛЬНИК **артыкулаў, апублікаваных у 1999 г.**

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Алейнік Л.В.</i> Праблема сказа ў аўтарскім стылі Лукаша Калюгі.....	1	21
<i>Блішч Н.Л.</i> Філасофія міфапаэтыкі А.М.Рэмізава.....	3	13
<i>Верына У.Ю.</i> 3 гісторыі беларускага верлібра.....	1	24
<i>Ганчарова-Грабоўская С.Я.</i> Праблемы жанру камеды.....	3	10
<i>Ганчарова-Грабоўская С.Я.</i> Тэндэнцыі развіцця камеды ў рускай драматургіі 80–90-х гг.....	2	18
<i>Гуліцкая Т.П.</i> Прысвячэнні ў творах П.Скрагі "Пра адзінства касцёла божага" (1577, 1590) і "Апокрысіс" Х.Філалета.....	2	9
<i>Жак Г.М.</i> Матыў самотнасці ў паэзіі ліберцінажа.....	1	31
<i>Запрудскі І.М.</i> "Літоўскія абразкі" Адама Кіркора ў аспекце тыпалогіі мемуарнага жанру.....	2	11
<i>Звознікаў А.А.</i> Пушкін і хрысціянства.....	1	3
<i>Зенава Г.М.</i> Фантастыка ў беларускіх апавяданнях 80–90-х гг.....	2	14
<i>Івахненка Т.А.</i> Беларуская русальная абраднасць: праблемы вывучэння.....	1	14
<i>Кавалёў С.В.</i> Берасцейскі паслядоўнік Яна Каханоўскага.....	1	17
<i>Каўрыгіна Т.Н.</i> Паэтыка камічнага ў творчасці Ф.М.Дастаеўскага.....	3	20
<i>Лапцёва Г.Л.</i> Драматычная паэма М.Карыма "Салават" (аспекты паэтыкі).....	1	28
<i>Лявонава Е.А.</i> Еўрапейская філасофска-эстэтычная традыцыя "рэчавасці" ў беларускай паэзіі (Р.М.Рыльке і А.Разанаў).....	2	22
<i>Макарэвіч А.М.</i> Сэнс і структура мастацкага вобраза ў апавяданнях В.Ластоўскага.....	1	9
<i>Марозаў А.В.</i> Усходнеславянская фалькларыстыка 20–30-х гг. як своеасаблівая навукова-метадалагічная сістэма.....	2	5
<i>Палова М.А.</i> Архетyp і сцэна (вопыт аналізу псіхадрамы М. Фрыша "Санта Крус").....	3	24
<i>Скарапанава І.С.</i> З'ява "смерці аўтара" і формы яе рэалізацыі ў рускай постмадэрнісцкай літаратуры.....	3	7
<i>Сцяпунін І.Р.</i> А.С.Пушкін на Віцебшчыне.....	2	3
<i>Уткевіч В.І.</i> Міфалагічныя вобразы ў творах К.Гамсуна і М.Гарэцкага як крыніца нацыянальнага характару.....	2	26
<i>Хаўстовіч М.В.</i> Творчасць Яна Баршчэўскага ў кантэксце жанрава-стылёвых пошукаў у польскамоўнай літаратуры 20–40-х гг. XIX ст.....	3	16
<i>Шаўлякова І.Л.</i> Генезіс сімвала як літаратурнага тропа.....	3	3
<i>Шаўчэнка А.С.</i> Феномен камічнага ў баладах І.Р.Бехера.....	1	36

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Алехна Т.В.</i> Сродкі сінтаксічнай экспрэсіі ў прадмовах Льва Сапегі да Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г.....	1	40
<i>Арэшчанка Т.У.</i> Прыёмы семантызацыі гукавых паўтараў у паэзіі В. Бергольц.....	3	52
<i>Барбук С.Г.</i> Ізамерыя як лінгвістычная катэгорыя.....	2	59
<i>Бушлякоў Ю.С.</i> Граматыка Янкі Станкевіча: спроба кадыфікацыі.....	2	39
<i>Бушуй Т.А.</i> Семантычны параметр кадыфікацыі фразеалагічнай сістэмы беларускай мовы ў кантрастыўнай лексікаграфіі.....	2	55
<i>Бягініна Л.І.</i> Асаблівасці семантычнага «засваення» стараславянیزмаў у беларускіх і некаторых іншых усходнеславянскіх гаворках.....	2	35
<i>Важнік С.А.</i> Да праблемы кантрастыўнага апісання мадэлей дзеяслоўных сказаў (на матэрыяле беларускай і польскай моў).....	3	45
<i>Валошчык І.Л.</i> Лінгвістычная рэфлексіўнасць, транзітыўнасць, сіметрычнасць.....	3	62
<i>Гардзей А.М.</i> Металінгвістыка: семантычны аспект.....	1	56
<i>Губкіна А.В.</i> Семантыка і ўжывальнасць назваў асоб паводле віду дзейнасці (на матэрыяле Беларуска-расійскага слоўніка М.Байкова і С.Некрасэвіча. Мн., 1925).....	2	32
<i>Кажурына Т.А.</i> 3 гісторыі картаграфавання семантычнага поля «адзенне» ва ўсходнеславянскіх мовах.....	2	57
<i>Каценка А. В.</i> Структура ўстойлівых параўнальных канструкцый у паэзіі Б. Пастарнака.....	3	49
<i>Кенька А.М.</i> Лес безасабовых сказаў з залежным дзеепрыметнікам (тыпу ст.-бел. <i>проставае выслано</i>) ва ўсходнеславянскіх мовах.....	3	35
<i>Леановіч В.Л.</i> Бінарныя ададэктыўныя, аддзеяслоўныя і адпрыслоўныя словаўтваральныя гнезды ў сучаснай рускай мове.....	3	58
<i>Лексіна К.У.</i> Дэрывацыйнае поле ступені праяўлення прыметы (на прыкладзе аддэктываў рускай і беларускай моў).....	2	51

ЗМЕСТ

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Карпава Л.У.</i> Стылёвы дыяпазон ваеннай раманістыкі Кузьмы Чорнага (Да 100-годдзя К.Чорнага).....	3
<i>Барысенка В.У.</i> В. Ластоўскі як культуролаг ва ўтопіі "Лабірынты".....	7
<i>Дынько А.В.</i> Канцэпцыі аўтара ў замежным літаратуразнаўстве XX стагоддзя.....	10
<i>Івахненка Т.А.</i> Генезіс сістэмы тропікі беларускіх абрадавых песень перыяду календарных пераходаў.....	13

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Свістунова М.І.</i> Скланенне прыналежных займеннікаў у "Апокрысісе" Х. Філалета.....	19
<i>Ялоўская Э.А.</i> З гісторыі медыцынскай лексікі старабеларускай мовы.....	23
<i>Зайко Г.В.</i> Складаныя словы ў «Апокрысісе» Хрыстафора Філалета.....	26
<i>Пятрова К.А.</i> Назвы частак сутак у рускай і балгарскай мовах (супастаўляльна-семасіялагічны аналіз).....	29
<i>Свірыдовіч М.В.</i> Фарміраванне семантычнай структуры мнагазначных кампанентаў кам-позітаў.....	32
<i>Свірыдзенка А. А.</i> Тыпы фармальна-семантычных адносін руска-беларускіх гетэралексаў-назоўнікаў.....	36
<i>Пяршай А. Ю.</i> Адлюстраванне гендэрных адносін у беларускай фразеалогіі (на матэ-рыяле "Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы" І. Я. Лепешава).....	40
<i>Важнік С.А.</i> Транзітыўная мадэль як паказальнік безэквівалентнасці сінтаксісу белару-скай мовы (пры супастаўленні з польскай мовай).....	43
<i>Галубенка І.В.</i> Пераклад як моўна-культурная з'ява.....	47
<i>Стральчук Г.П.</i> З назіранняў над словазмяненнем назоўнікаў у мове стараўкраінскіх помнікаў.....	50
<i>Тарасевіч А.Г.</i> "Я", "другі" і свет у лірычным дыскурсе: ментальныя станы і ментальныя сітуацыі.....	54
<i>Казанцава А.А.</i> Аб дэнататыўнай структуры загадак пра чававека.....	58
<i>Уласевіч В.І.</i> Суфіксальныя універбаты ў сучасным перыядычным друку.....	62
<i>Германовіч І.К.</i> Л.І.Бурак як мовазнавец.....	66
<i>Міхайлава А.У.</i> Параўнальны аналіз суб'ектаў пры дзеясловах <u>смяяцца</u> і <u>плакаць</u> у вер-шах Я. Коласа і Я. Купалы.....	70

ЖУРНАЛІСТЫКА

<i>Дубовік В.І.</i> Рэгіянальная прэса Беларусі: праблемы і меркаванні.....	75
<i>Падаляк Т.У.</i> Некаторыя аспекты асвятлення сацыяльна-маральных пытанняў перыя-дычнага друку 90-х г. XX ст.....	80

ПЕДАГОГІКА

<i>Нікалаенка Г.І.</i> Азначэнне катэгорыі маўленчага жанру з лінгваметадычных пазіцый.....	85
---	----

РЭЦЭНЗІІ

<i>Красней В.П.</i> Б.А.Плотнікаў. Веларуская мова ў сістэме славянскіх моў.....	90
<i>Аўтуховіч Т.Я.</i> С.Я.Гончарова-Грабовская. Комедия в русской драматургии 1980–1990-х годов (жанровая динамика и типология).....	91

ХРОНІКА

<i>Гурская Ю.</i> IX Міжнародны кангрэс выкладчыкаў рускай мовы і літаратуры.....	92
---	----

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Уладзімір Аляксандравіч Карпаў.....	93
Указальнік артыкулаў, апублікаваных у 1999 г.	95

<i>Лісоўская І.С.</i> Функцыянаванне дзеясловаў маўлення ў наратыўным тэксце	2	45
<i>Палейка А.А.</i> Адлюстраванне асацыятыўных сувязей некаторых назваў асоб	3	55
<i>Рамза Т.Р., Садоўская А.Л.</i> Вобраз <i>савы</i> ў беларускіх парэміялагічных адзінках	3	42
<i>Роголеў А.Ф.</i> Геаграфічныя назвы <i>Свіцязь, Рагачоў</i>	1	46
<i>Рудэнка А.М.</i> Дзеясловы тварэння як падклас абазначэнняў ментальных працэсаў у беларускай мове	1	49
<i>Савіцкая І.І.</i> Шляхі папаўнення лексікі беларускай мовы ў словатворчасці 20-х гг.	3	40
<i>Свістунова М. І.</i> Прыметнік у «Апокрысе» Хрыстафора Філалета	3	30
<i>Сінкевіч Т.І.</i> Славянскія, балцкія і фіна-угорскія фарманты ў назвах азёр Віцебшчыны	1	53
<i>Трафімовіч Т.Р.</i> Матывацыя старабеларускіх назваў асоб з фармантам <i>-ник-</i>	1	43
<i>Ярмоленка Э.В.</i> Ваенная лексіка ў «Хроніцы» М.Стрыйкоўскага	2	29

ЖУРНАЛІСТЫКА

<i>Дарашчонак П.Л.</i> Беларуская аўтаномія ў друку часоў паўстання 1863 г.	2	64
<i>Махамед Салем ульд Махамед Едых.</i> АРАБСАТ у сістэме сродкаў масавай інфармацыі арабскіх краін	3	70
<i>Падаляк Т.У.</i> Асвятленне тэмы Вялікай Айчыннай вайны ў беларускай прэсе постперабудовачнага перыяду	1	60
<i>Салаўёў А.І.</i> Кібернетычны падыход у даследаванні гейткіперства	1	65

ПЕДАГОГІКА

<i>Варабей Л.М.</i> Метадычная сістэма выкладання тэмы «Тыпы маўлення» ў V–VII класах сярэдняй школы	2	69
<i>Еравенка В.А., Міхайлава Н.В.</i> Педагагічны гуманізм у сістэме каштоўнасцей сучаснай матэматычнай адукацыі	1	71
<i>Ерашэўская А.Л.</i> Эфектыўнасць кантролю ведаў: вопытна-эксперыментальнае даследаванне	2	67
<i>Капытка В.А.</i> Тыпы маўленчых сітуацый у педагагічным дыскурсе	3	77
<i>Ніжнёва Н.М.</i> Фарміраванне прафесіянальнай кампетэнтнасці сучаснага выкладчыка замежных моў	3	74
<i>Перавозны А.У.</i> Аб эфектыўнасці дыферэнцыяцыі сучаснага школьнага навучання	1	68

ХРОНІКА

<i>Ратнікава І.Э.</i> «Руская мова ў зменлівым сусвеце»	2	76
<i>Чумак Л.М.</i> Мова і соцыум	1	75

РЭЦЭНЗІІ

<i>Груцкі А.А.</i> Число. Язык. Текст: сборник статей к 70-летию Адама Евгеньевича Супруна	1	78
<i>Клімаў І.П., М.Р.Прыгодзіч, Г.К.Ціванова.</i> Старабеларускі лексікон	1	79
<i>Мартынаў В.У., А.К. Киклевич.</i> Язык и логика. Лингвистические проблемы квантификации	3	80
<i>[Супрун А.Я.]</i> Толстой Н.И. Избранные труды. Т.III: Очерки по славянскому языкознанию	2	79

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Дзмітрый Якаўлевіч Бугаёў	1	76
Аркадзь Іосіфавіч Наркевіч	1	77
Святлана Міхайлаўна Прохарава	1	77
Святлана Васільеўна Лузгіна	2	78

ПАМЯЦІ ВУЧОНАГА

<i>[Яўген Рыгоравіч Радкевіч]</i>	1	80
<i>[Рыгор Васільевіч Булацкі]</i>	1	80
<i>[Адам Яўгенавіч Супрун]</i>	2	80

250р.

Індэкс 74854

ISSN 0372-5375. Весн. Беларус. ун-та. Сер.4: Філал. Журн. Пед. 2000. №1. 1-96.